

A-M194

Bib! 186251

ΑΝΔΡΕΟΥ ΙΩΑΝΝ. ΦΥΤΡΑΚΗ

ΛΕΙΨΑΝΑ ΚΑΙ ΤΑΦΟΙ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

A.M. 194

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1955

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ τῶν πρώτων αἰώνων λείψανα «ἅγια» ἢ «ἱερὰ» (*reliquiae*) ὀνομάζονται κατὰ κύριον μὲν λόγον τὰ νεκρὰ σώματα καὶ τὰ ὁστὰ τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἱερῶν καθόλου προσώπων ἢ καὶ τμήματα μόνον καὶ «κόνις» αὐτῶν, ἐπὶ τούτοις ὅμως καὶ τὰ παντὸς εἶδους ἀντικείμενα, ἅτινα μετεχειρίσθησαν αἱ προσωπικότητες αὗται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς των ἢ ἦλθον εἰς οἰανδήποτε σχέσιν ἢ ἐπαφὴν μετὰ τῶν ζώντων ἢ νεκρῶν σωμάτων ἢ καὶ τῶν λαγνάκων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν καὶ «ἁγιασθέντα» ἐκ τῆς ἐπαφῆς των ταύτης¹. Αἱ πρὸς τὰ ἱερὰ ταῦτα λείψανα ἐκδηλώσεις τῶν χριστιανῶν προϋποθέτουν, ὡς εἶναι εὐνόητον, τὴν πρὸς τὰ ἱερὰ πρόσωπα, ἐξ ὧν ταῦτα προέρχονται, τιμὴν, ἥτις καὶ ἀντανakλᾶται, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ τῶν παντὸς εἶδους λειψάνων των.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας ταύτης δὲν εἶναι νὰ παρακολουθήσῃ τὴν γένεσιν καὶ τὴν διὰ τῶν αἰώνων ἐξέλιξιν τῆς πρὸς τοὺς χοροὺς τῶν ἁγίων ἀποδομένης τιμῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐφ' ὅσον τὸ φαινόμενον τοῦτο ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον ἐρευννηθῇ διὰ σπουδαιοτάτων συγγραφεῶν², ἔστω καὶ ἂν

1. Πρὸβλ. π.χ. RE³ 16,630 ἐ. H. Leclercq, *Reliques et reliquaires* DAL, XIV, 1948 σ. 2295. Ἐν Ἀφρικῇ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ὀνομάζοντο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ *nomen* ἢ *nomina martyrum*. Ὁ ὅρος *reliquiae* ἐπικρατεῖ ἐν Ἀφρικῇ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ IV αἰῶνος (Leclercq, ἔ.ἀ., σ. 2296-7). Πρὸβλ. καὶ F. Kraus, RE, II, 686. Ἱερὸν λείψανον κατ' ἐξοχὴν ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὁ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εὐρεθεὶς Σταυρὸς τοῦ Κυρίου καὶ ἱερα ἐμφανισθέντα καὶ συνδεόμενα μετὰ τοῦ πάθους Του ἀντικείμενα. Ὡς ἱερὸν λείψανον, χρησιμοποιοῦμενον μάλιστα καὶ ὡς φυλακτήριον, ἐθεωρεῖτο ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ Ἀγία Γραφή καὶ δὴ τὰ Εὐαγγέλια, ἅτινα «πολλοὶ τῶν γυναικῶν τῶν τραχέων ἐξαργυῶσαι ἔχουσιν». Ἰωάν. Χρυσόστ., Ὁμιλ. 73 εἰς Ματθ. MG. 57-8, 669.

2. Πρὸβλ. π.χ. E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*, Tübingen 1904. H. Dehaye, *Les origines du culte des martyrs*², Bruxelles 1933. Τοῦ ἰδίου, *Sanctus, Essai sur le culte des Saints dans l'antiquité*, Brux. 1927. Τοῦ ἰδίου, *Les Légendes Hagiographiques*³, Brux. 1927. Τοῦ ἰδίου, *Cinq leçons sur la méthode Hagiographique*, Brux. 1934. M. Wulf, *Über die Heiligenverehrung in der etsten christlichen Zeit*, Leipzig 1910. P. Dörler, *Die Anfänge der Heiligenverehrung nach den römischen Inschriften und Bildwerken*, München, 1913. K. Holl, *Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Ges. Aufs. II, 1928, σ. 68-102. H. von Campenhausen, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen 1936. H. Leclercq, DAL., τ. X. σ. 2359 ἐ. Τοῦ ἰδίου, *Les Mar-*

τινες ἐξ αὐτῶν ἐκπροσωποῦν κατευθύνσεις μὴ δυναμένας νὰ γίνωσι δεκταὶ σήμερον, ἀλλὰ νὰ ἐξετάσῃ εἰδικώτερον τὴν ἐπὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντανάκλασιν αὐτῆς, ἥτις οὐ μόνον πολλαπλῶς δύναται νὰ διαφωτίσῃ πάλιν ἐξ ἐτέρας πλευρᾶς τὰς περὶ τῶν ἡρώων τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ νὰ διαλευκάνῃ καὶ ποικίλας ἐκφάνσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς, αἵτινες ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεων.

Τὸ ὑπὸ ἔρευναν πρόβλημα παρουσιάζει μεγίστας δυσχερείας, ἔνεκεν τῆς ἐκτάσεως, τῆς ὕψους καὶ τῆς πολυμορφίας αὐτοῦ. Ὁ εἰδικώτερος περὶ τὰ ἀγιολογικὰ θέματα ἐρευνητὴς *H. Delehay*, ὁμολογῶν τὴν δυσχέρειαν ταύτην, ἀναγράφει, ὅτι «ἡ ἱστορία τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων (ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ) δὲν ἐγράφη εἰσέτι»¹.

Ὁ παρακολουθῶν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὑπὸ ἔρευναν πολυπλεύρου φαινομένου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, δύναται νὰ διαχωρίσῃ δύο σαφῶς διακρινόμενας περιόδους, α) τὴν περιλαμβάνουσαν τοὺς τρεῖς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας τῶν διωγμῶν, καὶ β) τὴν ἀρχομένην ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου καὶ λήγουσαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνος, ὁπότε ἔχουν λάβει πλέον σχεδὸν τὴν πλήρη αὐτῶν ἐξέλιξιν καὶ μορφήν πανταχοῦ αἱ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος παρατηρούμεναι ποικίλαι μορφαὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ ἱερὰ λείψανα τιμῆς.

Ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τὸ ὑπὸ ἔρευναν πρόβλημα ἐμφανίζεται, τοῦλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ὑπὸ ἀπλουστεράν κάπως μορφήν, δυναμένην εὐχερέστερόν πως νὰ παρακολουθηθῇ καὶ νὰ ἐρευνηθῇ. Τὴν πρώτην ὁμως ταύτην ἐντύπωσιν μεταβάλλει ἡ ἐκ τῆς ἐπισταμένης ἐρεῦνης τοῦ φαινομένου δημιουργουμένη εἰς τὸν ἐρευνητὴν βεβαιότης, ὅτι αἱ πλείσται τῶν προϋποθέσεων τῆς μετὰ ταῦτα ἐξελίξεως τῆς πρὸς τὰ ἱερὰ λείψανα τιμῆς δεόν νὰ ἀναζητηθῶσιν ἐντὸς τῆς χρονικῆς περιόδου τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, εἰς ἣν, τοῦλάχιστον ἐν σπέρματι, δύνανται νὰ ἐπισημανθῶσιν.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιόδῳ διὰ τῆς νέας μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἐντὸς τῶν νέων συνθηκῶν τῆς ἐλευθέρως πλέον ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει ἡ πρὸς τὰ ἱερὰ λείψανα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων καθόλου τιμῇ, τὸ σχε-

tyrs, Paris 1903. Ὁ Φυτράκης, Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων, Μυτιλήνη 1941. Τοῦ Ἰδίου, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, ἀνάτ. ἐκ «Θεολογίας» τ. 19(1941 - 48) ὡς καὶ *R. Knapf - G. Krüger*, *Ausgewählte Märtyrerakten*³, Tübingen 1929 σ. VI - XI, ἐνθα καὶ πᾶσα ἡ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Sanctus, σ. 196. Τοῦναντίον περὶ τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων ἐν τῇ εἰδωλολατρικῇ ἀρχαίᾳ ὑπάρχει τὸ δίτομον ἔργον τοῦ *Fr. Pfister*, *Der Reliquienkult im Altertum*, I - II, Giessen 1909 - 1912.

τικὸν πρόβλημα καθίσταται πολυπλοκώτερον, μετὰ πλείστων καὶ ποικίλων μορφῶν ἐκδηλώσεως καὶ δυσχερέστερον, κατὰ συνέπειαν, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Αἱ περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων ἀντιλήψεις τῆς περιόδου ταύτης ἐπηρεάζουν πολλαπλῶς οὐ μόνον τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν, ἀλλὰ καὶ ποικίλας ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, δημιουργοῦσαι οὕτω νέας συνθήκας καὶ ἐν πολλοῖς ἄγνωστα μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔθιμα, διατηρούμενα καὶ σήμερον εἰσέτι. Ἐθεωρήθη ὡς λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι καθ' ἣν ἀκριβῶς ἐποχὴν διεξήγοντο, ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰδίως, οἱ τόσον ὀξεῖς ἀλλὰ καὶ λεπτολόγοι δογματικοὶ ἀγῶνες διὰ τὴν ὅσον τὸ δυνατόν σαφεστέραν, κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διεμορφώθησαν καὶ ἐπεκράτησαν ἐν τῇ αὐτῇ κατὰ κύριον λόγον ἐκκλησιαστικῇ περιοχῇ τοιαῦται ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν, αἵτινες φυσικὸν ἦτο νὰ ὁδηγήσουν βραδύτερον εἰς τὰς γνωστὰς καταχρήσεις καὶ ὑπερβολὰς¹.

Ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ θὰ ἐρευνηθοῦν αἱ περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων ἀντιλήψεις κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας εἰς ἑξ ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Ἐν τῷ πρώτῳ ἐξ αὐτῶν καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «οἱ χριστοφόροι μάρτυρες» θὰ ἐκτεθοῦν συντόμως αἱ περὶ τῶν μαρτύρων ἀντιλήψεις κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν καὶ μάλιστα αἱ θεωροῦσαι τοὺς μάρτυρας ὡς φορεῖς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τοῦ Χριστοῦ, αἵτινες κέκτινται, καθ' ἡμᾶς, ὅπως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ ἐρευνωμένου θέματος. Ἐν τῷ δευτέρῳ θὰ ἐκτεθῶσιν αἱ ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς προερχόμεναι μαρτυρίαι καὶ ἐνδείξεις περὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ μαρτυρικὰ λείψανα τιμῆς καὶ ἐν τῷ τρίτῳ θὰ ἐξετασθῶσιν αἱ περὶ τῶν μαρτυρικῶν τάφων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν κτισμάτων ὑπάρχουσαι πληροφορίαι ὡς καὶ τὰ σχετικὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Περὶ τὴν ἔρευναν τῶν παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους «συνάξεων» καὶ τῶν κατ' αὐτὰς λαμβανόντων χώραν ἀσχολούμεθα εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον, ἐν τῷ πέμπτῳ ἐξετάζεται ὁ χαρακτήρ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ λείψανα τῶν ἡρώων τῆς πίστεως κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν τιμῆς καὶ ἐν τῷ ἕκτῳ τέλος ἐρευνῶνται αἱ προϋποθέσεις τῶν ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς παρατηρουμένων ἐκδηλώσεων.

1. Περὶ π. χ. Ἀγίουστ., *De op. monach.* 28 (ML. 40, 575). J. Guiraud, *Le commerce des reliques au commencement du IX. siècle*, Malage De Rossi, σ. 74-95. Χριστοφόρου Μυτιληναίου (XI. αἰών), τὴν χαρακτηριστικὴν κατὰ τῶν λειψάνων σάτιραν (E. Kurtz, *Die Gedichte des Chrisiophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903, ἀριθ. 144 σ. 70-86).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ
ΟΙ «ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΙ» ΜΑΡΤΥΡΕΣ

I.

Οἱ μάρτυρες τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐκεῖνοι δηλονότι ἐκ τῶν πιστῶν οἵτινες, ἀκολουθοῦντες τὸν Κύριον, ὑπέμενον μετὰ γενναιότητος τὰς διώξεις καὶ τὰ βασανιστήρια διὰ τὴν εἰς Αὐτὸν ὡς Θεὸν καὶ Σωτῆρα πίστιν των καὶ ἐν τέλει τὸν μαρτυρικὸν θάνατον, ἐπισφραγίζοντες οὕτω «διὰ τῆς ἐξόδου (τοῦ θανάτου) τὴν μαρτυρίαν» των ταύτην¹, ἦσαν οἱ μοναδικοὶ τιμώμενοι ἥρωες τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον «τῆς ἐποποιίας τῶν μαρτύρων» τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων² καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν ἀπετέλουν κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν κατεχουσῶν αὐτοὺς χριστιανικῶν κοινοτήτων³. Οἱ χριστιανοὶ τῆς περιόδου ἐκείνης, διδασκόμενοι ὑπὸ τοῦ Παύλου ὅτι «τὸ ἀποθανεῖν κέρδος» καὶ ὅτι «μᾶλλον κρεῖσσον τὸ ἀναλῦσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι»⁴, ἐξεπαιδεύοντο ἐντὸς ἀτμοσφαίρας ζωηροῦ θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὸ μαρτύριον ὡς οἱ στρατιῶται διὰ τὸν πόλεμον⁵, οἱ μέχρι τέλους δὲ ἐν τοῖς διωγμοῖς ἐμμένοντες καὶ μαρτυροῦντες ἐθεωροῦντο μόνον αὐτοὶ ὡς «μιμηταὶ τοῦ πάθους» τοῦ Κυρίου, «μιμηταὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων» καὶ «γνήσιοι τοῦ Χριστοῦ μαθηταί», «ἀκολουθοῦντες τῷ ἄρνιῳ ὅπου ἂν ὑπάγῃ», καὶ ἀπελάμβανον ἐκ μέρους τῶν πιστῶν ἰδιαιτέρας ὅλως τιμῆς⁶. Ὁ μαρτυρικὸς θάνατος ἐθεωρεῖτο ἡ ὑψίστη τιμὴ διὰ πάντα χρι-

1. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτύρ., *Εὐσεβ.*, Ἐκκλ. Ἱστ. V., 2,2. Τὸ αὐτὸ νόημα κέχεται ὁ ὅρος *μάρτυς* καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει 2,13. 11,3. 17,6 κλπ. (Πρβ. *H. v. Campenhausen*, μ. ἔ. σ. 44 ἔ., ἐνθα καὶ παρακολουθεῖται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως «μάρτυς»).

2. *H. Leclercq*, *DAL*, τ. X. σ. 2371. Πρβ. προσέτι Ἀ. *Φυιράκη*, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος σ. 4 ἔ. *H. Achelis*, *Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten*, τ. II., Leipzig 1912, σ. 338 ἔ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 1 ἔ. *E. Lucius*, μ. ἔ. σ. 51 ἔ.

3. *H. Achelis*, μ. ἔ. σ. 339.

4. *Φιλιπ.*, 1,21-23.

5. Πρβ. *H. Achelis*, ἔ. ἀ.

6. Πρβ. Μαρτ. Πολυκάργου 17,3, (Knopf - Krüger, ἔ. ἀ. σ. 6). Ἰγνατ., Ἐπιστ. Εφεσ. 1,1-2. 3,1. Ρωμ. 6,3. Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῃ μαρτύρων, παρ' *Εὐσεβίου*, V,1,10. *Κλήμεντος Ἀλεξ.*, Στρωματεῖς IV, 4,15. 9,75 (Stählin, σ. 254 ἔ. 279 ἔ.).

στιανὸν κατὰ τὴν ὑπὸ ἔρευναν ἐποχὴν. Καὶ αὐτοὶ οἱ ὁμολογηταί, ἔναντι τῆς αἴγλης τῶν «μακαρίων» καὶ «ἁγίων» μαρτύρων, ἐθεώρουν ἑαυτοὺς «μετρίους καὶ ταπεινούς». «Τὴν τῆς μαρτυρίας προσηγορίαν παρεχώρουν τῷ Χριστῷ» οἱ ἐν Λουγδούνιοις ὁμολογηταί, θεωροῦντες οὕτω τὸν Κύριον ὡς τὸν «μάρτυρα τὸν πιστόν», τὸν πρῶτον τῶν μαρτύρων¹, τὸν «ἀρχιμάρτυρα», ὡς ὠνομάζετο βραδύτερον², καὶ τὸ ζωντανὸν παράδειγμα πρὸς μίμησιν πάντων τῶν ἀκολουθῶν Του³.

Αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες καὶ οἱ ἐπὶ μέρους πιστοὶ διὰ παντὸς τρόπου καὶ μέσου ἐκφράζουν τὴν βαθυτάτην αὐτῶν τιμὴν καὶ πρὸς τοὺς πάσχοντας ἀκόμη διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ὁμολογητάς, διότι καὶ οὗτοι ὑπέφερον διὰ τὸν Κύριον καὶ διὰ τῆς ὁμολογίας των ἀπέδειξαν καὶ αὐτοὶ τὴν ἀφοσίωσίν των καὶ τὴν δύναμιν τῆς πίστεώς των πρὸς Ἐκεῖνον⁴. Κατὰ τὰς δραματικὰς ὥρας τῆς ἐνώπιον τῶν κριτῶν ἐξετάσεως αὐτῶν καὶ τῶν φρικτῶν βασανιστηρίων των παρευρίσκονται οἱ ἀδελφοὶ των. οὗτοι καὶ μετὰ προφανοῦς κινδύνου τῆς ζωῆς των ἐνθαρρύνουν καὶ παροτρύνουν αὐτοὺς νὰ παραμείνουν ἐδραῖοι ἐν τῇ πίστει των⁵. Σπεύδουν πρὸς συνάντησιν τῶν

Διαταγαὶ Ἀποστ., V, 2,3, MG 1, 832-3 κλπ. A. v. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums, I⁴, Leipzig 1924 σ. 410 ἐ. J. Baden, Der Nachahmungsgedanke im Polykarmartyrium, Theol. und. Glaube, 1911 σ. 115-22. Πρβ. καὶ W. Bauer, Die Briefe des Ignatius von Antiochia, Tübingen 1920, σ. 197-8. H. v. Campenhausen, μ. ἔ. σ. 76 ἐ.

1. Πρβ. π.χ. Μαρτ. Πολυκ., 21,22 κλπ. (R. Knopf - G. Krüger, ἔ. ἀ. σ. 7) Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρ., παρ' *Εὔσεβ.*, V, 2,3. Μαρτύρ. Ἀγ. Κόνωνος 2 (Knopf - Krüger, ἔ. ἀ. σ. 65) κλπ.

2. Πρβ. π.χ. Ἀστέριον, Εἰς μάρτ., MG. 40, 324. «ὡς ἀρχιμάρτυς Χριστός...».

3. Πρβ. Ἀποκ. 1,5. 3,14 καὶ Ἰγνατίου, Εἰς Μαγν. 1,2. «καταξιώθεις ὀνόματος θεοῦ πρεπεστάτου». Καταφανὴς καθίσταται ἡ τάσις τῶν συντακτῶν τῶν διάφορων μαρτυρίων νὰ παραλληλίζωσιν ὠρισμένας σκηναὶς ἐκ τῶν περιγραφῶν των πρὸς περιστατικὰ ἐκ τοῦ θεοῦ πάθους (Πρβ. ἰδίᾳ τὸ Μαρτ. τοῦ Πολυκάρπου, κεφ. 6, 7, 8 κλπ. (ἔ. ἀ. σ. 2 ἐ.), ἀλλὰ καὶ Πράξ. 7,59-60, ἔνθα ἡ διήγησις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (*Εὔσεβ.* II, 23, 4-18), τὸ Μαρτ. Montan. - Luc., κ. 5. 14. 22. (ἔ. ἀ. σ. 75. 78. 82). *Εὔσεβ.*, Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτυρ. 6,5 κλπ.). Ἰδὲ καὶ H. v. Campenhausen, ἔ. ἀ., σ. 44. 83. 84, 86 ἐ. Πάντες δὲ οἱ Ἀπόστολοι ἐτιμῶντο ὡς οἱ πρῶτοι «μιμηταὶ τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου», ὡς οἱ «auctores martyrum», οἱ κατ' ἐξοχὴν Μάρτυρες. (Πρβ. π.χ. Ἀ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, Ἀθήναι, 1945 σ. 42).

4. Πρβ. H. Achelis, μ. ἔ. σ. 444. H. Delehaye, Sanctus, σ. 74 ἐ., ἔνθα καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ὄρων μάρτυς καὶ ὁμολογητής.

5. Πρβ. π.χ. *Εὔσεβ.*, Ἐκκλ. Ἱστ. VI, 3, 4, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτοῦ τοῦ Ὠριγένους ἔναντι τῶν ὁμολογητῶν.

«ἐν δεσμοῖς»¹, μετὰ βεβαίου πλέον κινδύνου τῆς ἰδίας αὐτῶν ζωῆς καὶ ὑπὸ τὰ δηκτικὰ σκώμματα τῶν ἐθνικῶν ἐπισκέπτονται καὶ ἐνισχύουν τοὺς ἐν φυλακαῖς διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου κρατουμένους², «ἀγαποῦν» καὶ ἀσπάζονται αὐτοὺς καὶ ἰδίᾳ τὰ ἠκρωτηριασμένα μέλη των, τὰ δεσμά των καὶ προσέτι τὸ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν ἔδαφος³, εὐχονται δ' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπὲρ αὐτῶν πρὸς τὸν Κύριον κατὰ τὰς ὥρας τῆς λατρείας των, «ὑπὲρ τῶν ἐν μετάλλοις καὶ ἐξορίαις καὶ φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς ὄντων διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, δεηθῶμεν»⁴, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ προσπαθείας κατέβαλλον ὅπως ἀποσπάσουν αὐτοὺς ἐκ τῶν δεσμῶν, προκειμένου νὰ ἀποδώσουν πάλιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοιαῦτα δεδοκιμασμένης πίστεως μέλη της⁵. Αἰ-ἀναδεικνύουσαι μάρτυρας κοινότητες μεθ' ὑπερηφανείας ἀποστέλλουσι τὰς περιγραφὰς τῶν ἄθλων των πρὸς ἑτέρας ἀδελφὰς κοινότητας, διότι δι' αὐτῶν ἀπεδεικνύετο ἡ ζῶσα πίστις καὶ ὁ ἡρωϊσμός τῶν μελῶν αὐτῶν⁶,

1. Ὡς πράττουν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν χριστ. κοινοτήτων τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὴν δραματικὴν πορείαν τοῦ ἁγ. Ἰγνατίου πρὸς τὴν Ρώμην, τὴν πόλιν τοῦ μαρτυρίου του.

2. Πρβ. π. χ. *Εὐσεβ.*, *Ἐκκλ.* Ἰστ. VI, 3, 3-4. VIII., 11, 25. *Κυπρ.* Ἐπιστ. 12, 1-2. (*Hartel.* σ. 502 - 3). Ὁ ἐθνικὸς συγγραφεὺς *Λουκιανὸς* ἔγραφε περὶ τὸ ἔτος 166 μ. Χ. μετὰ ξὺ ἄλλων καὶ τὰ κατωτέρω εἰρωνευόμενος τοὺς χριστιανούς· «ἐπεὶ δ' οὐκ ἐδέδετο, οἱ χριστιανοὶ συμφορὰν ποιοῦμενοι τὸ πρᾶγμα, πάντα ἐκίνουν ἐξαργάσαι πειρώμενοι αὐτόν... καὶ ἔωθεν μὲν εὐθύς ἦν ὁρᾶν παρὰ τῷ δεσμοτηρίῳ περιμένοντα γράδια, χήρας τινὰς καὶ παιδία ὀρφανὰ, οἱ δὲ ἐν τέλει αὐτῶν καὶ συνεκάθειδον ἔνδον μετ' αὐτοῦ, διαφθείροντες τοὺς δεσμοφύλακας· εἰτα δεῖπνα ποικίλα εἰσεκομίζετο, καὶ λόγοι ἱεροὶ αὐτῶν ἐλέγοντο, καὶ ὁ βέλτιστος Περεγρίνος καινὸς Σωκράτης ὑπ' αὐτῶν ὀνομάζετο· καὶ μὴν καὶ τῶν ἐν Ἀσίᾳ πόλεων ἔστιν ὧν ἡκόν τινες, τῶν χριστιανῶν στελλόντων ἀπὸ τοῦ κοινοῦ, βοηθήσοντες καὶ ξυναγορεύοντες καὶ παραμυθησόμενοι τὸν ἄνδρα...». (Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς 13, ἐκδ. Im. Bekkero, σ. 94). Τὰ ὑπὸ τῶν Διαταγῶν τῶν Ἀποστόλων ὀριζόμενα ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ παρεχομένην εἰκόνα· «Εἰ τις χριστιανὸς διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν εἰς τὸν Θεὸν ἀγάπην καὶ πίστιν κατακριθῇ ὑπὸ ἀσεβῶν εἰς λουθρον ἢ θηρίον ἢ μέταλλον μὴ παρίδῃτε αὐτόν, ἀλλ' ἐκ τοῦ κόπου καὶ τοῦ ἰδρώτος ὑμῶν πέμψατε αὐτῷ εἰς διατροφήν αὐτοῦ καὶ εἰς μισθαποδοσίαν τῶν στρατιωτῶν, ἵνα ἐλαφρυνθῇ καὶ ἐπιμελείας τύχῃ». (V, 1. MG 1, 828-9. Πρβ. καὶ Μαρτύρ. Κυπριανοῦ κεφ. 2. (*O. Gebhardt, Angewählte Märtyrerakten, Berlin 1902 σ. 126*). *Κυπριανοῦ*, Ἐπιστ. 12, 2. (*Hartel, σ. 503*).

3. *Τερτυλλ.*, Ad uxor. 2, 4. (CSEL. I. σ. 689). *Ἰγνατ.*, Ἐπιστ. πρὸς Πολύκ. 2, 3. Σμυρν. 10, 2, «τὰ δεσμά μου, ἃ ἠγάπησας». *Εὐσεβ.*, *Ἐκκλ.* Ἰστ. VI 3, 4. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτυρ., 11, 20. *Σωκρ.*, *Ἐκκλ.* Ἰστ. I, 11. MG. 67, 101.

4. Διαταγαὶ Ἀποστ. VIII., 10. MG 1, 1088. Πρβ. καὶ *A. Baumstark, Liturgische Nachhall der Vervollgungszeit, Festschrift A. Ehrhard, Bonn 1922 σ. 55*.

5. Πρβ. *Λουκιανὸς*, ἔ. ἄ. Διαταγαὶ Ἀποστ. V, 1, MG 1, 829 κλπ.

6. Πρβ. Μαρτύριον Πολυκάρπου, Μαρτύρ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτυρησάντων κλπ. Οἱ σχισματικοὶ Μελιτιανοὶ ἐν Αἰγύπτῳ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὧν

ἄτινα, ἔχοντα ὡς «ὑπογραμμὸν» τὸν ὑπὲρ ἡμῶν παθόντα Κύριον, ἠκολούθησαν «τοῖς ἴχνεσιν Αὐτοῦ»¹.

II.

Μεταξὺ τῶν χριστιανῶν τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς ὑπῆρχεν ἡ ἀντίληψις, «ὅτι πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν, τὴν κοινωνίαν αἰεὶ ἔχει μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ»², ὅτι *Christus in martyre est*³. Ἐπιστεύετο δηλαδὴ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, παρενρισκόμενος κατὰ τὴν ὥραν τοῦ πάθους τῶν μαρτύρων, «ὁμιλεῖ αὐτοῖς», ὅτι οἱ μάρτυρες βασανίζονται «κατὰ καρδίας ὁμιλοῦντες τῷ Θεῷ»⁴. Οἱ μάρτυρες «κοινωνοῦν τοῖς τοῦ Χριστοῦ παθήμασιν»⁵, ὁ δὲ Κύριος συμμετέχει τῶν παθημάτων τῶν βασανιζομένων διὰ τὸ ὄνομά Του, καὶ ἐνισχύει αὐτοὺς εἰς τοὺς ἀγῶνάς των⁶ καὶ παρέχει εἰς αὐτοὺς τὸν ἡρωϊσμὸν καὶ τὴν ἀξιοθαύμαστον περιφρόνησιν πρὸς τὸν θάνατον⁷ καὶ προσέειπεν τὴν δύ-

μαζον ἑαυτοὺς «Ἐκκλησίᾳ μαρτύρων», ἵνα προσδώσουν μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὴν κίνησιν αὐτῶν. Πρβλ. *Ἐπιφανίου*, Κατὰ αἰρέσ. 63,3. (*K. Holl*, τ. III. σ. 143). *Β. Στεφανίδου*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948 σ. 80.

1. 1 Πέτρ. 2,21.

2. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτυρ., *Εὐσεβ.* Ἐκκλ. Ἱστ., V, 1,41.

3. *Τερτυλλ.*, De pudicitia 22. PL. 2, 1081.

4. Πρβ. Μαρτ. Πολυκ. 2,2 (*Knopf-Krüger*, σ. 1), Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτ., *Εὐσεβ.* V, 1,51. 56. Πρβ. καὶ *K. Holl*, ἔ. ἀ. σ. 73,1.

5. 1 Πέτρ. 4,13.

6. «Ἰσχυε, Πολύκαρπε, καὶ ἀνδρίζου, ἔλεγε φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ, εἰσιόντι αὐτῷ εἰς τὸ στάδιον». (Μαρτ. Πολυκ. 9, 1 (*Knopf-Krüger*, σ. 3)).

7. Ἡ ὑπὸ τῶν μαρτύρων περιφρόνησις τοῦ θανάτου καὶ ἡ μετὰ χαρᾶς προσέλευσις τῶν εἰς τὸ μαρτύριον ἐνεποίει ζωηροτάτην ἐντύπωσιν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐθνικούς. Πρβ. *Λουκιανοῦ*, ἔ. ἀ. κ. 13 σ. 94 «πεπείκασιν γὰρ αὐτοὺς οἱ κακοδαίμονες τὸ μὲν ὅλον ἀθάνατοι ἔσσεσθαι καὶ βιώσεσθαι τὸν αἰεὶ χρόνον, παρ' ὃ καὶ καταφρονοῦσι τοῦ θανάτου καὶ ἐκόντες αὐτοὺς ἐπιδιδόασιν οἱ πολλοί». *Μάρκ.* Ἀντωνίνου Αὐτοκράτορος, Τῶν εἰς ἑαυτὸν XI 3. Πολλάκις δὲ διὰ τῆς στάσεώς των ταύτης οἱ μάρτυρες ἐγένοντο ὄντως (παρὰ τοὺς ἀντιθέτους ἰσχυρισμοὺς τοῦ *Campenhause*, μ. ἔ. σ. 148 ἔ.) οἱ ἀποτελεσματικώτεροι ἀπόστολοι μετὰ τῶν ἐθνικῶν (Πρβ. *A. v. Harnack*, *Mission* I⁴ σ. 77). Οἱ ἀπολογηταὶ συχνάκις ἐπικαλοῦνται τὸ ἀξιοθαύμαστον τοῦτο γεγονός (πρβ. π. χ. Ἐπιστ. πρὸς Διογν., κ. 7 (*Patr. Apost. Op.* σ. 82). *Ἀριστιίδου*, Ἀπολ. MG. 96, 1124. *Τερτυλλ.*, Ἀπολ. κ. 50, «σπόρος εἶναι τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν», (μετάφρ. *I. Φραγκούλη*, σ. 137). *Ἰουστίνου*, Ἀπολ. I, 11. (MG 6, 341). *H. Lietzmann*, *Gesch. der alten Kirche*, II. σ. 146 ἔ. Πάντα ταῦτα βεβαιοῦν, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ *Εὐσεβίου* λεγόμενα περὶ τῶν «κατὰ Θηβαΐδα μαρτύρων» οὐδεμίαν περιέχουσιν ὑπερβολήν· οὗτοι «μετὰ χαρᾶς καὶ γέλωτος καὶ εὐφροσύνης τὴν ὑστάτην ἀπόφασιν τοῦ θανάτου καταδεχόμενοι ὥστε ψάλλειν καὶ ὕμνους καὶ εὐχαριστίας εἰς τὸν τῶν ὅλων θεὸν μέχρις αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπέμπειν ἀναπνοῆς» (Ἐκκλ. Ἱστ. VIII, 9,5). Πρβ. καὶ *Ἰ. Κοτσώνη*, Τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν μαρτύρων, Ἀθήναι 1952 σ. 17 ἔ.

ναμιν διὰ τὴν τελικὴν νίκην των¹. Ἄλλωστε «οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριος Ἰησοῦς, εἰ μὴ ἐν πνεύματι ἁγίῳ»².

Τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος Σάγκτου, διηγεῖται τὸ Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων, «ἐκαίετο, αὐτὸς δὲ παρέμενεν ἀνεπίκαμπτos καὶ ἀνένδοτος, στερεὸς πρὸς τὴν ὁμολογίαν, ὑπὸ τῆς οὐρανίου πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς τοῦ ἐξιόντος ἐκ τῆς νηδύος τοῦ Χριστοῦ δροσιζόμενος καὶ ἐνδυναμούμενος»³. «Παντὶ σθένει, ἀναγράφεται ἐν τῷ αὐτῷ Μαρτυρίῳ, ἐνέσκηψεν ὁ ἀντικείμενος..... ἐθίζων τοὺς ἑαυτοῦ (τοὺς διώκτας) καὶ προγυμνάζων κατὰ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ,...ἀντεστρατήγει δὲ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, καὶ τοὺς μὲν ἀσθενεῖς ἐρρύετο, ἀντιπαρέτασσε δὲ στύλους ἐδραῖους δυναμένους διὰ τῆς ὑπομονῆς πᾶσαν τὴν ὁρμὴν τοῦ πονηροῦ εἰς ἑαυτοὺς ἐλκύσαι»⁴. Ἡ μάρτυς Βλανδῖνα ἐβασανίζετο «μέγαν καὶ ἀκαταγώνιστον ἀθλητὴν Χριστὸν ἐνδεδυμένη»⁵, ἡ δὲ μάρτυς Φηλικητάτη ὁμολογεῖ ὅτι «ἐκεῖ—κατὰ τὰ βασανιστήρια τοῦ μαρτυρίου της—ἄλλος ἔσται ἐν ἐμοὶ ὁ πάσχων ὑπὲρ ἐμοῦ, διότι ἐγὼ πάσχω ὑπὲρ αὐτοῦ»⁶, ὁ δὲ μάρτυς Κόνων διακηρύττει πρὸς τὸν ἀπειλοῦντα αὐτὸν διὰ σκληροτέρων βασάνων δικαστήν· «αἱ βάσανοι οὐ δύνανταί με ἀδικῆσαι. Θεὸν γὰρ ἔχω τὸν ἐνδυναμοῦντα με»⁷. Οἱ μετὰ τῆς Περπετούας καταδικασθέντες μάρτυρες «ἐννοοῦν δύναμιν μεγάλην εἶναι» περὶ αὐτούς⁸, εἰς πάντας δὲ τοὺς παρευρισκομένους κατὰ τὴν ὥραν τῶν βασανιστηρίων τῶν μαρτύρων ἦτο σαφές, «ὅτι θεία δύναμις τοῖς ὅτι ποτ' οὐν χαλεπὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ὑπομένουσιν ἐπελαφρίζουσα τοὺς πόνους καὶ τὴν προθυμίαν ἐπιρρωννύσα παρίσταται», ὅτι «θείου πνεύματος ἦσαν ἔμπλεοι», ὅτι «ἡ θεία τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τοῖς αὐτῆς ἀθληταῖς θάρσος ἐνέπνει»⁹.

1. Πρβ. *H. Achelis*, μ. ἔ. II. σ. 341. 438. *A. Φυτράκη*, ἔ. ἀ. σ. 5.

2. 1 Κορινθ., 12, 3.

3. *Εὐσεβ.*, V, 1, 22.

4. *Εὐσεβ.*, V, 1, 6.

5. Αὐτόθι V, 1, 42 Πρβ. καὶ *Τερτυλ.*, De pudic. 22, ML, 2, 1081

6. Μα τ. Περπετούας κ. 15 (Gebhardt, ἔ. ἀ. σ. 85). Τὸ πρωτότυπον τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου μαρτυρίου ἐγράφη λατινιστί. Πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἀναγνώστου παραπέμπομεν εἰς τὴν πιστὴν ἀρχαίαν ἑλλην. μετάφρασιν. Πρβ. καὶ *Εὐσεβ.*, V, 1, 23, «ἐν τῷ (τῷ μάρτυρι Σάγκτῳ) πάσχων Χριστός, μεγάλας ἐπιτέλει δόξας». Τὰ αὐτὰ περίπου ἐπαναλαμβάνει βραδύτερον καὶ ὁ *Χρυσόστομος* διὰ τὴν Μάρτυρα Πελαγίαν «...οὐ γὰρ ἦν ἐνδον μόνη, ἀλλ' εἶχε σύμβουλον Ἰησοῦν. Ἐκεῖνος αὐτῇ παρῆν, Ἐκεῖνος τῆς καρδίας αὐτῆς ἤπτετο, Ἐκεῖνος τὴν ψυχὴν παρεθάρρυνεν, Ἐκεῖνος μόνος τὸν φόβον ἐξέβαλεν». MG. 50,580).

7. Μαρτ. Κόν. (ἔ. ἀ. σ. 66).

8. Μαρτ. Περπετ. 9,1 (Gebhardt, σ. 75).

9. *Εὐσεβ.*, περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτ., II, 3. IX, 3. IV, 8, XI, 19. Πρβ. καὶ

Κοινή, ἄλλωστε, ὑπῆρχεν ἡ πίστις, ὥς μαρτυρεῖ ὁ Ὡριγένης, ὅτι «τῶν συμβαινόντων τοῖς πιστεύουσι λογιζόμενον τὸν Χριστὸν ἴδια εἶναι τὰ παθήματα¹», ὅτι ὁ Κύριος «συμπορεῖται καὶ συμμαρτυρεῖ» μετὰ τῶν φερόντων τὸν σταυρὸν Αὐτοῦ «συναγωνιστῶν» Του καὶ δίδει εἰς αὐτοὺς τὴν ἀπολογία² των³. Ἐπὶ τούτοις ὅτι ὁ Ἰησοῦς «ἀεὶ ἐν τοῖς γνησίοις μαθηταῖς τοῖς μαρτυροῦσι τῇ ἀληθείᾳ συσταυροῦνται λησταῖς καὶ τὴν αὐτὴν αὐτοῖς παρὰ ἀνθρώποις καταδίκην πάσχει⁴». «Ἐὰν ἐπύκηται ἤδη ὁ ἀγὼν τοῦ μαρτυρίου σας, γράφει καὶ ὁ Κυπριανὸς πρὸς τοὺς μέλλοντας ὁμολογητὰς καὶ μάρτυρας, ἀγωνίζεσθε μετὰ θάρρους καὶ μάχεσθε μετὰ καρτερίας ἐν ἐπιγνώσει ὅτι ἀγωνίζεσθε ἐνώπιον τοῦ παρευρισκομένου Κυρίου..., Οὗτος δὲ δὲν παραμένει ἀπλοῦς θεατὴς τῶν βασανιστηρίων τῶν ἀκολουθῶν Του, ἀλλὰ ἀγωνίζεται καὶ ὁ ἴδιος ἐν ἡμῖν, λαμβάνει καὶ Οὗτος μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ δίδει εἰς ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ λαμβάνει καὶ ὁ ἴδιος κατόπιν τοῦ σκληροῦ ἀγῶνος μας, τῆς νίκης τὸν στέφανον»⁵.

Οἱ διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου πάσχοντες, εἶναι, ὥς παρὰ πάντων ἐπιστεύετο, οἱ κατ' ἐξοχὴν «χριστοφόροι», «θεοφόροι», ἐφ' ὅσον ὁ Χριστὸς εἶναι Θεός, καὶ «πνευματοφόροι». «Θεοφόροι» χαρακτηρίζονται κατ' ἀρχὴν ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου⁶, πάντες οἱ χριστιανοί, ὥς φέροντες «τὸν Χριστὸν ἐν στέρνοις», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐθνικούς⁷. Κατὰ τὸν Ἰππόλυτον μάλιστα ἕκαστος χριστιανὸς ἔχει ἐντὸς αὐ-

¹Εκκλ. Ἰστ. VIII, 12, 11. «...τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θείας ὡς ἀληθῶς καὶ ἀπορρήτου δυνάμεως ἐμφανῆ δι' ἑαυτῶν τὰ τεκμήρια παρεστήσαντο».

²Ὡριγέν., Περὶ εὐχῆς 11, MG 11, 449, Πρβ. καὶ Κυπριανοῦ, Ἐπιστ. 18, 3 καὶ W. Bauer, Die Briefe des Ignatius, σ. 191.

³Ὡριγέν., Εἰς μάρτ. προτρεπ., 36, 42. (Koetschau, σ. 33, 39).

⁴Ὡριγέν., Κατὰ Κέλσου II, 44 (ξ. ἀ. σ. 167). Τὴν λέξιν «λησταῖς» χρησιμοποιεῖ ὁ Ὡριγ. ἐνταῦθα ἀναιρῶν τὴν κατηγορίαν τοῦ Κέλσου, ὅτι ὁ Χριστὸς συνεσταυρώθη μετὰ ληστῶν.

⁵Ἐπιστ. 10, 3-4. 3¹, 2, PL 4, 261-2. 337. Περὶ τῆς θρησκευτολογικῆς σημασίας τῆς τοιαύτης ἐν τῷ πάθει ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν Του πρβ. H. v. Campenhausen, μ. ξ. σ. 91. F. Cumont, Les religions orientales dans le paganisme Romain, 1929⁴ σ. 245 ξ.

⁶1 Κορινθ. 3, 16-7. 6, 19. 2 Κορινθ. 6, 16. Ρωμ. 8, 9 κ.λ.π.

⁷Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. 9, 2. (Patr. Apost. Opera, σ. 89) «ἐστὲ οὖν καὶ σύνοδοι πάντες, θεοφόροι καὶ ναοφόροι, χριστοφόροι, ἀγιοφόροι...». Περὶ τῆς ἀκριβοῦς σημασίας τῶν ὀρων τούτων πρβ. W. Bauer, Die Briefe des Ignatius von Antiochia, σ. 189. ξ. Th. Rusch, Die Entstehung der Lehre vom Heiligen Geist, Zürich 1952 σ. 45 ξ. G. Bertram, Paulus Christophoros, Stromata, Festschrift des evang. Theol. Vereins, (1930) σ. 26-38. Πρβ. καὶ H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche, II, σ. 203.

τοῦ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπερ καὶ διασώζει ἐκ τῆς φθορᾶς τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ ἐξασφαλίζει εἰς αὐτὸν τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν¹. Κατ' ἐξοχὴν ὁμοῦς ὁ πάσχων διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, ὡς ὁμολογεῖται ἐν αὐτῇ τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ, πιστεύεται ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπερ «συναντιλαμβάνεται τῇ ἀσθενείᾳ» του καὶ λαλεῖ δι' αὐτοῦ καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν ἀπολογίαν του ἐνώπιον τῶν διωκτῶν ὡς καὶ «στόμα καὶ σοφίαν, ἥ οὐ δυνήσονται ἀντιστῆναι ἢ ἀντειπεῖν ἅπαντες οἱ ἀντικείμενοι²». Ὁ ἀπόστολος Πέτρος, «πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου», ὡμολόγησεν ἐνώπιον τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν ἀρχόντων «ἐν ποίᾳ δυνάμει» ἐποίει τὰ σημεῖα, οἱ δὲ διδῶνται του «ἐθαύμαζον θεωροῦντες τὴν τοῦ Πέτρου παρηρησίαν καὶ Ἰωάννου», ἐνῷ ἐγνώριζον, «ὅτι ἄνθρωποι ἀγράμματοί εἰσιν καὶ ἰδιῶται³». Καὶ ὁ πρῶτος μάρτυς Στέφανος, «ὑπάρχων πλήρης πνεύματος ἁγίου, ὡμολόγησεν ἐνώπιον τοῦ συνεδρίου» μικρὸν πρὸ τοῦ μαρτυρίου του⁴. Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρακολουθεῖ τὸν ὁμολογητὴν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ⁵ καὶ κατὰ τὰς ὥρας τῆς δοκιμασίας του παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν νὰ ὑπερνικῇ τὴν μανίαν τῶν διωκτῶν καὶ νὰ ἀντιμετωπίξῃ μετὰ θάρρους τὸν θάνατον. «Οὐχ ὀρᾷς, ἀναγράφεται ἐν τῇ πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῇ, παραβαλλομένους θηρίοις, ἵνα ἀπαρνήσωνται τὸν Κύριον, καὶ μὴ νικωμένους; οὐχ ὀρᾷς ὅσα πλείονες κολάζονται, τοσούτῳ πλεονάζοντας ἄλλους; ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δυνάμεις ἐστί Θεοῦ· ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δείγματα⁶». «Ὅρᾷς, ἡ γράφει καὶ ὁ Ἰππόλυτος, πῶς τὸ πνεῦμα τοῦ Πατρὸς μελετᾷ τοὺς μάρτυρας διδάσκει... παραμυθούμενον καταφρονεῖν μὲν τοῦ θανάτου τούτου, σπεύδειν δὲ ἐπουράνια· ἐὰν γὰρ τις χωρὶς ἁγίου Πνεύματος ᾗ, οὗτος δειλιῶν ἀγωνιᾷ καὶ φοβούμενος κρύβεται καὶ τὸν πρόσ-

1. Εἰς Δανιὴλ II, 28 (*Bonwetsch - Achelis*, σ. 94). Τὰ παθήματα τῶν περὶ ὧν ἐν-
ταῦθα ὁ λόγος τριῶν παίδων ἐπιστεύετο ὅτι συνεβόλιζον τὰ χριστιανικά μαρτύρια.
Πρβ. καὶ Ὡριγέν., *Προτρεπτ.* 33, ε. ἀ. σ. 28. Ἰππολ., *Εἰς Δανιήλ*, II, 38, ε. ἀ. σ. 115-6.
Διαταγ. Ἀποστ., V, 6, MG. 1,836. *Κυπριανοῦ*, Ἐπιστ. 6,3. ML 4, 242. Καὶ αἱ ἐν ταῖς
κατακόμβαις παραστάσεις αὐτῶν ἐκέκτηντο τὴν αὐτὴν σημασίαν. Πρβ. *P. Dörfler*,
μ. ε. σ. 50.

2. Πρβ. Λουκ. 21, 15. Ματθ. 10, 19-20· «ὅταν δὲ παραδῶσιν ὑμᾶς, μὴ μεριμνή-
σητε πῶς ἢ τί λαλήσητε· δοθήσεται γὰρ ὑμῖν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ τί λαλήσητε· οὐ
γὰρ ὑμεῖς ἐστε οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ πατρὸς ὑμῶν τὸ λαλοῦν ἐν ὑμῖν». *Μάρκ.* 13, 11. Λουκ. 12, 11. Ρωμ. 8, 26. 2 Κορινθ. 4, 7-13.

3. Πράξ. 4, 5-15.

4. Αὐτόθι 7, 55. Πρβ. καὶ *Γρηγ. Νύσσ.*, *Εἰς Στέφ.* MG. 46, 717 ε. «Ὁ μὲν γὰρ
Στέφανος, πλήρης ὢν πνεύματος ἁγίου, εἶδε τε ἃ εἶδε καὶ ἃ εἶδεν, ἐφθέγγετο... ὁ γὰρ
διδάσκαλός ἐστι τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας τὸ ἐν τοῖς θεοφοροῦμένοις γενόμενον».

5. Πρβ. π. χ. *Τερτυλλ.*, *Ad mart* 1. ML 1, 693-4.

6. VII, 7-9. (*Patr. Apost.* σ. 82).

καιρον θάνατον εὐλαβεῖται καὶ μάχαιραν καταπήσσει καὶ κόλασιν οὐχ ὑπομένει, τὸν κόσμον τοῦτον πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχει, τὰ τοῦ βίου μεριμνᾷ... ὁ τοιοῦτος, δύναμιν ἐπουράνιον μὴ κεκτημένος, εὐχερῶς ἀπόλλυται¹». Ἡ ἀνάδειξις ὑπερίωνων μαρτύρων ὑπὸ αἵρετικῆς τινος ὁμάδος ἀπεδείκνυνεν, ὡς ἐπιστεύετο, τὴν ἐν αὐτῇ ὑπαρξιν τῆς δυνάμεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἣτις καὶ ἐδημιούργει τοὺς μάρτυρας τούτους. Τούτου δὲ ἐνεκεν καὶ ἐπεκαλεῖτο αὕτη τὸ γεγονός τοῦτο πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῆς ἐαυτῆς πίστεως².

Οἱ ὁμολογῶνται καὶ μάρτυρες, κατὰ συνέπειαν, εἶναι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τὰ κατ' ἐξοχὴν «δοχεῖα τοῦ ἁγίου Πνεύματος» καὶ οἱ κατ' ἐξοχὴν «χριστοφόροι»³, —ἐφ' ὅσον πᾶσα ἐκδήλωσις τῶν δωρεῶν τοῦ Πνεύματος εἶναι δεῖγμα τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ⁴, — δι' ὧν ἐκδηλοῦται καὶ νικᾷ ἡ θεία χάρις, ἡ θεία δύναμις, αὐτὸς ὁ Χριστός⁵, «Ὅστις καὶ δι' αὐτῶν λαλεῖ» καὶ ἀποκαλύπτει εἰς αὐτοὺς κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ πρὸ τοῦ πάθους των Ἐαυτὸν καὶ τὴν δόξαν Του⁶.

1. Εἰς Δανιὴλ II, 21, ἔ. ἀ. σ. 80-82. Πρβλ. καὶ *Εὐσεβίου*, Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. Μαρτ. IX, 3· «ἡ θεία δύναμις... θάρσος τοσοῦτον ἐνέπνει, ὡς μηδ' ἐπισπωμένου τινός μηδ' ἔλκοντος τὴν τῶν τοσοῦτων καταπατεῖν ἀπειλήν». Μόνον ἡ ἀκλόνητος πεποιθήσις αὕτη, ὅτι αὐτὸς ὁ Κύριος συνηγωνίζετο μετὰ τῶν μαρτύρων καὶ ὅτι αὐτὸς ἐνίσχυε τὰς δυνάμεις των, «ὅτι ἐστρατήγει τούτων ἡ οὐρανία χάρις», παρείχεν εἰς αὐτοὺς τὴν δυνατότητα νὰ ὑφίστανται τὰ ὑπερβαίνοντα ὁμολογουμένως τὴν ἀνθρωπίνην ἀντοχὴν βασανιστήρια. Περὶ αὐτῶν πρβ. *Γρηγ. Νύσσ.* Εἰς τεσσαρ. Μάρτ., (MG. 46, 761). *Ἱ. Κοισιῶνη*, ἔ. ἀ. σ. 117 ἔ.

2. Οἱ Μοντανισταὶ συγκεκριμένως ἰσχυρίζοντο «πολλοὺς ἔχειν μάρτυρας καὶ τοῦτο εἶναι τεκμήριον πιστὸν τῆς δυνάμεως τοῦ παρ' αὐτοῖς λεγομένου προφητικοῦ πνεύματος» (*Εὐσεβ.* V, 16, 21). Οἱ Μελιτιανοὶ ὡσαύτως ὀνόμαζον ἑαυτοὺς «Ἐκκλησία Μαρτύρων». (*Ἐπιφαν.*, Κατὰ αἵρεσ. 68, 2, 3. (*K. Holl*, III σ. 140 ἔ.). Τὸ πλῆθος δὲ τῶν παρὰ τοῖς Μαρκιωνίταις ἀναδεικνυμένων μαρτύρων, ἐνεποίει μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν (πρβ. *H. Lietzmann*, *Gesch. d. alt. Kirche*, I. 278. II. σ. 203. *B. Στεφανίδου*, *Ἐκκλ. Ἱστ.*, σ. 80. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 11, 6).

3. Διατ. Ἀγ. Ἀποστ. V, 1. MG. 1, 829· «ὁ γὰρ διὰ τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ καταδικαζόμενος, οὗτος μάρτυς ἅγιος... δοχεῖον τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

4. «Χριστοφόροι μάρτυρες» ὀνομάζονται ρητῶς ὑπὸ τοῦ «Φιλέα τοῦ Θμουϊτῶν Ἐκκλησίας ἐπισκόπου», παρ' *Εὐσεβ.*, *Ἐκκλ. Ἱστ.* VIII, 10, 3.

5. Πρβ. π. χ. *Γρηγ. Νύσσ.*, Εἰς Στέφ. MG. 46, 717· «δέδεικται σαφῶς, ὅτι ὅπου τὸ πνεῦμά ἐστιν ἐκεῖ καὶ υἱὸς καθορᾶται καὶ ἡ πατρικὴ δόξα καταλαμβάνεται», ὡς καὶ *Th. Rusch*, ἔ. ἀ. σ. 134.

6. Πρβ. καὶ *F. J. Dölger*, *Christophoros als Ehrentitel für Märtyrer und Heilige im christlichen Alterum*, Ant. u. Chr. 4, 1933, σ. 73-80. *H. v. Campenhausen*, μ. ἔ. σ. 52 ἔ. *E. Lucius*, μ. ἔ. σ. 64.

7. Πρβ. *M. Ἀθανασ.*, Ἐρμ. εἰς 68 Ψαλμ., MG. 27, 309· «ὁ ἐν αὐτῷ λαλῶν Χριστός». Πρβ. καὶ *W. Gunkel*, *Die Wirkungen d. Heiligen Geistes*³, 1909 σ. 89 ἔ.

8. Πρβ. π. χ. Πράξ. 7, 55. Μαρτ. Πολυκάριπου 2, 3 (Knopf—Krüger, σ. 2). Μαρτ. Περπετ., κ. IV (Gebhardt, σ. 66 ἔ.) κλπ. *K. Holl*, *Die Vorstellung κλπ.*, σ. 71. 73. 85.

Οἱ ἐν τοῖς μαρτυρίοις λόγοι τῶν μαρτύρων ἐθεωροῦντο ὡς λόγοι τοῦ δι' αὐτῶν λαλοῦντος ἁγίου Πνεύματος¹. «Ὅτι οἱ μάρτυρες ἔλεγον, ἐλογίζετο ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ, γράφει ὁ A. v. Harnack, Αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἔθετε τὰς λέξεις ἐπὶ τῶν χειλέων των. Ἐκάστη φράσις λεγομένη ὑπ' αὐτῶν, ὅσον συνήθης καὶ γνωστὴ καὶ ἂν ἤθελεν εἶναι αὕτη, ἐθεωρεῖτο ὡς ἱερὰ, ὡς ἀποκάλυψις». Τούτου ἕνεκεν καὶ ἡ καθ' οἰονδήποτε τρόπον παραποίησις τῶν κειμένων τούτων ἐλογίζετο, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἰδιαίτερος βαρεῖα πρᾶξις, διότι ἐπιστεύετο ὅτι οὕτω παρεφθείροντο οὐσιώδεις μαρτυρίαι ἐκ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, αὐταὶ αἱ λέξεις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ².

Ἡ προσωπικότης δὲ τοῦ ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ μάρτυρος οὐ μόνον ἐνοῦται μυστικῶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ παραμερίζεται θὰ ἔλεγέ τις πρὸς στιγμήν καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς καταλαμβάνει ἐξ ὁλοκλήρου ὁ Κύριος, «Ὅστις καὶ δι' αὐτῆς ἀντιμετωπίζει τὸν διάβολον καὶ τὰ ὄργανα του. Ἡ προσωπικότης τοῦ μάρτυρος ἀπορροφᾶται ὑπὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κυρίου, ἥτις καθιστᾷ πλέον αὐτὴν ὄργανον τῆς ἰδίας Αὐτοῦ δυνάμεως³. Ἡ θεία αὕτη δύναμις παραμένει πλέον μονίμως ἐν τοῖς μεθ' οἷς συνηγωνίσθη ὁμολογηταῖς καὶ μάρτυσι προσδίδουσα αὐτοῖς ἰδιαίτερας ιδιότητας, ἰδιαίτερα χαρίσματα, μὴ ἀπαντώμενα εἰς τοὺς λοιποὺς πιστοὺς.

III.

Οἱ διὰ τὸ ὄνομα Αὐτοῦ πάσχοντες «ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου»⁴, δι' ὧν ὠμίλησε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐνήργησεν αὐτὸς ὁ Χριστός, οὐ μόνον τὴν παρρησίαν ἐνώπιον αὐτοῦ ἐξησφάλιζον, ἵνα ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν των εὕχωνται⁵—διὸ καὶ οἱ χριστιανοὶ ἐπεκαλοῦντο τὴν μεσιτείαν αὐτῶν καὶ πρὸ ἀκόμῃ τοῦ μαρτυρικοῦ των θανάτου⁶,—ἀλλὰ καί,

1. Μρκ. 13, 11· «οὐ γὰρ ἐστε ὑμεῖς οἱ λαλοῦντες ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον».

2. Πρβ. καὶ A. v. Harnack, Das Ursprüngliche Motiv der Abfassung von Märtyrer- und Heilungsakten in der Kirche, Sitzungsber. d. Preus. Akademie der Wissenschaften, I. 1910, σ. 115. 116. 118 ὡς καὶ Deutsche Literaturzeit., 1904, σ. 2468. Τὸ μοναδικὸν νόθον μαρτύριον, τὸ ἀνῆκον πιθανῶς εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, εἶναι τὸ τοῦ ἁγ. Ἰγνατίου (Αὐτόθι σ. 116). Πρβ. καὶ K. Holl., ἔ.ἀ. σ. 83-4, ἔνθα καὶ παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων τοῦ Harnack.

3. Πρβ. A. v. Harnack, ἔ. ἀ. σ. 115. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 60. 64.

4. Διαταγαὶ Ἀποστ., V, 1. MG. 1, 829.

5. Πρβ. H. Achelis, μ. ἔ. II. σ. 440. Ἀ. Φυτράκη, ἔ. ἀ. σ. 7 καὶ ἰδίᾳ E. Peterson, Zur Bedeutungsgeschichte von παρρησία, R. Seeberg Festschrift I, 1929 σ. 293 ἔ.

6. Πρβ. π.χ. Εὐσεβ., Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτυρ., 7, 1. H. Delehaye, Les orig., σ. 110. κλπ.

ἐὰν ἐπέζων τῶν βασανιστηρίων των, ὅλως ἰδιαιτέραν θέσιν κατελάμβανον ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι¹. Ἡ γνώμη αὐτῶν ἐκέκτετο διὰ τοὺς λοιποὺς πιστοὺς καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ αἱ παρακλήσεις των ἀπέβαινον πάντοτε ἀποτελεσματικά, καθ' ὅσον ἐπιστεύετο, ὅτι «οὐκ ἀνεπίσκεπτοι χάριτος Θεοῦ ἦσαν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν σύμβουλον αὐτοῖς»². Μόνον αὐτοὶ ἠδύναντο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας νὰ προσλαμβάνουν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας τοὺς κατὰ τοὺς διωγμοὺς πεπτωκότας καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν παρεχόμενη εἰς τοὺς τόσον βαρέως ἁμαρτήσαντας συγχώρησις ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὰς ἐπικρατοῦσας ἀντιθέτους αὐστηρὰς διὰ τὰς τοιαύτας περιπτώσεις ἀπόψεις. «Ἐλυον ἅπαντας, ἐδέσμευον δὲ οὐδένα· καὶ ὑπὲρ τῶν τὰ δεινὰ διατιθέντων ἠΰχοντο»³. «Αὐτοὶ τοίνυν οἱ θεῖοι μάρτυρες...τῶν παραπεπτωκότων ἀδελφῶν τινὰς ὑπευθύνους τοῖς τῶν θυσιῶν ἐγκλήμασιν γενομένους προσελάβοντο, καὶ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν αὐτῶν ἰδόντες δεκτὴν τε γενέσθαι δυναμένην τῷ μὴ βουλομένῳ καθόλου τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὥς τὴν μετάνοιαν δοκιμάσαντες, εἰσεδέξαντο καὶ συνήγαγον καὶ συνέστησαν καὶ προσευχῶν αὐτοῖς καὶ ἐστιάσεων ἐκοινώνησαν», γράφει σχετικῶς Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας († 264-5). Ἐδείκνυται, κατὰ τὸν ἴδιον, ὅπως «σύμψηφοι καὶ ὁμογνώμονες αὐτοῖς καταστῶμεν καὶ τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ τὴν χάριν φυλάξωμεν καὶ τοῖς ἐλεηθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν χρηστευσώμεθα»⁴.

Μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτῶν θάνατον, κεκαθαρμένοι οἱ τηρήσαντες τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου «χριστοφόροι» οὗτοι πάσης ἁμαρτίας διὰ τῆς χάριτος τοῦ πάθους καὶ τοῦ μαρτυρίου των⁵, ἐφ' ὅσον «τὸ πάθος τὸ ὑπὲρ Χριστοῦ»

1. Πρβ. π.χ. *H. Delehaye*, *Les orig.* σ. 16 ἑ.

2. Πρβ. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. Μαρτ., *Εὔσεβ.* V, 3, 4, 4, 1. κλπ. *H. Achelis*, ἑ. ἄ. σ. 344-5. *Ἱ. Κοτσώνη*, ἑ. ἄ. σ. 88 ἑ.

3. *Εὔσεβ.*, *Ἐκκλ.* Ἱστ. V, 2, 5-7. 1, 45-6. Πρβ. καὶ Μαρτύρ. Πιονίου, 12, (Knopf - Krüger, ἑ. ἄ. σ. 51), ἐνθα περιγράφεται καὶ σκηνὴ προσελεύσεως πεπτωκότων πρὸς τὸν ἐν δεσμοῖς Πιόνιον.

4. *Εὔσεβ.*, VI, 42, 6. Ἡ παρατηρηθεῖσα κατάχρησις ἐγένετο πρόξενος, ὥς γνωστόν, ἀνωμαλιῶν καὶ σχισμάτων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Πρβ. *Κυπριανὸς*, *Ἐπιστολαὶ* 21. 33, *ML* 4, 286 ἑ. 325 ἑ. *De lapsis* 17, αὐτόθι 494 ἑ. *H. Achelis*, μ. ἑ. σ. 358. *H. Delehaye*, *Les orig.*, σ. 16 ἑ. *B. Στεφανίδου*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 69 ἑ. Πρβ. προσέτι *S. Charrier*, *Le pouvoir penitentiel des Martyrs*, ἐν «*Rev. Augustinienne*» VI (1907), σ. 692 ἑ., ἐνθα ἐρευνᾶται ἐκτενῶς τὸ ἀνωτέρω ζήτημα.

5. Πρβ. π.χ. *Τερτυλ.*, *De anima* 55 (CSEL 20, 394). *Μαρτ. Περιπετούας* κλπ. κ. 21 (Gebhardt σ. 93). *H. Achelis*, μ. ἑ. σ. II. 340. 439 καὶ ἰδίᾳ *W. Hellmanns*, *Wetrschätzung des Martyriums als eines Rechtfertigungsmittels in der altchristlichen Kirche* (Dis.), Breslau 1912 σ. 9 ἑ., ἐνθα καὶ πᾶσαι αἱ ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρίαι, *F. J. Dölger*, *Tertullian über die Bluttaufē*, *Ant. u. Christ.* II, 1930, σ. 123-141.

εἶναι διὰ τὸν μάρτυρα «γνησιώτερον βάπτισμα, ὅτι αὐτὸς μὲν πείρα συναπο-
θνήσκει τῷ Κυρίῳ, οἱ δὲ λοιποὶ τύφω»¹, μεταβαίνουν, αὐτοὶ κατ' ἐξαίρεσιν,
ἄνευ κρίσεως εἰς τὸν παράδεισον λαμβάνοντες θέσιν μετὰ τῶν Ἀποστόλων
καὶ τῶν δικαίων τῆς Π. Διαθήκης «εἰς τὰ δεξιὰ μέρη» τοῦ Κυρίου, παρ' Οὐ,
ὡς γενναίως ἀθλήσαντες καὶ «συμπαθόντες», καὶ τὸν στέφανον τῆς νίκης δέ-
χονται². Ἐνταῦθα ὡς «τοῦ Χριστοῦ πάρεδροι καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ κοι-
νωνοὶ» καθίστανται καὶ «μέτοχοι τῆς κρίσεως αὐτοῦ καὶ συνδικάζοντες Αὐτῷ
ἐν τῇ μελλούσῃ κρίσει»³. Ἐκ τῆς προνομιούχου ταύτης θέσεως τῶν προ-
σβεύουσι διαρκῶς πρὸς τὸν Κύριον ὑπὲρ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἀγωνιζομένων
ἀδελφῶν τῶν χρησιμοποιοῦντες τὴν διὰ τοῦ πάθους αὐτῶν κτηθεῖσαν παρ-
ρησίαν τῶν. «Αἱ ψυχαὶ τῶν πεπελεκισμένων ἔνεκεν τῆς μαρτυρίας Ἰησοῦ,
γράφει χαρακτηριστικῶς ὁ Ὁριγένης, μὴ μάτην τῷ ἐν οὐρανοῖς θυσιαστηρίῳ
παρεδρεύουσαι, διακονοῦσι τοῖς εὐχομένοις ἄφροσιν ἁμαρτημάτων»⁴. Ὁ Κύ-
ριος, ὡς ἀνεπτύχθη ἢ αὐτὴ ἀντίληψις ἀργότερον, εἶναι «ὀφειλέτης» τῶν μαρ-

1. Διαταγ. Ἀποστ., V. 6. MG 1, 836-7.

2. Ρωμ. 8, 17. Πρβ. π. χ. καὶ Πολυκάρπου, Εἰς Φιλίπ. IX. 2. Ἐρμᾶ, Ὁρασ. III. 1, 9. 2, 1. 5, 2: «ὁ εἰς τὰ δεξιὰ μέρη (τῆς Ἐκκλησίας) τόπος ἄλλων ἐστίν, τῶν ἡδὴ εὐαρεστηκότων τῷ Θεῷ καὶ παθόντων εἵνεκα τοῦ ὀνόματος... καὶ ὑπήνεγκαν μαστιγὰς, φυλακὰς, θλίψεις μεγάλας, σταυρούς, θηρία...». Μαρτύρ. Πολυκάρπ., 19. (Κνορφ.-Krüger σ. 7). Ὁριγένης, Εἰς μάρτ. προπεπτ. 42 (Koetschau σ. 39): «οἱ κοινωνοὶ τῶν παθημάτων κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῶν παθημάτων, ὧν εἰσι κοινωνοὶ πρὸς Χριστόν, κοινωνοὶ ἔσονται καὶ τῆς παρακλήσεως... καὶ συνθριαμβεύουσιν ὡς κοινωνοὶ τῶν παθημάτων αὐτοῦ γινόμενοι οὕτως καὶ τῶν ἐν τοῖς παθήμασιν αὐτοῦ ἀνδραγαθημάτων». Κυπριανοῦ, Ἐπιστ. 31, 5. ML 4, 320. Ὁ Ἰππόλυτος (Ὑπομν. εἰς Δανιήλ 1, 17-8 ἔ. ἄ. σ. 28-30) παρέχει τὴν ἀκόλουθον σειράν, Ἀπόστολοι, Μάρτυρες, Παρθένοι, Διδάσκαλοι. Πρβ. προσέτι K. Baus, Der Krauz in Antike und Christentum, Bonn 1940 σ. 180 ἔ. A. Grabar, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique, Paris 1946, τ. II., σ. 55. 62. 109 ἔ., H. v. Campenhausen, μ. ἔ. σ. 13. 125, ὡς καὶ P. Dörfler, μ. ἔ. σ. 199 ἔ., ὅπου ἐξετάζονται αἱ ἐν ταῖς κατακόμβαις παραστάσεις τῶν μαρτύρων μετὰ στεφάνων.

3. Πρβ. Ἐπιστ. Διον. Ἀλεξανδρείας, παρ' Εὐσεβ., VI, 42, 5. Ὁριγ., Εἰς Μάρτ. προτρ., 28, ἔ. ἄ. σ. 24 κλπ. Ἰππολ., Ὑπόμν. εἰς Δαν. (II, 37 ἔ. ἄ. σ. 112-4) «οὐκέτι κρίνεται ἀλλὰ κρίνεται». Πλείστας ἐτέρας μαρτυρίας ἐκ τῶν πηγῶν παρὰ H. Achelis, μ. ἔ. σ. 341-440. Πρβ. καὶ Ἰ. Κοτσώνη, ἔ. ἄ. σ. 34 ἔ. K. Holl, ἔ. ἄ. σ. 86, 4. Περὶ τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις παραστάσεων τῶν μαρτύρων ὡς «συνδικαστῶν» πρβ. P. Dörfler, ἔ. ἄ. σ. 159 ἔ.

4. Προτρπετ. εἰς μάρτ. 30, ἔ. ἄ. σ. 27. Ἐνδεικτικῇ τυγχάνει καὶ ἡ ὑπόδειξις τοῦ Ὁριγένους πρὸς τὸν συλληφθέντα Ἀμβρόσιον, ὅστις ἐλυπεῖτο διότι μετὰ τὸν ἐνδεχόμενον μαρτυρικόν του θάνατον τὰ τέκνα του θὰ ἔμενον ἀβοήθητα: «...πλείω ὠφελοῦν-τός σου αὐτὰ μετὰ τὴν τοιαύτην ἔξοδον ἢ εἰ παρέμενες αὐτοῖς: τότε γὰρ καὶ ἐπιστη-μονικώτερον αὐτὰ ἀγαπήσεις καὶ συνετώτερον περὶ αὐτῶν εὐξῇ» (Προτρ. 38, ἔ. ἄ. σ. 36). Πρβ. καὶ Εὐσεβ., VI, 53. Κυπριαν., Ἐπιστ. 60, 5. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 70.

τύρων, ἐὰν δὲ ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι τιμῶμεν αὐτοὺς πόσον μᾶλλον Ἐκεῖνος, «ὕπὲρ οὗ τὰς κεφαλὰς ἀπέθεντο»¹. Καθὼς δὲ οἱ στρατιῶται, ὅταν ἔχωσι νὰ ἐπιδείξωσι τραύματα, ἅτινα ἔλαβον ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τοῦ βασιλέως των, μετὰ παρηγορίας διαλέγονται μετ' αὐτοῦ, «οὕτω καὶ οὗτοι (οἱ μάρτυρες) τὰς κεφαλὰς ἃς ἀπετμήθησαν ἐπὶ τῶν χειρῶν βαστάζοντες, καὶ εἰς μέσον παράγοντες, εὐκόλως ἅπαντα, ὅσα θέλωσι, παρὰ τῷ βασιλεῖ τῶν οὐρανῶν ἀνύειν δύνανται»². Ὁ μαρτυρῶν, ἄλλωστε, δὲν δοξάζει μόνον ἑαυτόν, ἀλλὰ τὸν Θεὸν κατ' ἐξοχὴν δοξάζει διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ θανάτου³, «ὁ Χριστὸς θριαμβεύει» ἐν τοῖς μάρτυσιν»⁴. Ἐφ' ὅσον δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν διωκτῶν καὶ βασανιστῶν αὐτῶν ἠΰχοντο οἱ μάρτυρες⁵, κατὰ μείζονα λόγον θὰ πρεσβεύωσιν ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν αὐτῶν, οἵτινες ἔχουσι «κοινωνίαν μετὰ τῶν ἁγίων μαρτύρων καὶ δι' αὐτῶν μετὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁶. Αἱ πρὸς τοὺς μάρτυρας δὲ ἐπικλήσεις τῶν ἐπιζώντων, ἵνα πρεσβεύσουν ὑπὲρ αὐτῶν, ἐλάμβανον χώραν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας παρὰ τοὺς τάφους των, ἐνθα ὑπῆρχον τὰ λείψανα αὐτῶν, δι' οὓς λόγους θὰ ἀναπτύξωμεν ἐκτενῶς ἐν τοῖς ἐπομένοις κεφαλαίοις.

IV.

Διὰ τὸ ἐρευνώμενον ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ζήτημα ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν κέκτηται ἢ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν παρατηρουμένη μεταξὺ τῶν χριστιανῶν πίστις, ὅτι καὶ τὰ ζῶντα σώματα τῶν ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων εἶχον ἐν αὐτοῖς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις καὶ προσέτι ὅτι ταῦτα ἀνέδιδον εὐωδίαν, ὅλως ἰδιαίχουσάν τινα εὐχάριστον ὁσμὴν.

Ἦδη ἐν τῷ Μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου ἀνευρίσκομεν τὴν πληροφορίαν, ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Σμύρνης, εὐθὺς ὡς ὁ πολιὸς ἐπίσκοπος μετὰ τὴν ἡρωϊκὴν ὁμολογίαν του κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον, ἔσπευδον μετ' ἐξαιρετικοῦ ζήλου, ὅπως «ἐκαστος ἄψηται τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ», διὸ καὶ ὁ μάρτυς, ἐπιθυμῶν ἀσφαλῶς νὰ ἀποφύγῃ τὰς τοιαύτας ἐκδηλώσεις, ἀπέθεσε τὰ

1. Ἰωάν. Χρυσοστ., Εἰς Ἰουλ. MG. 50, 667. Εἰς Βερ. 50,640.

2. Ἰωάν. Χρυσοστ., Εἰς Ἰουβ. MG. 50, 576. Περὶ καὶ Ἀ. Φυτράκη, Μαρτ. καὶ Μοναχ. βίος σ. 7. E. Peterson, μ. ἔ. σ. 293 ἔ.

3. Περὶ. Ὡριγέν., Πρωτρεπτ. 50, ἔ. ἀ. σ. 47.

4. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτ., Εὐσεβ. V, 1,29.

5. Περὶ. π. χ. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτ., Εὐσεβ., V, 2,5. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. Μαρτ. 8, 10-11.

6. Περὶ. π. χ. Μαρτ. Περπετούας 1 (Gebhardt σ. 63). Περὶ καὶ Κυπριανοῦ, Ἐπιστ. 60,5. Εὐσεβ., Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτ., 7,1 κλπ. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 68 ἔ.

ἱμάτιά του τότε μόνον «ὅτε ἡ πυρὰ ἡτοιμάσθη» τοῦ μαρτυρίου του¹. Κατὰ τὸ αὐτὸ κείμενον, αἱ φλόγες τῆς πυρᾶς δὲν ἔθιγον τὸ σῶμα τοῦ Πολυκάρπου, ἀλλὰ «καμάρας εἶδος ἐποίησαν, ὥσπερ ὁθόνη πλοίου ὑπὸ πνεύματος πληρουμένη, κύκλῳ περιετείχιζαν τὸ σῶμα κοῦ μάρτυρος», ὅπερ καὶ τελικῶς δὲν κατώρθωσαν αὐταὶ νὰ κατακαύσουν². Τὰς αὐτὰς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις κέκτηται τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Σμύρνης, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ μαρτυρίου, διακαῶς ποθοῦν «ληφθῆναι» παρ' αὐτῶν τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος ἐπισκόπου των «καὶ κοινωνῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ σαρκίῳ», διαβλέπουν δὲ εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ ἄρχοντος τῆς πόλεως, ὅπως παραδῶσῃ εἰς αὐτοὺς τοῦτο, ἵνα κατορθώσουν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἐπιθυμίαν των ταύτην, τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀντιζήλου καὶ βασκάνου» δαίμονος, λόγῳ τοῦ «μεγέθους τῆς μαρτυρίας»³ τοῦ ἁγίου.

Ὁ πόθος τοῦ «κοινωνῆσαι» ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ ἕτερόν τι ἢ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν πιστῶν νὰ ἀσπασθοῦν ἢ νὰ ἐγγίσουν τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῆς προγενεστέρως αὐτῶν ἐπιθυμίας «ἄπτεσθαι τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ», διότι ἀσφαλῶς ἐπίστευον ὅτι τοῦτο ἐκέκμητο δυνάμιν τινα. Ἴσως μάλιστα ἡ ἐπιθυμία αὐτῶν νὰ ἐγγίσουν ἢ νὰ ἀσπασθοῦν τὸ νεκρὸν πλέον λείψανον τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ἔμεινεν ἀνικανοποίητος ἡ προγενεστέρα ἐπιθυμία αὐτῶν τοῦ «ἄπτεσθαι τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ» πρὸ τοῦ μαρτυρίου του⁴.

Παρόμοια φαινόμενα ἀνευρίσκομεν καὶ ἐν τῷ ἀποκρύφῳ κειμένῳ, τοῦ δευτέρου ὡσαύτως αἰῶνος, τῶν «Πράξεων Παύλου καὶ Θέκλης». «Τὸ πῦρ οὐχ ἦψατο» τῆς εἰς τὸν διὰ πυρὸς θάνατον καταδικασθείσης ἁγ. Θέκλης,

1. «Ὅτε δὲ ἡ πυρὰ ἡτοιμάσθη, ἀποθέμενος ἑαυτῷ πάντα τὰ ἱμάτια καὶ λύσας τὴν ζώνην ἐπειρᾶτο καὶ ὑπολύειν ἑαυτόν, μὴ πρότερον τοῦτο ποιῶν διὰ τὸ ἀεὶ ἕκαστον τῶν πιστῶν σπουδάζειν, ὅστις τάχιον τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ ἄπεται». (κ. 13, Kpöpf-Krüger, σ. 5).

2. κ. 15 καὶ 16, ἔ. ἀ. σ. 5·6· «ἰδόντες οἱ ἄνομοι μὴ δυνάμενον αὐτοῦ τὸ σῶμα ὑπὸ τοῦ πυρὸς δαπανηθῆναι...».

3. κ. 17 ἔ. ἀ. σ. 6.

4. Δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα ἡ ἄποψις, ὅτι διὰ τοῦ «κοινωνῆσαι» ὑποδηλοῦται ἡ ἐπιθυμία τῶν χριστιανῶν νὰ λάβουν μεθ' ἑαυτῶν μέρος ἐκ τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρος (W. Baur, Griech.-Deutsch. Wörterbuch zu den N. Test. κλπ.³ σ. 28). Ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία δέον νὰ ἀποκλεισθῇ ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι μετὰ τὸν διὰ ξιφιδίου ἐπελθόντα θάνατον τοῦ μάρτυρος τὸ λείψανον αὐτοῦ διετεθεῖτο εἰσέτι ὁλόκληρον καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ λάβωσι μεθ' ἑαυτῶν οἱ πιστοὶ μέρος τι ἐξ αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι μετὰ τὴν καῦσιν τούτου, ὅποτε οἱ χριστιανοὶ περισυνέλεξαν τὰ ὀστά αὐτοῦ, δὲν παρέλαβον ταῦτα μεθ' ἑαυτῶν—ὡς θὰ ἠδύναντο ἀσφαλῶς νὰ πράξωσιν,—ἀλλὰ «ἀνελόμενοι... (ταῦτα), ἀπέθεσαν ὅπου ἀκόλουθον ἦν κλπ.». (κ. 18, ἔ. ἀ. σ. 6).

«ὁ γὰρ Θεὸς σπλαγχνισθεὶς, — συνεχίζει τὸ κείμενον — ἤχον ὑπόγειον ἐποίησε, καὶ νεφέλη ἄνωθεν ἐπεσκίασεν ὕδατος πλήρης καὶ χαλάζης»¹. Ὁ μάρτυς Πιόνιος, ὁ καὶ πρεσβύτερος, διὰ τὰ ἀναφέρωμεν ἐν εἰσέτι παράδειγμα, κατεδικάσθη καὶ οὗτος ἐν Σμύρνῃ νὰ καὶ ζῶν, ἀλλὰ τὸ πῦρ δὲν κατώρθωσε νὰ κατακαύσῃ τὸ σῶμα αὐτοῦ. «Ἐσημάνθη δὲ αὐτοῦ ὁ στέφανος, φέρεται εἰς τὸ μαρτύριόν του, καὶ διὰ τοῦ σώματος· μετὰ γὰρ τὸ κατασβεσθῆναι τὸ πῦρ τοιοῦτον αὐτὸν εἶδομεν οἱ παραγινόμενοι ὅποιον τε τὸ σῶμα ἀκμάζοντος ἀθλητοῦ κεκοσμημένου». Τὸ σῶμα, δῆλον ὅτι, τοῦ μάρτυρος εἶχε διατηρηθῇ ἀκέραιον, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀλλοιωθῇ οὐδὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του, ὡς ἐν συνεχείᾳ ὑποδηλοῦται².

Αἱ αὐταὶ ἀντιλήψεις τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς ἀντικατοπρίζονται καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ Ἰππολύτου († 235) εἰς τὴν γνωστὴν περὶ τῆς διασώσεως τῶν τριῶν παίδων ἐκ τῆς καιομένης καμίνου διήγησιν³. Ἄλλωστε οἱ τρεῖς οὗτοι παῖδες ἐθεωροῦντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς συμβολίζοντες τοὺς χριστιανοὺς μάρτυρας, τοὺς ἀντιτασσομένους, ὡς καὶ ἐκεῖνοι ἀντετάχθησαν, εἰς τὰς ἀνόμους βουλὰς τῶν διωκτῶν τῶν⁴. «Τὰ μὲν οὖν δεσμά, παρατηρεῖ ὁ Ἰππολύτος, ἃ περιέθηκεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς, ταῦτα εὐθέως τὸ πῦρ κατεδαπάνησε, τῶν δὲ ἱματίων αὐτῶν καὶ τῶν σαραβάρων οὐχ ἤψατο, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ ἔργον δειχθῇ. Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ἱμάτια περὶ τὰ σώματα τῶν παίδων ἦν περικείμενα, καὶ ταῦτα σὺν αὐτοῖς ἡγιάσθη καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ ἐδαπανήθη»⁵.

Οὐ μόνον δὲ τὴν ἐνέργειαν τοῦ πυρὸς ἐξεμηδένιζεν ἡ διὰ τῶν ὁμολογητῶν ἐκδηλουμένη δύναμις, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄγρια θηρία ἀπώθει ἐξ αὐτῶν καὶ ἠνάγκαζε ταῦτα εἰς ἀδράνειαν⁶. Τὸ φαινόμενον τοῦτο γνωρίζει ἤδη ὡς τι σύνηθες διὰ τοὺς καταδικαζομένους ἵνα ριφθοῦν εἰς τὰ θηρία χριστιανοὺς Ἰγνάτιος ὁ θεοφόρος († 110;)⁷. Τὰ κατὰ τῆς μάρτυρος Βλανδίνης ἐν Λουγδούνοις κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ ἔτους 177 ἀπολυθέντα θηρία, οὐδαμῶς ἤψαντο

1. Κεφ. 22. (O. Gebhardt, σ. 222).

2. Μαρτ. Πιονίου 22 (Knopf-Krüger, σ. 56-7).

3. Δαν. 3, 20 ε.

4. Ἴδε ἀνωτέρω σ. 15, 1.

5. Εἰς Δαν. II 28 (Bonwetsch-Achelis σ. 94).

6. Πρβ. L. Bieler, Θεῖος ἀνὴρ, Das Bild des göttlichen Menschen in Spätantike und Frühchristentum I, Wien 1935 σ. 104 ε., ἔνθα καὶ ἡ θρησκευτολογικὴ παρακολούθησις καὶ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου.

7. Πρὸς Ρωμ. V, 2 (Patrum Apost. Op., σ. 102)· «ὀναίμην τῶν θηρίων τῶν ἐμοὶ ἡτοιμασμένων, καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι· ἃ καὶ κολαρεύσω, συντόμως με καταφαγεῖν, οὐχ ὥσπερ τινῶν δειλαινόμενα οὐχ ἤψαντο. καὶ αὐτὰ δὲ ἐκόντα μὴ θελήσῃ, ἐγὼ προσβιάσομαι».

αὐτῆς, τούτου δὲ ἔνεκεν καὶ «ἀνελήφθη αὕτη πάλιν εἰς τὴν εἰρκτήν, εἰς ἄλλον ἀγῶνα τηρουμένη»¹. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρήθη καὶ κατὰ τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Θέκλης. Ἡ κατ' αὐτῆς ἀπολυθεῖσα λείαινα, «ἐπάνω καθεζομένη Θέκλης, περιέλειχεν αὐτῆς τοὺς πόδας, καὶ πᾶς ὁ ὄχλος ἐξίστατο»². Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ ἐκ Βορ. Ἀφρικῆς μαρτυρίου τῆς ἁγίας Περπετούας τοῦ ἔτους 203 «ἐκ τοῦ ζωγράφου αὐτῆς ἡ ἄρκτος οὐκ ἠθέλησεν ἐξελθεῖν» ἵνα κατασπαράξῃ τὸν μάρτυρα Σάτυρον. Ὁ ἴδιος δὲ ὁμολογεῖ, ὅτι οὐδὲν θηρίον ἐκ τῶν κατ' αὐτοῦ ἀπολυθέντων ἤψατο αὐτοῦ³. Τοὺς ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης κατὰ τὸ ἔτος 303 καταδικασθέντας εἰς τὰ θηρία μάρτυρας, οὐδὲ νὰ προσεγγίσουν κἄν ἠδύναντο τὰ κατ' αὐτῶν ἀπολυθέντα θηρία, ὥς διηγείται ὁ αὐτόπτης ἱστορικὸς Εὐσέβιος⁴. Ἴδου πῶς περιγράφει καὶ δικαιολογεῖ οὗτος τὸ σχετικὸν τοῦτο περιστατικόν. «Τοῦ μαρτυρουμένου Σωτῆρος ἡμῶν, αὐτοῦ δὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ θεία δύναμις» ἐξεδηλοῦτο «ἐναργῶς» καὶ ἐνήργει διὰ τῶν μαρτύρων Αὐτοῦ. Ἄλλως δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ καταπληκτικὸν γεγονός, ὅτι «ἐπὶ μὲν τοὺς ἄλλους, ὅσοι δῆπονθεν ἔξωθεν ἐρεθισμοῖς παρώρων αὐτά, φερομένων, μόνον δὲ τῶν ἱερῶν ἀθλητῶν, γυμνῶν ἐστώτων καὶ ταῖς χερσὶν κατασειόντων ἐπὶ τε σφᾶς αὐτοὺς ἐπισπωμένων (τοῦτο γὰρ αὐτοῖς ἐκελεύετο πράττειν), μηδ' ὅλως ἐφαπτομένων, ἀλλ' ἔσθ' ὅπη μὲν καὶ ἐπ' αὐτοὺς ὁρμώντων, οἷα δὲ πρό τινας θειοτέρας δυνάμεως ἀνακρουομένων καὶ αὐτὴν πάλιν εἰς τοῦπίσω χωρούντων· ὃ καὶ εἰς μακρὸν γινόμενον θαῦμα παρεῖχεν οὐ σμικρὸν τοῖς θεωμένοις, ὥστε ἤδη διὰ τὸ ἄπρακτον τοῦ πρώτου δεύτερον καὶ τρίτον προσάφισθαι ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ μάρτυρι θηρίον». Τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ βραδύτερον, ὅταν τὰ λείψανα τῶν μετὰ τοῦ Παμφίλου μαρτυρησάντων, ἐντολῇ τοῦ Ρωμαίου «ἡγουμένου», ἀφένθησαν «εἰς βορὰν τοῖς σαρκοβόροις» ἐπὶ τέσσαρας συνεχεῖς ἡμέρας· «ὥς δ' οὐδὲν αὐτοῖς παραδόξως οὐ θηρίον, οὐ πτηνόν, οὐ κύων προσεπέλαζεν, αὐτῆς ἐξ οἰκονομίας τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας ἀβλαβῇ ληφθέντα τῆς τε προσηκούσης κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ»⁵. Ἀλλὰ οὐδὲ ἡ θάλασσα δύναται νὰ κατακρατήσῃ τοὺς νεκροὺς τῶν μαρτύρων· εὐθὺς ὥς οὗτοι ἐρρίπτοντο ἐντὸς αὐτῆς «κλόνος ἀθρόως καὶ βρασμὸς οὐχ ὁ τυχών» παρατηρεῖτο καὶ ἡ θάλασσα, ὥς μὴ δυναμένη «φέρειν αὐτούς», ἀπώθει τὰ ἱερὰ λείψανα εἰς τὴν ξηράν⁶.

1. *Εὐσεβ.*, V, 1, 42.

2. *Πράξεις Παύλου - Θέκλης* κ. 28 (Gebhardt, σ. 224).

3. κ. 19, 21 (Gebhardt, σ. 90-92).

4. *VIII.*, 7, 1-3.

5. *Εὐσεβ.*, *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτ.*, 11, 28.

6. *Εὐσεβ.*, *Αὐτόθι* 4, 15. *Περβ.* καὶ *E. Lucius*, ἔ.δ. σ. 60.

Δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὰς αὐτὰς ὑπερφυσικὰς ἰδιότητες ἐκέκτηντο καὶ τὰ ζῶντα σώματα τῶν μεγάλων ἀσκητῶν καὶ τῶν διωχθέντων διὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν των ἱεραρχῶν. Καὶ οὗτοι ἐθεωροῦντο, ὡς γνωστόν, ὡς ἀγωνιζόμενοι καὶ πάσχοντες διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, ὡς «μαρτυροῦντες τῇ συνειδήσει», «χριστοφόροι» καὶ «πνευματοφόροι» καὶ ἐπομένως πλήρεις καὶ οὗτοι τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος¹.

Ὅταν ὁ Μ. Ἀντώνιος, ὡς διηγεῖται ὁ Μ. Ἀθανάσιος, κατήρχετο εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, χριστιανοὶ ἀλλὰ καὶ εἰδωολάτραι ἀκόμη «ἡξίουσαν κἄν μόνον ἄπτεσθαι τοῦ γέροντος, πιστεύοντες ὡφελεῖσθαι»². Ἴδον πῶς περιγράφει καὶ ὁ Χρυσόστομος τὴν στάσιν τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἐκ τῆς ἔξορίας ἐπιστροφὴν τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Μελετίου³. «Ὅτε γοῦν πρὸς ὑμᾶς εἰσήλανε, καὶ πᾶσα πόλις πρὸς τὴν ὁδὸν μεθωρμίζετο, οἱ μὲν πλησίον ἤρχοντο καὶ ποδῶν ἤπιοντο καὶ χεῖρας κατεφίλουν καὶ φωνῆς ἤκουον· οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ πλήθους κωλυόμενοι καὶ πόρρωθεν αὐτὸν ὁρῶντες μόνον, ὥσπερ ἱκανὴν ἀπὸ τῆς ὄψεως δεξάμενοι τὴν εὐλογίαν, καὶ οὐδὲν ἔλαττον τῶν ἐγγὺς γενομένων ἐσχηκότες». Τὸ ὅτι δὲ ὁ χριστιανικὸς λαὸς τῆς Ἀντιοχείας ἔσπευδε πρὸς τὸν ἐπανακάμπτοντα διωχθέντα «μάρτυρα», ἐπίσκοπον αὐτοῦ, οὐχὶ μόνον ὅπως ἐκφράσῃ τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς αὐτόν, ἀλλ' ἵνα ἐπωφεληθῇ καὶ ἐκ τῆς ἐκπεμπομένης ἐξ αὐτοῦ δυνάμεως, βεβαίωσι ῥητῶς αὐτὸς ὁ Χρυσόστομος συσχετίζων τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ περιστατικὰ ταῦτα πρὸς τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι⁴ περὶ τῶν ὑπερφυσικῶν ἰδιοτήτων τῶν σκιῶν τῶν Ἀποστόλων ἀναφερόμενα, ἅτινα ἐπεκαλοῦντο οἱ Πατέρες μετ' ἐτέρων συναφῶν περιστατικῶν ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἵνα κατοχυρώσουν τὰς περὶ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τῶν λειψάνων ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς των, ὡς θὰ ἀναπτυχθῇ κατωτέρω. «Καὶ ὅπερ ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων ἐγίγνετο, τοῦτο καὶ ἐπὶ τούτου συνέβαινε. Καθὰπερ γὰρ ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων ὅσοι προσελθεῖν καὶ ἐγγὺς γενέσθαι οὐκ ἴσχυον, τῆς σκιᾶς αὐτῶν ἐκτεινομένης, καὶ τῶν πόρρωθεν ἀπτομένης, τὴν αὐτὴν ἀπασπῶντο χάριν, καὶ ὁμοίως ὑγιαίνοντες ἀπήεσαν· οὕτω δὴ καὶ νῦν ὅσοι προσελθεῖν οὐκ ἴσχυον, ὥσπερ τινος δόξης πνευματικῆς ἀπὸ τῆς ἁγίας ἐκείνης

1. Πρβ. H. Lietzmann, *Gesch. d. alten Kirche*, IV. σ. 175 ἔ. Ἀ. Φυτράκη, *Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος*, σ. 9 ἔξ. *Τὸν ἰδίον*, τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου, Ἀθῆναι 1945 σ. 38 ἔξ. F. J. Dölger, *Christophoros κλπ.*, ἔ. ἀ. σ. 79 ἔξ. ὡς καὶ *Antike u. Christ.*, V., 1936, σ. 79.

2. Πρβ. Ἀ. Φυτράκη, *Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου*, σ. 55.

3. Εἰς ἁγ. Μελέτιον, MG. 50, 517-8.

4. 5, 15.

κεφαλῆς ἐκπεπομένης καὶ πρὸς τοὺς πορρωτάτω διικνουμένης αἰσθανόμενοι, πάσης εὐλογίας ἀπὸ τῆς θεωρίας μόνης πληρούμενοι πάντες ἀπήεσαν»¹.

Ἐπὶ τούτοις τὰ σώματα τῶν ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων ἐπιστεύετο ὅτι ἀνέδιδον εὐχάριστον καὶ ὅλως ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴν εὐωδίαν. Οἱ παρευρισκόμενοι κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Πολυκάρου, ἀντελήφθησαν, εὐθὺς ὥς ὁ μάρτυς ἐρρίφθη εἰς τὴν πυράν, «τοσαύτην εὐωδίαν, ὥς λιβανωτοῦ πνέοντος ἢ ἄλλου τινὸς τῶν τιμίων ἀρωμάτων»². Ὅσαύτως οἱ ἐν δεσμοῖς ὁμολογηταὶ ἐν Λουγδούνοις ἀνέδιδον εὐωδίαν, «τὴν εὐωδίαν τοῦ Χριστοῦ», ὥς ἐπεξηγεῖ τὸ κείμενον τοῦ μαρτυρίου τῶν, τόσον δὲ ἐμφανῇ καὶ ἔντονον, «ὥστε ἐνίους δόξαι καὶ μύρω κοσμικῷ κεχρῆσθαι αὐτούς»³. Καὶ ὁ ἐκ Καππαδοκίας μάρτυς τοῦ τελευταίου διωγμοῦ, ὁ μετὰ τοῦ Παμφίλου συμμαρτυρήσας Ἰουλιανός, ἀνέδιδεν—ὥς ἀναγράφει ὁ Εὐσέβιος—τὴν «εὐωδίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος»⁴. Ἡ εὐωδία αὕτη ἐκδηλοῦται βραδύτερον διὰ τοῦ ἐλαίου τῶν μαρτύρων καὶ ὑπομιμνήσκει, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, «τὸν ἄθλον τῶν μαρτύρων»⁵.

Ὁ ἐθνικὸς συγγραφεὺς Λουκιανός, ὁ διακωμωδήσας καὶ ἕτερα χριστιανικά ἔθιμα τοῦ δευτέρου αἰῶνος, γνωρίζει ἀσφαλῶς καὶ τὰς ἀνωτέρω ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων του χριστιανῶν, τὰς ὁποίας καὶ εἰρωνεύεται. Ὁ ἀσπασθεὶς τὸν χριστιανισμόν καὶ καταδικασθεὶς εἰς τὸν διὰ πυρὸς θάνατον Περεγρίνος, πρὶν ἢ «πηδήσῃ» εἰς τὸ πῦρ, «ἤτει λιβανωτὸν ὥς ἐπιβάλοι ἐπὶ τὸ πῦρ, καὶ ἀναδόντος τινὸς ἐπέβαλέ τε»⁶.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται περὶ τῶν ἐξαιρετικῶν ἰδιοτήτων τῶν ἁγίων ἀνδρῶν ἐπεκτείνονται, ὥς παρετηρήθη, καὶ πέραν τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς. Ἐν τοῖς Ἀποφθέγμασι π. χ. ἀναγιγνώσκουμεν, ὅτι διάσημός τις ἀσκητὴς «ἦν ἀνὴρ διακριτικὸς καὶ πλήρης εὐωδίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος»⁷.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος εὐωδία τῶν Ἀγίων χαρακτηρίζεται ρητῶς ὑπὸ τῶν αὐτῶν κειμένων, ἐν οἷς ὑπάρχουν αἱ σχετικαὶ πληροφορίες, ὥς «εὐωδία τοῦ Χριστοῦ» ἢ «εὐωδία τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Ὁ Κύριος, ἄλλωστε, πιστεύεται εἶναι ἡ «τελεία εὐωδία», τούτου δὲ ἔνεκεν καὶ εἶναι «ἀνενδεὴς καὶ ἀπροσδεὴς

1. Εἰς ἁγ. Μελέτ., ἔ.δ.

2. Μαρτ. Πολυκ. κ. 15 (Knopf - Krüger σ. 5-6).

3. Εὐσεβ., V, 1, 35.

4. Περὶ τῶν ἐν Παλ. μαρτ., 11, 27.

5. Εἰς μάρτ., MG. 49, 664.

6. Περὶ Περεγρίνου τελευτῆς 36 (Im. Bekkero, σ. 100). Ποβ. καὶ F. J. Dölger, Ant. u. Christ. I (1929), σ. 259-63 καὶ II (1930) σ. 319-20, ἔνθα παραδείγματα τινὰ ἐκ τῶν ριπτομένων εἰς τὴν πυράν «διὰ δόξαν» ἐθνικῶν.

7. M.G., 65, 389.

τῆς ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ θυμιαμάτων εὐωδίας»¹. Ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀναδίδεται «ὁσμὴ ἀφθαρσίας»². Ἡ παρουσία δὲ τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐγίνετο πολλάκις ἀντιληπτὴ ἐκ τῆς πληροῦσης τὸν τόπον ἰδιαιτέρας ταύτης εὐωδίας. Ὅτε ὁ Κύριος, κατὰ μαρτυρίαν τῶν Ἀποφθεγμάτων, κατήλθε διὰ νὰ παραλάβῃ τὴν ψυχὴν ἀποθνήσκοντος μεγάλου ἀσκητοῦ, «ἐπλήσθη ὁλος ὁ οἶκος· εὐωδίας»³. Ὡσαύτως τὸ κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν κατελθὼν ἅγιον Πνεῦμα, δὲν ἦτο δυνατόν ἢ νὰ συνοδεύηται ὑπὸ εὐωδίας. Ἴδου πῶς περιγράφονται τὰ κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν λαβόντα χώραν ἐν τῇ ἀποκρύφῳ διδασκαλίᾳ τοῦ Θαδδαίου, τοῦ 4ου αἰῶνος⁴. «Φωνὴ κρυφία ἠκούσθη αὐτοῖς (τοῖς Ἀποστόλοις) καὶ ὁσμὴ ἡδεῖα, ξένη οὖσα τῷ κόσμῳ, προσέπεσεν αὐτοῖς καὶ γλῶσσαι πυρὸς μεταξὺ τῆς φωνῆς καὶ τῆς ὁσμῆς κατέβησαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐπ' αὐτοὺς καὶ κατέλυσαν ἐφ' ἓνα ἕκαστον αὐτῶν»⁵. Ὁ οὐρανός, ἐνθα εὐρίσκεται ὁ Κύριος, φυσικὸν εἶναι νὰ εἶναι πλήρης ἐκ τῆς θείας ταύτης εὐωδίας. Ἐκ τοῦ «ἀνεωγότος» στερεώματος, διηγείται ἡ ἀπόκρυφος ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, «ἐξήρχετο ἀπὸ τῶν ἔνδοθεν τοῦ οὐρανοῦ ὁσμὴ ἀρωμάτων πολλῆς καὶ εὐωδίας»⁶. Διὰ τῆς εὐωδίας ταύτης ἐτρέφοντο ἐν τῷ Οὐρανῷ οἱ μάρτυρες, κατὰ τινα διήγησιν ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς Περπετούας· «ἐτρεφόμεθα δὲ πάντες ὁσμῇ ἀνεκδιηγήτῳ, ἥτις οὐκ ἐχόρταζεν ἡμᾶς»⁷.

Τοιαύτην εὐωδίαν ἀνέδιδον, κατὰ τὴν πίστιν τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, πάντες οἱ Θεοί, οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἱεροὶ καθόλου ἄνδρες, ἀπετέλει δὲ αὕτη δεῖγμα καὶ ἐκδήλωσιν τῆς θείας αὐτοῦ ἰδιότητος, πολλάκις δὲ καὶ ἡ παρουσία αὐτῶν ἐδηλοῦτο διὰ τῆς εὐωδίας ταύτης⁸.

1. Ἀθηναγ., Ἀπολ. 13., MG., 6, 914 πρβ. καὶ Εἰρην., Κατὰ αἰρ. IV., 14, 3. MG. 7, 1011, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ αὐτὴ ἄποψις. Διδύμου τοῦ τυφλοῦ, Περὶ Τριάδος II, MG, 39, 589, ἐνθα ὁ λόγος περὶ «εὐωδίας» τῆς ἁγ. Τριάδος. Πρβ. καὶ Ε. Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch, Sitzungsber. d. Heidelb. Akademie, Heidelberg, 1919, 3 ε. 24 κλπ., ὅπου καὶ ἕτερα παραδείγματα. H. Vorwahl., Εὐωδία Χριστοῦ, Archiv f. Religionswis., τ. 31, 1934, σ. 400 - 1.

2. Εἰρηναίου, Κατὰ αἰρέσ., I, 4, 1. MG. 7, 480.

3. MG. 65, 396.

4. Πρβ. B. Altaner, Patrologie², Freiburg 1951, σ. 57 - 8.

5. Πρβ. E. Lohmeyer, ἔ. ἀ. σ. 43. Τὰ πονηρὰ πνεύματα, ἀπ' ἐναντίας, ἀναδίδουν βαρεῖαν δυσοσμίαν, ἥτις μάλιστα πολλάκις προδίδει καὶ τὴν παρουσίαν των. Πρβ. Ἀ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη κλπ. σ. 29. Παλλὰδ., Λαυσ. Ἱστορ., MG. 34, 1089 κλπ.

6. Πρβ. C. Tischendorf, Apocal. apocr., Leipzig, 1866 σ. 76.

7. κ. 13 (Gebhardt ἔ. ἀ. σ. 83).

8. Πρβ. H. Vorwahl, ἔ. ἀ. σ. 401. E. Lohmeyer, ἔ. ἀ. σ. 3 ε. 24, ἐνθα τὰ ἐκ τῶν Αἰγυπτιακῶν, Ἰσραηλιτικῶν καὶ Ἑλληνικῶν πηγῶν παραδείγματα, ὡς καὶ F. Pfister, μ. ἔ. II 561. H. Weinle, Die Wirkungen des Geistes und der Geister im nachapostolischen Zeitalter, Freiburg 1899, σ. 132.

Ἡ εὐωδία λοιπόν, τὴν ὁποίαν ἀνέδιδον οἱ μάρτυρες καὶ οἱ ἅγιοι καθόλου, δὲν εἶναι ἰδία αὐτῶν ἰδιότης, ἀλλ' ἰδιότης τῆς θείας δυνάμεως, ἣτις ἐννοικεῖ ἐντὸς αὐτῶν. Εἶναι ἡ εὐωδία τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁσμὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἄρωμα τῆς ἀθανασίας,¹ δι' ὧν δηλοῦται ἡ παρουσία τοῦ Κυρίου ἐντὸς τῶν «χριστοφόρων» μαρτύρων, ἐπιβεβαιουμένη οὕτω καὶ δι' αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων. Συνεπῶς αἱ διὰ τῶν ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων ἐκδηλούμεναι ὑπερφυσικαὶ ἐνέργειαι, προέρχονται ἐκ τῆς ἐν αὐτοῖς ὑπαρχούσης θείας δυνάμεως², τῆς δυνάμεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἣτις δὲν ἐκδηλοῦται δι' αὐτῶν μόνον μετὰ τὸ μαρτύριον, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου των, εὐθὺς δὲ μετὰ τὸ διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου πάθος αὐτῶν³.

1. Πρβ. *O. Weinelt*, ἔ. ἀ. σ. 197. *A. v. Harnack*, ἐν *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* II, 1878, σ. 291-296.

2. Πρβ. *L. Bieler*, μ. ἔ. σ. 105.

3. Πρβ. *H. v. Campenhausen*, ἔ. ἀ. σ. 52. 80.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ «ΤΙΜΙΩΤΕΡΑ ΛΙΘΩΝ ΠΟΛΥΤΕΛΩΝ» ΛΕΙΨΑΝΑ

I.

Τῶν τοιούτων «χριστοφόρων» κατ' ἐξοχὴν μελῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἅτινα ἐπραγματίωσαν τὸ ὑψιστον χριστιανικὸν ἰδεῶδες καὶ διὰ τῆς θυσίας των οὐ μόνον ἑαυτὰ ἀνέδειξαν ἥρωας τῆς ἑαυτῶν πίστεως, ἀλλὰ καὶ τὸν Κύριον ἐδόξασαν ὡς καὶ τὰς ἐξ ὧν προήρχοντο Ἐκκλησίας, φυσικὸν ἦτο νὰ διατηρῇται ἡ μνήμη καὶ νὰ τιμῶνται ὑπὸ τῶν πιστῶν καὶ οἱ τάφοι καὶ τὰ δοξάσαντα τὸν Θεὸν «μέλη» αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ἐν ταῖς περὶ τοῦ σώματος ἀντιλήψεσι τῶν χριστιανῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη οὐδεμίαν θέσιν ἢ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐθνικοῖς, ἐπικρατοῦσα πίστις, ὅτι τὰ λείψανα καὶ οἱ τάφοι τῶν νεκρῶν ἠδύναντο νὰ καταστήνουν τοὺς καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἐρχομένους εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν ἀκαθάρτους ἐν τελετουργικῇ ἐννοίᾳ¹. Τὰ σώματα τῶν μαρτύρων ὅμως ὅλως ἰδιαιτέρως, ἅτινα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς των ἐγένοντο κατ' ἐξοχὴν ναοὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ δι' αὐτῶν ἐλάλησε καὶ ἐνήργησε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, αὐτὸς ὁ Κύριος, δὲν ἦτο δυνατόν ἢ νὰ θεωρῶνται ἱερώτερα τῶν λειψάνων τῶν λοιπῶν χριστιανῶν. Ἡ μεταγενεστέρα γνώμη τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, καθ' ἣν «ἐν μὲν καὶ τὸ αὐτὸ σῶμα πάντων ἀνθρώπων, ἐξ ἑνὸς φυράματος ἔχον τὴν σύστασιν, ἀλλὰ τὸ μὲν ἀπλῶς ἀποθανόν, ρίπτεται ὡς τὸ τυχόν· τὸ δὲ τῷ πάθει τοῦ μαρτυρίου χαριτωθέν, ἐστὶν ἐράσμιον καὶ ἀμφισβητήσιμον²», ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς καὶ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ὡς βεβαιοῦν ἰδίᾳ αἱ κατωτέρω ἐκ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Σμύρνης καὶ τῶν Λουγδούνων προερχόμενα πληροφορίαι. Ὁ διὰ τῶν μαρτύρων δρῶν Χριστός, δὲν «θριαμβεύει» μόνον διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ «δοξάζεται καὶ ἐν τοῖς μέλεσιν αὐτῶν³». Ὡς ὀρθῶς δὲ παρετηρήθη,

1. Πρβ. π. χ. *P. Volz*, *Bibl. Altertümer*, Stuttgart, 1925 σ. 65. 152 κλπ. «Ὅτε ἰουδαϊκῶς ἀπέθνησκον, παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ *M. Βασίλειος*, βδελυκτὰ ἦν τὰ θνησιμαῖα, ὅτε ὑπὲρ Χριστοῦ ὁ θάνατος, τίμια τὰ λείψανα τῶν ὁσίων αὐτοῦ», ὁμιλ. εἰς Ψαλμ. 140, *MG* 30, 112). Πρβ. καὶ *Διατγ. Ἀποστ.* VI, 30, *MG.* 1, 988, «μὴ ἐπιζητεῖτε... καθαρμοὺς ἐπὶ θίξει νεκροῦ», ὡς καὶ *Θεοδωρ.*, Ἑλλην. Παθημ. θεωραπ., VII, *MG.* 83, 1012. *Ἐπιφαν.*, Ἀγκυρ., 86, 4-6 (*K. Holl*, σ. 107), ἐνθα ἀναφέρονται παρεμφερεῖς ἀντιλήψεις καὶ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς. Πρβ. καὶ *F. Kraus*, *RE.*, II σ. 686.

2. Εἰς Θεόδ., *MG.* 46, 740. 737 Πρβ. καὶ *M. Βασιλ.*, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., 31, 525.

3. Πρβ. Μαρτ. Λουγδ., *Εὐσεβ.*, V, 1, 29. *M. Βασιλ.* Εἰς τεσσαρ. μάρτ., *MG.* 31, 525.

ἢ πρὸς τὰ μαρτυρικά ταῦτα λείψανα συμπεριφορὰ τῶν χριστιανῶν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς ἀποτελεῖ τὴν ἐμφανεστέραν ἐκδήλωσιν τῆς πρὸς αὐτοὺς τούτους τοὺς μάρτυρας τιμῆς αὐτῶν¹. Ἡ τιμὴ δὲ αὕτη ἦτο στενωῶς συνδεμένη κατὰ τὴν ὑπὸ ἔρευναν ἐποχὴν μετὰ τῶν τάφων, εἰς οὓς ἐνεταφιάζοντο² εἴτε ὁλόκληρα εἴτε τὰ ἐκ τοῦ μαρτυρίου διασωθέντα τμήματα αὐτῶν, οὗτοι δὲ καὶ ἀπετέλουν τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον εἰς ὃ ἐξεδηλοῦτο οὐ μόνον ἡ πρὸς τὰ λείψανα, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν μάρτυρα τιμὴ τῶν πιστῶν. Τοῦτο βεβαιοῦν καὶ τινα ἐκ τῶν περιωθέντων ἀρχαίων μαρτυρολογίων, ἐν οἷς παρὰ τὴν ἀναγραφὴν τῆς καθ' ὠρισμένην ἡμερομηνίαν μνήμης τοῦ μάρτυρος ἀναγράφεται προσέτι καὶ ὁ τόπος τοῦ ἐνταφιασμοῦ αὐτοῦ, εἰς ὃν καὶ παρὰ τὸν τάφον τοῦ ἐλάμβανε χώραν ὁ ἐορτασμός³.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ περιωθειῖσαι ἐκ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων πληροφορίαι περὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τιμῆς

1. *E. Lucius*, μ. ἔ. σ. 72.

2. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις χριστιανοῖς ἐπικρατεῖ κατὰ κανόνα τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ οὐχὶ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, ἡτις ὑφίστατο παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς. Καὶ ναὶ μὲν δὲν ὑπῆρχε ρητὴ διάταξις ἀπαγορεύουσα τὴν καῦσιν, φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ χριστιανοί, ἀκολουθοῦντες ἰουδαϊκὰ ἔθιμα καὶ μάλιστα τὸ παράδειγμα τοῦ ἐνταφιασθέντος Κυρίου, ἀπέκρουον ταύτην ἀνέκαθεν καὶ προετίμων τὸν ἐνταφιασμόν ὡς καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν κοιμητηρίων μαρτυροῦν. Πρβ. π. χ. *N. Müller*, *Koimeterien*, RE⁸, X., σ. 814 ἔ. *A. v. Harnack* *Mission* κλπ., σ. 191. *K. Gallig*, *Bibl. Reallexikon* σ. 238. *Caspari-Benzinger*, ἐν RE⁸, II, σ. 526 ἔ. Τὰ βαθύτερα αἰτία τῆς τοιαύτης παρὰ τῶν χριστιανῶν προτιμήσεως τοῦ ἐνταφιασμοῦ δὲν γνωρίζομεν καλῶς (Πρβ. *A. v. Harnack*, ἔ. ἄ.). Πάντως ἡ ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης μελέτης ἀναπτυσσομένη πίστις τῶν χριστιανῶν περὶ ἀναστάσεως καὶ τῶν σωμάτων καί, τὸ σπουδαιότερον, ὅτι ἡ ψυχὴ τῶν νεκρῶν διατηρεῖ στενὴν σχέσιν μετὰ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς λειψάνων της, ὑπῆρξαν πιθανῶς οἱ βαρύνοντες λόγοι. Πρβ. π. χ. Μαρτ. τῶν ἐν Λουγδ. μαρτ., *Εὐσεβ.*, Ἐκκλ. Ἱστορ., V, 1, 63, καὶ *Τερτυλλ.*, *De resurrectione carnis*, κ. 3 ἔ. ML. 2,844 ἔ., ἐνθα ἐκφράζονται παρρησιαστικαί ἀντιλήψεις. Ὁ *Μινούκιος Φήλιξ* (*Octav.*, 34, 1) χαρακτηρίζει τὸν ἐνταφιασμόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν προτιμωμένην καῦσιν, ὡς τὸ ἀρχαιότερον καὶ καλύτερον ἔθιμον. Πρβλ. καὶ *Δ. Μπαλάνου*, Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, Ἀθῆναι 1912 σ. 8 ἔ.

3. Πρβ. *H. Achelis*, *Die Martyrologien, ihre Geschichte und ihr Wert*, Berlin 1900 σ. 7 ἔ. *H. Lietzmann*, *Die drei ältesten Martyrologien*, Bonn 1911 σ. 2 ἔ. Μόνον μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν διωγμῶν, ὅποτε οἱ μάρτυρες τῶν ἐπὶ μέρους χριστιανικῶν κοινοτήτων ἐγένοντο οἱ «φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας», «οἱ ἀστέρες τῆς οἰκουμένης» καὶ «τὰ ἄνθη τῆς Ἐκκλησίας», ἤρχισε δὲ νὰ ἐορτάζεται ἡ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ μνήμη «τῶν ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ μαρτυρησάντων» καὶ ἀπεδόθη εἰς τὴν θυσίαν τῶν ἡ νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀνεπτύχθη ἡ ἀντίληψις, ὅτι «μνήματα ἁγίων οὐ σοροὶ καὶ λάρνακες καὶ στήλαι καὶ γράμματα, ἀλλ' ἔργων κατορθώματα καὶ πίστεως ζῆλος..» *Ἰωάνν. Χρυσόστ.*, Εἰς Εὐστάθ., MG. 50, 600 καὶ 50, 705. Πρβ. καὶ *Γρηγ. Ναζ.*, εἰς Κυρ., MG. 35, 1176. *Μ. Βασιλ.*, Εἰς τεσσαρ. μαρτ., MG. 31, 524.

εἶναι πενιχραί. Ἡ ὅλη ὁμως ἀτμόσφαιρα, ἣτις περιβάλλει τὰς πληροφορίας ταύτας καὶ ἰδίᾳ ἢ στάσις τῶν διωκτῶν ἔναντι τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἀποδεικνύουν οὐ μόνον ὡς ἀπὸ μακροῦ καὶ μάλιστα πανταχοῦ ὑφιστάμενον τὸ ἔθιμον τῆς τιμῆς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγίστην σημασίαν ἣν ἐκέκτηντο ταῦτα διὰ τοὺς χριστιανοὺς τῶν χρόνων ἐκείνων.

Τὴν πρώτην σχετικὴν πληροφορίαν περιέσωσε τὸ ἀρχαιότερον μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης ἀγ. Πολυκάρπου, τὸ γραφὲν ἐν ἔτει 156¹. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Σμύρνης, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ κειμένου τούτου, κατείχοντο ὑπὸ μεγάλης λύπης, διότι ὁ δαίμων «ἐπετήδευσεν, ὡς μηδὲ τὸ σῶματιον αὐτοῦ ληφθῆναι» παρ' αὐτῶν, «καίπερ πολλῶν ἐπιθυμούντων τοῦτο ποιῆσαι καὶ κοινωνῆσαι τὸ ἀγίῳ αὐτοῦ σαρκίῳ». Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς πόλεως, οἱ τόσον κατὰ τὴν αὐτὴν πηγὴν ἐνεργῶς ἀναμειχθέντες εἰς τὰ τοῦ μαρτυρίου τούτου, ἐνήργησαν παρὰ τῷ Ρωμαίῳ ἄρχοντι τῆς πόλεως, «ὥστε μὴ δοῦναι αὐτοῦ τὸ σῶμα» μὴ, φησιν, ἀφέντες τὸν ἐσταυρωμένον τοῦτον ἄρξονται σέβεσθαι», οἱ ἴδιοι δὲ καὶ ἐφρούρουν τὸ ἐν τῇ πυρᾷ σῶμα τοῦ μάρτυρος ἵνα μὴ ἀρπάσουν τοῦτο οἱ Χριστιανοί. Πεισθεῖς ὁντως ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ὁ ἄρχων, «θεὶς αὐτὸν (τὸν νεκρὸν τοῦ Πολυκάρπου) ἐν μέσῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς (τοῖς ἐθνικοῖς) ἔκαυσεν», οἱ δὲ χριστιανοὶ «ὑστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὅσα αὐτοῦ ἀπεθέμεθα, ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν», εἰς τὸν πρόποντα, εἰς τὸν ἐνδεδειγμένον δῆλον ὅτι τόπον, ἐν «τόπῳ ἐπιτηδείῳ», ὡς ἀναφέρεται εἰς ἕτερα μαρτύρια². Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ ὁμως τούτῳ πρώτη μαρτυρία περὶ τῆς τιμῆς τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων καταδεικνύει, ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦτο ἦτο ἀσφαλῶς παλαιότερον τοῦ κειμένου, δυνάμενον ἴσως τὰ ἀναχθῆναι εἰς αὐτοὺς τοὺς μεταποστολικούς χρόνους, διότι ἄλλως θὰ ἦτο δυσερμήνευτος ὁ ζῆλος τῶν Ἰουδαίων νὰ παρεμποδίσουν τὴν παρὰ τῶν χριστιανῶν παραλαβὴν τοῦ σώματος τοῦ μάρτυρος, ἵνα «μὴ ἀφέντες, ὡς ἰσχυρίζοντο, τὸν ἐσταυρωμένον, τοῦτον ἄρξονται σέβεσθαι»³. Δέον συνεπῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ μετὰ τόσου ἐχθρικοῦ ἐνδιαφέρον-

1. Κεφ. 17-18 (Knopf - Krüger σ. 6-7). Πρβ. καὶ *W. Reuning*, *Zur Erklärung des Polykarp - Martyriums*, Gies., 1917 σ. 45 ἔ. Παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀνέκαθεν γνώμην περὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου κειμένου διευτυπώθη ἐσχάτως ἡ ἄποψις, ὅτι τὸ ἔτος 177 δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἔτος καθ' ὃ ἐγράφη τοῦτο. Πρβ. *H. Gregoire - P. Orgels*, *La véritable date du martyre de S. Polycarp*, *Anal. Boll.*, τ. 67, 1949 σ. 1-38. Τὰ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως ταύτης προσαχθέντα ἐπιχειρήματα δὲν κρίνονται πειστικά. Πρβ. καὶ *H. I. Marrou*, ἐν *Anal. Boll.*, τ. 71 (1953) σ. 5 ἔ.

2. Τοῦ σημαντικωτάτου τούτου χωρίου ἡμφισβητήθη ἡ ἀρχαιότης, ἀλλὰ αἱ κατὰ τῆς γνησιότητος αὐτοῦ ἀμφιβολίαι στεροῦνται βάσεως. Πρβ. καὶ *J. P. Kirsch*, *Die Lehre der Gemeinschaft der Heiligen*, Mainz 1900, σ. 23 σημ. 1.

3. Πρβ. καὶ *P. Lejourné*, ἐν *Dict. de Theol. Catholique*, τ. 13 II σ. 2319.

τος παρακολουθοῦντες τὰς Ἐκκλησίας καὶ τὰ ἔθιμα αὐτῶν Ἰουδαῖοι, ἐγνώριζον καλῶς ἐκ προγενεστέρων περιπτώσεων τὴν ἐπιθυμίαν τῶν χριστιανῶν νὰ παραλαμβάνωσι τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τῶν ὡς καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἀποδιδομένης εἰς τε τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν τιμῆς—ἐφ' ὅσον συσχετίζουσαν ταύτην πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποδιδομένην εἰς τὸν «Ἐσταυρωμένον» λατρείαν—καὶ ἔσπευσαν ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ταύτῃ περιπτώσει, χρησιμοποιοῦντες τὴν ρωμαϊκὴν ἀρχήν, νὰ παρεμποδίσωσι τοὺς χριστιανούς τῆς Σμύρνης νὰ παραλάβωσι τὸ λείψανον τοῦ νέου μάρτυρος. Γνωρίζομεν, ἄλλωστε, ἀκριβῶς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου († περὶ τὸ 110) πόσης τιμῆς ἀπέλαυνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ πάσχοντες καὶ μαρτυροῦντες¹.

Παρόμοιον ζῆλον τῶν χριστιανῶν διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν καὶ ὑπ' αὐτῶν τιμωμένων λειψάνων τῶν μαρτύρων ἀνευρίσκομεν καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου, τῷ γραφέντι ἐν Ρώμῃ τὸ ἔτος 165. «Τινὲς δὲ τῶν πιστῶν, λαθραίως αὐτῶν (τῶν μαρτύρων) τὰ σώματα λαβόντες, κατέθεντο ἐν τόπῳ ἐπιτηδείῳ, συνεργασίας αὐτοῖς, ὡς φέρεται εἰς τὸ κείμενον, τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»². Καὶ οἱ χριστιανοὶ τῆς Περγάμου μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (161—180), τῶν μαρτύρων Κάρπου, Παπύλου καὶ Ἀγαθονίκης, τὰ λείψανα αὐτῶν «λαθραίως ἀνειλάμενοι διεφύλαξαν εἰς δόξαν Χριστοῦ καὶ ἔπαινον τῶν μαρτύρων αὐτοῦ»³. Καὶ ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης Ρωμαῖος συγκλητικὸς, χριστιανὸς ἀσφαλῶς, παρευρεθεὶς κατὰ τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγ. Μαρίνου, «τὸν ὄμιον ὑποθεῖς, ἐπὶ λαμπρᾷ καὶ πολυτελοῦς ἐσθῆτος ἄρας τὸ σκῆνος ἐπιφέρεται, περιστείλας τε εὖ μάλα πλουσίως, τῇ προσηκούσῃ ταφῇ παραδίδωσιν»⁴.

1. Πρβ. Πρὸς Ἐφεσ., 1, 2. Μαγν., 2, 6., Τραλ., 1. κλπ. Πρβ. καὶ RE⁸ τ. 12 σ. 49. Ἀπὸ πότε ὁμως ἀκριβῶς ἐμφανίζεται τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔθιμον τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν αἱ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν πηγαί. Πάντως περὶ τοῦ λειψάνου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου οὐδὲν διαλαμβάνουν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, καίτοι λεπτομερῶς ἀναφέρουσι περὶ τοῦ μαρτυρίου του (κεφ. 6-7), οὐδὲ καὶ ἕτεροι πηγαὶ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Αἱ πρώται μαρτυρίαι περὶ τῶν δι' ὁράματος ἀποκαλυφθέντων λειψάνων του ἀνάγονται εἰς τὸ ἔτος 415. Πρβ. προχ. H. Leclercq, DAL., X. 2430. 2444. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 156 ἔ.

2. Κεφ. 6 (Knopf - Krüger, σ. 17).

3. Κεφ. 42 (Knopf - Krüger, σ. 13).

4. Εὐσεβ., VII, 16-17. Πρβ. καὶ Μαρτ. Maximilian., κ. 3. (Knopf - Krüger σ. 87), ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι πλουσία τις γυνὴ μετέφερε διὰ τῆς ἰδίας αὐτῆς ἀμάξης τὸ λείψανον τοῦ κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ μαρτυρήσαντος μάρτυρος Μαξιμιλιανοῦ ἐκ τοῦ τόπου τοῦ μαρτυρίου του ἐν Καρθαγένῃ πλησίον τοῦ τάφου τοῦ ἁγ. Κυπριανοῦ, ὅπου καὶ ἐνεταφίασε τοῦτο.

Οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι οὐ μόνον ὑπομιμνήσκουν διαρκῶς εἰς τοὺς τε κληρικοὺς καὶ τοὺς λοιποὺς πιστοὺς τὰ καθήκοντα αὐτῶν ἔναντι τῶν λειψάνων τῶν ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ ἐπαινοῦν τοὺς ἐξ αὐτῶν δεικνύοντας ζῆλον μὲ κίνδυνον τῆς ἰδίας αὐτῶν ζωῆς διὰ τὴν περιστολήν, διασφάλισιν καὶ ἐνταφιασμὸν αὐτῶν. Οὕτω Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας († 264—5) ἐν τῇ πρὸς Δομέτιον ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐπαινεῖ τὸν διάκονον Εὐσέβιον διὰ τὰς πρὸς τοὺς διωχθέντας κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου χριστιανοὺς ὑπηρεσίας του καὶ ἰδίᾳ ὅτι «οὐκ ἀκινδύνως» ἐπετέλει «τὰς τῶν σωμάτων περιστολὰς τῶν τελείων καὶ μακαρίων μαρτύρων»¹. Ὁ Κυπριανὸς († 258) ὡσαύτως εἰς πλείστας ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του², τῶν ἀπευθυνθεισῶν κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω διωγμὸν ἐκ τοῦ κρυπφυγέτου του πρὸς τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπῆς του, συνιστᾷ εἰς τε τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους νὰ ἐπιδεικνύουν πᾶσαν μέριμναν διὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τῶν λειψάνων τῶν ἐν φυλακαῖς ἀποθνησκόντων ἐκ τῶν βασανιστηρίων ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων. «Ἐκαστος ἐξ ὑμῶν, γράφει, ὅστις εἰς οἰανδήποτε διδομένην εὐκαιρίαν ἤθελε ἐκτελέσει τοιοῦτον ἔργον, θὰ χαρακτηρισθῇ, περὶ τούτου εἰμεθα βέβαιοι, ὡς ὁ καλὸς δοῦλος, περὶ οὗ ἐλέχθη «εὗγε, ἀγαθὲ δοῦλε, ὅτι ἐν ἐλαχίστῳ πιστὸς ἐγένου, ἴσθι ἐξουσίαν ἔχων ἐπάνω δέκα πόλεων»³. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ τυχόν παραμελοῦντες τὸ καθήκον των τοῦτο πρὸς τοὺς μάρτυρας, εἶναι ἔνοχοι, κατὰ τὸν ἴδιον, βαρυτάτης εὐθύνης⁴. Εἰς τὰς πηγὰς πάντως δὲν ἀναφέρεται περίπτωσις δημιουργίας εὐθυνῶν, λόγῳ τοιούτων παραλείψεων. Τὸ λείψανον αὐτοῦ τοῦ Κυπριανοῦ, μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμόν του τὴν 14ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 258, παρελήφθη παρὰ τῶν χριστιανῶν καὶ κατετέθη κατ' ἀρχὴν πλησίον τοῦ τόπου τοῦ μαρτυρίου του, ἵνα μὴ προκληθῇ ἡ περιέργεια τῶν ἐθνικῶν. Ἐκ τοῦ τόπου τούτου μετεκομίσθη κατὰ τὴν νύκτα μετὰ πυρσῶν καὶ κηρίων «cum voto et triumpho magno» ἐν τῷ νεκροταφείῳ (Macrobiani Candidiani) πρὸς τελικὸν ἐνταφιασμόν⁵.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος ὁ ζῆλος τῶν χριστιανῶν διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ἱερῶν λειψάνων καθίσταται ἔτι ζωηρότερος. Ἐνίστε μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ χριστιανοὶ ἐλάμβανον πιθανῶς καὶ μεθ' ἑαυτῶν τεμάχια ἐκ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων των, ἐνῶ τοιοῦτόν τι ἦτο ἀσύνηθες μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἴσως αὐτὸ ἐγένετο διὰ πρῶτην φορὰν

1. *Εὔσεβ.*, VII 11, 24-25.

2. 8, 3, 12, 1-2 κλπ. (CSEL, 3, 1 σ. 487.502 ἑ.).

3. *Λουκ.* 19, 17.

4. *Ἐπιστ.* 8, 3, ἑ. ἁ., σ. 487.

5. *Acta Cypr.* κ. 5 (Gebhardt σ. 127).

ἐν Tarragona τῆς Ἰσπανίας, ὅπου οἱ παρενρεθέντες κατὰ τὸ μαρτύριον χριστιανοὶ ἔλαβον μεθ' ἑαυτῶν τεμάχια ἐκ τῆς τέφρας τῶν καταδικασθέντων κατὰ τὸ ἔτος 259, ἐπισκόπου τῆς πόλεως Efructuosus καὶ τῶν διακόνων αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὴν τοιαύτην ἀσέβειαν οὐδὲ αὐτοὶ οἱ μάρτυρες ἦτο δυνατόν νὰ ἀγε-
χθοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ αὐτοῦ
κειμένου, αὐτοὶ οὗτοι οἱ μάρτυρες παρουσιάσθησαν εἰς τοὺς λαβόντας
μεθ' ἑαυτῶν τὰ λείψανά των καὶ ὑπέδειξαν εἰς αὐτοὺς νὰ ἐπιστρέψουν τὰ
ληφθέντα τμήματα ἵνα ἐνταφιασθοῦν ἅπαντα ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ¹.

Ἐνδεικτικῇ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ μαρτυρικὰ λείψανα τιμῆς κατὰ
τοὺς πρώτους αἰῶνας εἶναι καὶ ἡ ἐκλεκτὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ποιότης τῶν
ὑφασμάτων, διὰ τῶν ὁποίων περιέβαλον οἱ χριστιανοὶ τὰ ἐκ τῶν χειρῶν
τῶν διωκτῶν ἀποσπώμενα λείψανα ἢ καὶ τμήματα μόνον αὐτῶν, κατὰ τὰς πλη-
ροφορίας αὐτῶν τούτων τῶν περιγραφόντων τοὺς ἄθλους τῶν μαρτύρων κει-
μένων². Ἰχνη τῶν τοιούτων ὑφασμάτων καὶ δὴ χρυσᾶ νήματα ἐκ χρυσοῦφάν-
των τεμαχίων ἐπιστεύετο, ἥδη ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὅτι ἀνευρίσκοντο
ἐνίστε ἐντὸς τῶν μαρτυρικῶν τάφων μετὰ τῆς «κόνεως» τῶν μαρτύρων³.

Ὁ ἐνταφιασμὸς παντὸς νεκροῦ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐθεωρεῖτο, ὡς γνωστόν,
οὐ μόνον ἐπιβεβλημένον καθήκον, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπο-
χρέωσις τῶν ἐπιζώντων ἐναντι τῶν νεκρῶν, τῶν ὁποίων αἱ ψυχαὶ οὐδεμίαν
εὐρίσκον, ὡς ἐπιστεύετο, ἀνάπαυσιν ἐὰν τὰ λείψανα αὐτῶν δὲν ἐνεταφιά-
ζοντο⁴. Οἱ χριστιανοὶ ἐπεδείκνυν ἀνέκαθεν ὅλως ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν
πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱεροῦ τούτου καθήκοντος μεριμνῶντες διὰ τὸν ἐμ-
πρέποντα ἐνταφιασμὸν οὐ μόνον τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐθνικῶν
ἀκρίμων⁵. Ἦδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος γνωρίζομεν ὅτι οἱ πτωχότεροι
τῶν χριστιανῶν ἐθάπτοντο δαπάναις τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ἢ τῶν

1. Act. Fruct., κεφ. 6 (Knopf - Krüger σ. 84). *Prudent.*, *Perist.*, VI, 130-5 (CSEL, 61, 360). Τὸ μαρτύριον τοῦτο, τοῦλάχιστον ὑφ' ἣν μορφήν περιεσώθη μέχρις ἡμῶν, εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν ἐγράφη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων. Πι-
θανώτερον φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα. (Πρβ. καὶ *H. v. Campenhau-*
sen, μ. ἔ. σ. 152, 2).

2. «Ἐσθ' ἡτι πολυτελεῖ», in sindonae nova, «σινδόσιν καίναϊς», in sindona bi-
blea, dignissimis pannis κλπ. Πρβ. καὶ *H. Leclercq*, *DAL*, τ. 14 σ. 2300.

3. Πρβ. *P. Dörfler*, μ. ἔ. σ. 72 ἔ. Ἡ συνήθεια τῆς καλύψεως τῶν ἱερῶν λει-
ψάνων διὰ πολυτίμων ὑφασμάτων διειρηγήθη καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰρήνης.
Πρβ. π.χ. *Ἰερωνύμου*, *Contr. Vigil* 5, *PL.* 23, 358.

4. Πρβ. π.χ. *E. Rohde*, *Psyche* I⁹⁻¹⁰ Tübingen 1925, σ. 216 ἔ. *Paul. - Wis-*
sowa, *R. E.*, τ. V σ. 333. Παρομοίας ἀντιλήψεις εὐρίσκομεν καὶ παρ' Ἑβραίοις.
Πρβ. π.χ. *P. Volz*, *Die Biblischen Altertümer*, σ. 332.

5. Πρβ. π.χ. *A. v. Harnack*, *Mission* κλπ. σ. 190-1.

εὐπορωτέρων χριστιανῶν καὶ ὅτι οἱ διάκονοι τῶν Ἐκκλησιῶν εἶχον τὴν ἰδιαιτέραν αὐτὴν διὰ τὸν ἐνταφιασμὸν φροντίδα¹. Διδακτικωτάτῃ ἐν προκειμένῳ τυγχάνει ἡ ἐπιδειχθεῖσα ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, τῇ προτροπῇ τοῦ ἐπισκόπου Διονυσίου, ὅντως χριστιανικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς νεκροὺς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐγκύψαντος ἐν ἔτει 262 ἐν τῇ πόλει ταύτῃ θανατηφόρου λοιμοῦ. Τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν ἦτο μέγα, «οὐ γὰρ ἔστιν οἰκία, ἐν ἣ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ τεθνηκώς», «πενθοῦσι πάντες καὶ περιηχοῦσιν οἰμωγαὶ τὴν πόλιν». Παρὰ τὸν προφανῆ ἐκ τοῦ λοιμοῦ κίνδυνον, οἱ χριστιανοὶ ἐνεταφίαζον πρεπόντως τοὺς ἰδίους νεκροὺς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς, οἵτινες πολλάκις καὶ ἡμιθανεῖς ἔρριπτον τοὺς ἐκ τῶν οἰκείων τῶν ἀσθενούντων εἰς τὰς ὁδοὺς². Ὁ τόσον καλῶς γνωρίζων τὰς χριστιανικὰς ταύτας συνηθείας Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης, γράφων πρὸς ἐθνικὸν τινα ἀρχιερέα, ἰσχυρίζετο ὅτι «τὴν ἀθείαν (τὸν χριστιανισμόν) συνηύξησε μάλιστα ἡ περὶ τοὺς ξένους φιλανθρωπία καὶ ἡ περὶ τὰς ταφὰς τῶν νεκρῶν προμήθεια³», ἐπιβεβαιῶν οὕτω καὶ αὐτὸς τὴν ὑπὲρ τῶν νεκρῶν μέριμναν τῶν χριστιανῶν.

Πάντως, αἱ ἐκτεθεῖσαι ἀνωτέρω ἔναντι τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐκδηλώσεις τῶν χριστιανῶν, δὲν δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν μόνον ἐκ τῶν ἔναντι τῶν νεκρῶν ἀδελφῶν τῶν καθηκόντων αὐτῶν, καθ' ὅσον ρηταὶ καὶ σαφεῖς τυγχάνουν αἱ παρατεθεῖσαι μαρτυρίαι περὶ τιμῆς τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων. Ἐκ τῶν μνημονευθέντων παραδειγμάτων, διαφαίνεται ἀσφαλῶς ὁ πάντοτε ἐνυπάρχων ὅλως ἰδιαιτέρος εὐλαβὴς ζῆλος μεταξὺ τῶν χριστιανῶν διὰ τὴν συλλογὴν καὶ τὸν μετὰ πλείστων τιμητικῶν ἐκδηλώσεων ἐνταφιασμὸν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως. Ἐν ταῖς αὐταῖς δὲ πηγαῖς ἐπεξηγεῖται, ὅτι ἡ πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα δεικνυμένη ἰδιαιτέρα τιμὴ ἐκ μέρους τῶν πιστῶν, σκοπὸν εἶχε «τὴν δόξαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔπαινον τῶν μαρτύρων αὐτοῦ⁴», τούτου δὲ ἕνεκεν καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ τοῦ Κυρίου συνήργει ἐνίστε εἰς τὴν

1. Περβ. Τερτυλλ., Ἀπολογ. 39 (ML. 1,533. I. Φραγκούλη σ. 111). Ἀριστίδου, Ἀπολογ., κ. 15 (εἰς γερμ. μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἐν συρ. γλώσσῃ περισωθέντος κειμένου BKV, 12, 1913 σ. 51) κλπ.

2. Διονυσ. Ἀλεξ., Ἐπιστολὴ (Εὐσεβ., Ἐκκλ. Ἱστορία, VII, 22, 9-10)· «καὶ τὰ σώματα δὲ τῶν ἁγίων ὑπταῖς χερσὶ καὶ κόλποις ὑπολαμβάνοντες καθαιροῦντές τε ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες ὁμοφοροῦντές τε καὶ διατιθέντες, προσκολλώμενοι, συμπλεκόμενοι, λουτροῖς τε καὶ περιβολαῖς κατακοσμοῦντες μετὰ μικρὸν ἐτύγχανον τῶν ἰσῶν, αἰ τῶν ὑπολειπομένων ἐφεπομένων τοῖς πρὸ αὐτῶν. Τὰ δὲ γε ἔθνη πᾶν τοῦναντίον· καὶ νοσεῖν ἀρχομένους ἀπωθοῦντο καὶ ἀπέφευγον τοὺς φιλάτους καὶ ταῖς ὁδοῖς ἐρρίπτουν ἡμιθνήτας καὶ νεκροὺς ἄταφους ἀπεσχυβαλίζοντο».

3. Σωζομ., Ἐκκλ. Ἱστορ., V, 16, MG. 67, 1261.

4. Μαρτ. Κάριου, Παπύλου κλπ., κ. 42 (Knopf - Krüger σ. 13).

διὰ παντὸς μέσου ἀπόκτησιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν θησαυρῶν¹.

Ἐν τοῖς τόποις δὲ ἀκριβῶς ἐκείνοις, ἐν οἷς οἱ θησαυροὶ οὗτοι ἐφυλάσσοντο, ἐλάμβανε χώραν σειρὰ ἐκδηλώσεων ἐκ μέρους τῆς κατεχούσης τὰ λείψανα Ἐκκλησίας, αἵτινες οὐ μόνον ἐπιβεβαιοῦν τὰ περὶ τῆς ἀποδιδομένης ἰδιαιτέρας ὅλως τιμῆς εἰς τὰ μαρτυρικά λείψανα λεχθέντα, ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ προσδιορίσωμεν τὸν ἀκριβῆ αὐτῆς χαρακτῆρα.

II.

Τιμὴν ἀπέδιδον οἱ πιστοὶ καὶ πρὸς ἀντικείμενα συνδεόμενα στενῶς μετὰ τοῦ σώματος καὶ δὴ τοῦ αἵματος τοῦ μάρτυρος, ταῦτα δὲ ὄντως ἐπέδιδον οὗτοι νὰ ἀποκοῦν δι' ἑαυτοὺς πολὺ ἐνωρίς.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς οἱ χριστιανοὶ ἡσπάζοντο τὰ δεσμὰ τῶν μαρτύρων καὶ τὸ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν ἔδαφος, ἄρα ἀπέδιδον εἰς ἀμφοτέρω ταῦτα, διότι συνεδέοντο μετὰ τοῦ μάρτυρος, τὴν διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ ἰδιαιτέραν τιμὴν, ἣν διὰ τῆς αὐτῆς ἐκδηλώσεως ἀπέδιδον καὶ πρὸς τὰ ἡρωτηριασμένα μέλη αὐτοῦ². Γνωρίζομεν ἐκ τοῦ μαρτυρίου τῆς Περπετούας κλπ., ὅτι ὁ μάρτυς Σάτυρος ἐζήτησε παρὰ τοῦ συνοδεύοντος αὐτὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου τοῦ χριστιανοῦ στρατιώτου δακτύλιον «καὶ ἐνθῆεις αὐτὸ τῷ ἰδίῳ αἵματι, ἔδωκεν αὐτῷ μακαρίαν κληρονομίαν, ἀφίει μνήμην καὶ ἐνθήκην αἵματος τηλικούτου», ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ κείμενον³. Καὶ οἱ παρευρισκόμενοι κατὰ τὸ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου Κυπριανοῦ († 258) χριστιανοί, ἥπλωνον πέριξ αὐτοῦ τεμάχια ὑφάσματος ἵνα βαφοῦν διὰ τοῦ αἵματός του⁴. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο ὑπὸ τῶν παρισταμένων καὶ κατὰ τὸ ἐν Ρώμῃ μαρτύριον τῆς ἁγίας Καικιλίας, τὰ διὰ τοῦ αἵματος δὲ αὐτῆς βεβαμμένα ὑφάσματα ἐδεικνύοντο καὶ κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα, ὅτε μετεκομίσθη τὸ λείψανον αὐτῆς⁵. Παρεμφερῆς παράδοσις, διασωθεῖσα ἀπλῶς εἰς μεταγενεστέρας διηγήσεις, ὑφίστατο καὶ διὰ τὸν ἐν Θεσ/νίκῃ ἐν ἔτει 306 μαρτυρήσαντα ἄγ. Δημήτριον. Κατ' αὐτὴν «Λοῦπος ὁ τοῦ ἁγίου Δημητρίου οἰκέτης»,

1. Μαρτ. Ἰουστ., 6 (Knopf - Krüger σ. 17).

2. Ὁ Μ. Κων/νος «συνεχῶς ἐπὶ τὰ βασίλεια μετεπέμπετο, τὸν ἐπίσκοπον ἄνω Θηβῶν Παφνούτιον, τοῦ ὁποῦ εἶχεν ἐξορυχθῆ ὁ ὀφθαλμὸς κατὰ τὸν τελευταῖον διωγμόν, καὶ τὸν ἐξορυγμένον ὀφθαλμὸν κατεφίλει». Σωκρ., Ἐκκλ. Ἱστορ., I, 11 MG. 67, 101 Πρβ καὶ K. M. Hoffmann, Philema hagian, Gütersloh 1938, σ. 111, 139.

3. κ. 21 (Gebhardt, σ. 93).

4. κ. 5 (Gebhardt, σ. 127) «Inteamina vero et manualia a fratribus ante eum mittebantur». Πρβ. καὶ F. J. Dölger, Gladiatorenblut und Märtyrerblut (Vorträge d. Bibl. Warburg 1923/24), σ. 196 ἔ.

5. Πρβ. G. B. de Rossi, Roma Sott. II, 124. F. Kraus, RE, II σ. 370 ἔ., ἐνθα καὶ ἔτεροι μαρτυρίαι.

παρευρεθείς κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου, «λαβὼν τὸ δοράριον τοῦ ἁγίου, ἐν αὐτῷ ἀνελέξατο τὸ αἷμα αὐτοῦ. Ἀφελόμενος δὲ καὶ τὸ βασιλικὸν δακτύλιον, ὃ ἐφόρει ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, καὶ αὐτὸ ἐγκλείσας ἐν τῷ ἁγίῳ αἵματι, ἐπετέλει δι' αὐτοῦ ἰάσεις»¹. Ἐνίοτε καὶ σπόγγοι ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν συλλογὴν τοῦ μαρτυρικοῦ αἵματος, ὡς ἀναφέρει ὁ Προυδέντιος².

Καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ διακόνου Ποντίου γραφείσῃ βιογραφίᾳ τοῦ μάρτυρος Ἐπισκόπου Κυπριανοῦ, ἀνευρίσκομεν τὴν πληροφορίαν, ὅτι στρατιώτης τις χριστιανός, παρευρισκόμενος κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ μαρτυρίου του, προσέφερεν εἰς αὐτὸν ἕτερα ἐνδύματα, διότι ἐπεθύμει, ὡς ἐπεξηγεῖται ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ, νὰ ἀποκτήσῃ οὗτος τὰ διὰ τοῦ ἰδρωτός τῆς ἀγωνίας τοῦ μαρτυρίου ὑγραθέντα ἐνδύματα τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν πορευομένου μάρτυρος³. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐφυλάσσετο ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ὁ θρόνος τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, τοῦ μάρτυρος καὶ πρώτου ἐπισκόπου τῆς πόλεως, τὸν ὁποῖον «οἱ τῇδε κατὰ διαδοχὴν περιέποντες ἀδελφοὶ σαφῶς τοῖς πᾶσιν ἐπιδείκνυνται οἷον περὶ τοὺς ἁγίους ἄνδρας τοῦ θεοφιλοῦς ἕνεκεν οἳ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς ἔσφζόν τε καὶ ἀποσφῶζουσι σέβας»⁴. Ὁ θρόνος οὗτος, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσεβίου, δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς ἀναμνηστικὸν μόνον κειμήλιον τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, φυλαττόμενον ὑπ' αὐτῆς ὡς τοιοῦτον μόνον, ἀλλ' ὡς ἀντικείμενον κεκτημένον ἰδιαιτέραν ὅλως σημασίαν, ὡς συνδεόμενον μετὰ τοῦ θεοφιλοῦς μάρτυρος-ἐπισκόπου τῆς πόλεως ταύτης.

Ἡ τιμὴ πρὸς τὰ περὶ ὧν λόγος ἀντικείμενα ὀφείλετο ἀσφαλῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ταῦτα συνεδέοντο μετὰ τῶν τιμωμένων προσώπων καὶ ὅτι εἶχον «ἁγιασθῇ» δι' αὐτῶν. Ἡ ἐνυπάρχουσα εἰς τοὺς μάρτυρας χάρις, μετεδίδοτο καὶ εἰς τὰ συνδεόμενα μετ' αὐτῶν ἀντικείμενα καθιστῶσα καὶ ταῦτα κατὰ τινα τρόπον «Πνευματοφόρα». Ἐνεκεν τοῦ λόγου τούτου καὶ τὰ ἱμάτια τῶν ριφθέντων ἐν τῇ καμίνῳ τριῶν παίδων δὲν κατεστράφησαν ὑπὸ τῆς πυρᾶς, «ἐπειδὴ γὰρ τὰ ἱμάτια, ἐπεξηγεῖ ὁ Ἰππόλυτος, περὶ τὰ σώματα τῶν παίδων ἦν περικείμενα καὶ ταῦτα σὺν αὐτοῖς ἡγιασθῇ καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ ἐδαπανήθη»⁵. Συνεπῶς, πάντα τὰ ἀνεφερθέντα ἀνωτέρω ἀντικείμενα, ναὶ μὲν δὲν

1. Πρβ. Διήγησιν ἁγωνύμου, MG. 116, 1181, ὡς καὶ Συμ. Μεταφραστοῦ, αὐτόθι 116, 1197-8. Πρβ. καὶ Γ'. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θ]νίκης, Ἀθῆναι 1952, 1 ἐ. 6 ἐ., ἔνθα καὶ ὁλόκληρος ἡ ἀγιολογικὴ παράδοσις περὶ τοῦ πολιοῦχου τῆς Θεσσαλονίκης.

2. Peristeph., XI, 141 (CSEL, τ. 61, 417).

3. Vita Cypriani κ. 5, MG. 16, 1555.

4. Εὐσεβ., VII, 19 ὡς καὶ II, 23, 4 - 18.

5. Ὑπόμν. εἰς Δανιήλ, 28 (Bonwetsch - Achelis 6, 94). Πρβ. καὶ H. Achelis, ἔ. ἀ. II. σ. 353.

ἐθεωροῦντο εἰσέτι λείψανα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν βραδύτερον, δὲν ὑπάρχει ὁμῶς ἀμφιβολία ὅτι οὔτε καὶ ὡς ἀπλᾶ μόνον ἐνθύμια δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν¹, ἐφ' ὅσον ἐθεωροῦντο «ἡγιασμένα» ὑπὸ τῶν μεθ' ὧν συνδέοντο «πνευματοφόρων» μαρτύρων. Τὰ διὰ τοῦ αἵματος δὲ τῶν μαρτύρων βεβαμμένα ἀντικείμενα, ἐκέκτηντο ἀσφαλῶς διὰ τοὺς χριστιανοὺς ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι τὸ αἷμα ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ φορεὺς τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνάμεως καὶ κατὰ συνέπειαν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα θὰ ἐκέκτηντο κατὰ τινὰ τρόπον τὰς ἰδιότητας τῆς πνευματοφόρου τοῦ μάρτυρος ψυχῆς².

Τὰ αἱματοβαφῇ ταῦτα ἀντικείμενα ἐθάπτοντο εἰς τινὰς περιπτώσεις ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν ὡς καὶ τὰ λοιπὰ μαρτυρικά λείψανα «ἐν τόπῳ ἐπιτηδεῖω», ὡς τοῦτο ἐξάγεται ἐκ περιωρισθείσης ἐπιγραφῆς ἐκ Νουμηδίας³, ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ ἐνίστε βραδύτερον καὶ ὡς λείψανα διὰ τὴν ἰδρυσιν νέου μαρτυρίου πρὸς τιμὴν τοῦ ἐξ οὗ προήρχοντο μάρτυρος. Ἐνδεικτικῇ τυγχάνει ἡ ἐν τῷ ἀνωνύμῳ συναξαρίῳ τοῦ ἁγ. Δημητρίου ὑπάρχουσα πληροφορία, καθ' ἣν ὁ οἰκοδομήσας τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐπαρχος Λεόντιος, μὴ δυνηθεὶς, κατόπιν ἀρνήσεως αὐτοῦ τοῦ μάρτυρος, νὰ παραλάβῃ ἕτερον λείψανον αὐτοῦ ἵνα οἰκοδομήσῃ καὶ ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ νέον Μαρτύριον, «λαβὼν τὴν χλαμύδα αὐτοῦ, τὴν ἐκ τῶν ἁγίων αἱμάτων πεφυρμένην καὶ μέρος τοῦ θρακίου, καὶ ποιήσας γλωσσόκομον ἀργύριον, ἐν αὐτῷ ἀπέθετο⁴». Ὑπολείμματα ἐκ τῶν τοιούτων διὰ τοῦ αἵματος τῶν μαρτύρων ἐμπεποτισμένων ὑφασμάτων καὶ σπόγγων ὡς καὶ τῆς διὰ τοῦ μαρτυρικοῦ αἵματος βεβαμμένης γῆς, ἐπιστεύετο ὅτι ἀνευρίσκοντο μετὰ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐντὸς τῶν τάφων αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμβροσίου⁵. Ἐνίστε ὁμῶς φαίνεται ὅτι καὶ ἐκρατοῦντο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα λείψανα ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν, μετεβιβάζοντο δὲ μάλιστα ταῦτα ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν⁶.

Μετὰ τοῦ τόσον τιμωμένου καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν αἷμα-

1. Πρβ. *H. Delehaye*, *Les origines* κλπ., σ. 60.

2. Πρβ. *Λευϊτ.*, 7, 11 ἔ. *Δευτερ.*, 12, 23. Πρβ. καὶ *Π. Μπρατσιώτου*, Ὁ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, Ἀθήναι 1950, σ. 138-9. *J. Hempel*, ἐν *Die Religion in Gesch. u. Gegenwart*², τ. I, σ. 1154.

3. *CIL*, VIII, 6700 σελ. 163. Πρβλ. *P. Dörfler*, μ. ἔ. σ. 72. 1, ὡς καὶ *Diction. de Theol. Cathol.*, 13^{II} σ. 2324.

4. *MG.* 116, 1181 *Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου*, ἔ. ἁ. σ. 6. Αἷμα μαρτύρων ἀναφέρεται ὡς ἐγκαίνιον μεταξὺ ἐτέρων λειψάνων καὶ ὑπὸ τοῦ *Παυλίνου* Νόλης (ἐπιστ. 32, 7. Πρβ. *J. Braun*, μ. ἔ., I, σ. 658).

5. Πρβλ. π. χ. *F. Kraus*, *RE*, τ. II σ. 370.

6. Πρβ. π. χ. *H. Leclercq*, *DAL.*, I. σ. 1749.

τος τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, συνεσχετίσθησαν τὰ κατὰ καιροὺς ἐντὸς τῶν τάφων τῶν κατακομβῶν ὡς καὶ τῶν ὑπεργείων χριστιανικῶν τάφων ἀνευρισκόμενα πολυάριθμα ἐξ ὑάλου ἢ ἐξ ἀλαβάστρου μικρὰ φιαλίδια, ἅτινα ἐπιστεύθη ὅτι περιεῖχον αἷμα μαρτύρων¹ καὶ ὅτι τινὰ τοῦλάχιστον ἐξ αὐτῶν εἶχον τεθῆ ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐντὸς τῶν τάφων των, ἵνα δι' αὐτῶν ἐξασφαλίσουν οὗτοι τὴν «γεινιάσιν» τοῦ μάρτυρος². Ποῖον ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενον τῶν φιαλίδιων τούτων δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διακριβωθῇ, καίτοι ἐπεχειρήθη ἐπανειλημμένως καὶ ἡ χημικὴ ἀνάλυσις αὐτοῦ διὰ τὴν ἀναγνώρισίν του³. Τὸ ὅτι πάντως ἐπιστεύετο εἰς τινὰς περιπτώσεις ὅτι ἐντὸς τῶν τοιούτων φιαλίδιων ὑπῆρχεν ὄντως αἷμα μάρτυρος καὶ ὡς τοιοῦτον ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἐτιμᾶτο, εἶναι ἀναντίρρητον. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς τινος ἐπὶ μικρᾷ λιθίνῃ λειψανοθήκῃ ἐκ Βορείου Ἀφρικῆς, τοῦ τετάρτου αἰῶνος, χαρακτηριστικῶς ὡς λείψανον, ὀνομαζομένου μάλιστα μάρτυρος, τὸ ἐντὸς τῆς λειψανοθήκης ταύτης ἀνευρεθὲν φιαλίδιον⁴. Ἐν τοιοῦτον δὲ φιαλίδιον, εὗρεθὲν ἐντὸς μαρμαρίνης λειψανοθήκης καὶ ἐν τῷ μέσῳ σταυρικοῦ ὀρύγματος κάτωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀπετέλει τὸ κατ' ἐξοχὴν λείψανον τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὡς ἀπέδειξαν αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαί⁵.

III.

Ἡ πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως τιμὴ τῶν χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ζωηρᾶς ἐπιθυμίας αὐτῶν ὅπως καταστήσουν ταῦτα κτῆμα τῆς Ἐκκλησίας των, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πολλαπλῶς μαρτυρουμένης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρνήσεως τῶν διωκτῶν ὅπως παραδίδωσι ταῦτα εἰς αὐτοὺς καὶ τῆς πραγματικῆς ἐνίοτε μανίας των νὰ καταστρέψωσιν, εἰ δυνατόν, πᾶν ἔχγος ἐκ τούτων. Ἡ τοιαύτη στάσις τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, ἃν καὶ δὲν ἀπετέλει, ὡς φαίνεται, σταθερὸν κανόνα μεταχειρίσεως τῶν λειψάνων τῶν καταδικαζομένων χριστιανῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ὠφείλετο ἀπλῶς εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ μαινομένου εἰδωλολατρικοῦ ὄχλου, ἐν τούτοις ἦτο δικαίωμα αὐτῶν, ἐφ' ὅσον οἱ χριστιανοὶ κατεδικάζοντο, ὡς γνωστόν, ὡς *sacrilegi* καὶ παραβάται τοῦ νόμου *de Majestate*, διὰ βαρύντατα δηλαδὴ ἐγκλήματα «ἀθεότητος» καὶ «ἀσεβείας» ἐναντι τοῦ θεοποιηθέν-

1. Πρβλ. *H. Leclercq*, *Ampoules de sang* ἔ. ἀ., 1747, ἐνθα καὶ αἱ πρὸς ἐρμηνείαν αὐτῶν προταθεῖσαι γινώμαι.

2. Ὡς ἐφρόνει ὁ *G. B. de Rossi* (*DAL*, ἔ. ἀ. σ. 1760). Περὶ τῆς σημασίας τῆς «γεινιάσεως» ταύτης, πρβλ. Ἄ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σ. 54 ἔ.

3. Πρβ. *H. Leclercq*, ἔ. ἀ. σ. 1759 ἔ.

4. Αὐτόθι, σ. 1773-4.

5. Πρβλ. *Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου*, ἔ. ἀ. σ. 61-63.

τος Αὐτοκράτορος καὶ τῆς Πολιτείας καθόλου¹. Ἀσφαλῶς δὲ εἰς ὥρισμένας περιπτώσεις θὰ ἐλογίζετο ἡ στάσις των αὕτη ὡς προκαθορισμένη, ὑπὸ τῶν νόμων δὲ προβλεπομένη, πρόσθετος ποινὴ πρὸς τοὺς καταδικασθέντας, δι' ἧς ἐπεδιώκετο καὶ ἡ «ὑβρις» τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ τιμωρία τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ἐφόσον ἐπιστεύετο ὅτι ἄνευ τῆς ταφῆς τοῦ σώματος παρεβλάπτετο αὕτη σοβαρῶς². Ἐπὶ τούτοις ἡ τοιαύτη συμπεριφορὰ τῶν διωκτῶν ἔναντι τῶν σωμάτων τῶν μαρτύρων ἐσκοπεῖ, ὡς ἀσφαλῶς ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν προκύπτει, νὰ ἀποστερήσῃ τοὺς ἐπιζῶντας χριστιανούς τοῦ λειψάνου τοῦ ἥρωος τῆς πίστεως αὐτῶν, ὅπερ, ὡς καλῶς ἐγνώριζον πάντες (Ἰουδαῖοι καὶ Ἑθνικοί), ἀπετέλει ἀντικείμενον ἰδιαίτερας τιμῆς καὶ τὸ κέντρον σειρᾶς θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν, ἡ ἐξαφάνισις δὲ τούτου ἡδύνατο, ὡς ἐφαντάζοντο, νὰ ἐξασθενήσῃ καὶ νὰ παραβλάβῃ καὶ αὐτὴν τὴν πίστιν των³. Ἦδη ὁ ἄρχων τῆς Σμύρνης, κατατοπισθεὶς, ὡς ἐλέχθη, περὶ τῶν χριστιανικῶν συνηθειῶν ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς πόλεως, ἀρνεῖται νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς πιστοὺς τὸ λείψανον τοῦ Πολυκάρπου καὶ ἐντέλλεται τὴν διὰ πυρὸς ἐξαφάνισιν αὐτοῦ. Οἱ χριστιανοὶ ἠρκέσθησαν νὰ παραλάβουν τὰ ἐκ τῆς πυρᾶς ὑπολείμματα, ἅτινα καὶ ἀπέθεσαν μετ' εὐλαβείας ὡς πολυτίμους θησαυροὺς «ὅπου ἀκόλουθον ἦν». Οἱ διώκται τοῦ ἐν Λουγδούνου τῆς Γαλλίας διωγμοῦ ἐν ἔτει 177, τὰ λείψανα τῶν ἐν φυλακαῖς «ἀποπνιγέντων» «παρέβαλλον κυσίν, ἐπιμελῶς παραφυλάσσοντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν μὴ κηδευθῇ τις ὑφ' ἡμῶν», ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ αὐτῶν⁴. Ὡσαύτως τὰ ὑπολείμματα ἐκ τῶν σωμάτων τῶν ὑπὸ τῶν θηρίων σπαραχθέντων καὶ τῶν καταδικασθέντων εἰς τὸν διὰ πυρὸς θάνατον, «πῇ μὲν ἐσπαραγμένα, πῇ δὲ ἠνθρακευμένα, καὶ τῶν λοιπῶν τὰς κεφαλὰς σὺν τοῖς ἀποτμήμασιν αὐτῶν, ὡσαύτως ἅταφα παρεφύλαττον μετὰ στρατιωτικῆς ἐπιμελείας ἡμέραις συχναῖς», τέλος δὲ καὶ κατεκάησαν καὶ ταῦτα καὶ ἡ τέφρα αὐτῶν ἐρρίφθη ἐντὸς τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ.

1. Πρβ. π.χ. A. v. Harnack, Christenverfolgungen, RE³, 3 σ. 826 ἐ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Ἡ νομικὴ θέσις τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀπολογία τοῦ Ἰουστίνου, Νέα Σιών, τ. 10 (1910) σ. 581 ἐ., τ. 11 (1911) σ. 100 ἐ. D. A. Petrakakos, Die Toten im Recht, Leipzig 1905 σ. 53. Ὡσαύτως B. Στεφανίδου, Ἑκκλ. Ἱστορ., σ. 119. P. Gorssen, Das martyrium des Bischofs Cyprian, Zeitschrift f. Neut. Wiss., 16 (1915) σ. 62. H. v. Campenhausen, μ. ἔ. σ. 81 κλπ. H. Leclercq, DAL. τ. IV, σ. 1565 ἐ. XIV, σ. 2298.

2. Πρβ. π.χ. Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρ., Εὐσεβ., V 1, 1, 57 ἐ.

3. Πρβ. H. Leclercq, DAL, τ. X, σ. 2433. H. Achelis, Das Christentum κλπ., II. σ. 442. ὡς καὶ ἐν Diction. de Theol. Cathol. τ. 13², σ. 2320.

4. Εὐσεβ., V, 1, 57-63 Πρβ. καὶ Ἀ. Φυτράκη, Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων, Μυτιλήνη 1941, σ. 17 ἐ.

«τὰ οὖν σώματα τῶν μαρτύρων, ἀναφέρεται ἐπὶ λέξει εἰς τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ κείμενον, παντοίως παραδειγματισθέντα καὶ αἰθριασθέντα ἐπ' ἡμέρας ἕξ, μετέπειτα καέντα καὶ αἰθραλωθέντα ὑπὸ τῶν ἀνόμων κατεσαρώθη εἰς τὸν Ροδανὸν ποταμὸν πλησίον παραρρέοντα, ὅπως μηδὲ λείψανον αὐτῶν φαίνεται ἐπὶ τῆς γῆς ἔτι». Ἡ χριστιανικὴ κοινότης τῆς πόλεως «μεγάλῳ καθεστήκει πένθει διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὰ σώματα κρύψαι τῇ γῇ· οὔτε γὰρ νύξ συνεβάλλετο ἡμῖν πρὸς τοῦτο, οὔτε ἀργύρια ἔπειθεν, οὔτε λιτανεία ἐδυσώπει, παντὶ δὲ τρόπῳ παρετήρουν, ὥς μέγα τι κερδανοῦντες, εἰ μὴ τύχοιεν ταφῆς»¹. Εἰς ἐκ τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους προέβαλον οἱ διώκται διὰ τὰς τοιαύτας ἀπανθρώπους πράξεις των, ἦτο ὅτι διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν λειψάνων ἐπεθύμουν νὰ ἀποστερήσουν τοὺς μάρτυρας πάσης ἐλπίδος τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, «ἐφ' ἣ πεποιθότες ξένην τινὰ καὶ καινὴν εἰσάγουσιν ἡμῖν θρησκείαν καὶ καταφρονοῦσι τῶν δεινῶν, ἔτοιμοι καὶ μετὰ χαρᾶς ἡκόντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἴδωμεν εἰ ἀναστήσονται καὶ εἰ δύναται βοηθῆσαι αὐτοῖς ὁ Θεὸς αὐτῶν»². Ἡ τοιαύτη μανία τῶν ἐν Λουγδούνῳ διωκτῶν προϋποθέτει, ὥς εἶναι πρόδηλον, τὴν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τῆς αὐτόθι κοινότητος τιμὴν πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως αὐτῶν. Αἱ ἀντιλήψεις δὲ αὗται τῶν ἐν Γαλλίᾳ χριστιανῶν δύνανται νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὰς παραλλήλους ἐκδηλώσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀσίας γενικώτερον, μετὰ τῶν ὁποίων εὐρίσκοντο οὗτοι, ὥς γνωρίζομεν, εἰς στενὰς πνευματικὰς σχέσεις³.

Παρομοίας βαρβαρότητας ἔναντι τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων γνωρίζει πιθανῶς καὶ αὐτὸς ὁ Ἱγνάτιος ὁ Θεοφόρος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος⁴ ἀσφαλῶς δὲ καὶ ὁ Τερτυλλιανός, ὅστις καὶ παραπονεῖται ἐν τῷ Ἀπολογητικῷ αὐτοῦ, διότι οἱ μενόμενοι εἰδωλολατρικοὶ ὄχλοι ἀπέσπων ἐνίοτε καὶ ἐκ τοῦ τάφου τοὺς νεκροὺς τῶν χριστιανῶν (κατὰ μεγίστην πιθανότητα τῶν μαρτύρων) καὶ διεσκόρπιζον τὰ λείψανα αὐτῶν. «Μετὰ μανίας ὁμοίας πρὸς τὴν τῶν Βακχείων οὔτε τῶν νεκρῶν χριστιανῶν φεῖδονται. Ἀποσπῶ-

1. *Εὑσεβ.*, V 1, 61 ἔ. Τὸν ἕκτον αἰῶνα ἐδεικνύοντο λείψανα ἐκ τῶν μαρτύρων τούτων ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λυών. (Πρβλ. *Γρηγ. Τουρῶνης*, *De gloria martyrum*, 48-49, *ML.* 71, 864-5. Τὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐξηγόραζον ἐνίοτε τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων προκύπτει καὶ ἐξ ἐτέρων πληροφοριῶν μεταγενεστέρων μαρτυριῶν (Πρβ. π. χ. *H. Leclercq*, *DAL* τ. 14, σ. 2299).

2. *Εὑσεβ.*, Αὐτόθι 63.

3. Πρβλ. Ἀ. Φυτράκη, Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρ., σ. 6 ἔ., 16 ἔ.

4. «...σκορπισμοὶ ὁστέων... ἐπ' ἐμὲ ἐρχέσθωσαν», Πρὸς Ρωμ., V, 3. Κατὰ πληροφορίαν ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἱγνατίου, τὰ ἐγκαταλειφθέντα ὑπὸ τῶν θηρίων καὶ διεσκορπισμένα τῇδε κάκεισε «τραχύτερα τῶν ἁγίων αὐτοῦ λειψάνων», ἀπεκομίσθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν», *MG* 5, 985-7.

σιν ἀπὸ τῆς ἡσυχίας τοῦ τάφου, ἐκ τοῦ ἀσύλου τοῦ θανάτου τὰ ἤδη ἀποσυντεθειμένα, τὰ ἤδη μὴ δλόκληρα πτώματα καταξοχίζουσιν καὶ κατακόπτουσιν εἰς τεμάχια»¹.

Ἐκ τῶν τελευταίων διωγμῶν ὑπάρχουν περισσότεραι πληροφορίες ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἡ πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τιμὴ εἶχε περισσότερον ἀναπτυχθῇ καὶ αἱ ἐκδηλώσεις αὐτῆς ἦσαν ἐμφανέστεραι, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι οἱ διώκται ἐγνώριζον ἤδη καλύτερον τὰς χριστιανικὰς συνηθείας. Τὰ λείψανα τῶν ἐν Νικομηδείᾳ ἐν ἔτει 303 κατόπιν μυρίων βασανιστηρίων μαρτυρησάντων «βασιλικῶν παίδων», «γῇ μετὰ τῆς προσηκούσης κηδείας παρεδόθησαν». Μετὰ ταῦτα ὁμως «αὐθις ἐξ ὑπαρχῆς ἀνορύξαντες» οἱ διώκται τοὺς τάφους αὐτῶν, διέταξαν ὅπως τὰ λείψανά των ριφθῶσιν εἰς τὴν θάλασσαν. Τοῦτο δὲ ἐπραξάν δι' ὃν λόγον ἀκριβῶς διέταξε τὴν καταστροφὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου καὶ ὁ ἄρχων τῆς Σμύρνης πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος· «ὥς ἂν μὴ ἐν μνήμασιν ἀποκειμένους προσκυνοῖέν τινες, θεοὺς δὴ αὐτοὺς, ὥς γε ᾤοντο, λογιζόμενοι»².

Τὰ σώματα τῶν ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης ἀποκεφαλισθέντων πέντε μαρτύρων, «ἀντὶ γῆς καὶ τάφων τοῖς θαλαττίοις παραδίδονται κύμασιν»³. Ὡσαύτως τὰ λείψανα τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων ἐν ἔτει 309, διετάχθη, ὥς διηγείται ὁ Εὐσέβιος⁴, νὰ παραμείνουν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἄταφα ἐν ὑπαίθρῳ «θηρσὶν εἰς βορὰν» καὶ νὰ φρουρῶνται ἐπιμελῶς ἵνα μὴ ἀρπαγοῦν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. «Θῆρες δὲ ἄγριοι καὶ κύνες οἰωνῶν τε τὰ σαρκοβόρα τὰ βρότεια μέλη ᾧδε κακέϊσε ἐσπάρατον, καὶ ἡ πᾶσα γε μὴν ἐν κύκλῳ πόλις σπλάγχνων καὶ δστέων ἀνθρωπείων διεστόρνυτο, ὥς μηδέ τι πώποτε δεινότερον μηδ' αὐτοῖς ὅσοι πρότερον ἀπεχθῶς εἶχον πρὸς ἡμᾶς, φανῆναι φορικωδέστερον», διότι τὸ ὄντως φορικιαστικὸν τοῦτο θέαμα ἐθεωρήθη οὐχὶ ὥς ὕβρις τῶν παθόντων, ἀλλὰ ὥς προσβολὴ αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. «Προῦκείτο γὰρ ἄγχιστα πυλῶν θέαμα παντὸς λόγου καὶ τραγικῆς ἀκοῆς μεῖζον, οὐκ ἔφ' ἐνὶ χώρῳ κατεσθιομένων τῶν ἀνθρωπείων σαρκῶν, ἀλλὰ κατὰ πάντα τρόπον διαρριπτομένων». Τοσαύτην δὲ θλίψιν προεκάλει τὸ παρουσιαζόμενον θέαμα, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, ὥς διηγείται ὁ Εὐσέβιος ἐν ἐπιγνώσει ὅτι οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἀμφισβητήσουν τὸ ἀξιόπιστον τῆς μαρτυρίας του, ἐδάκρυσε καὶ τὰ δάκρυα αὐτῆς ἐκάλυψαν ὥς σταγόνες ὕδατος ἐν αἰθριωτάτῃ ἡμέρᾳ τοὺς ἐν τῇ πόλει κίονας⁵.

1. Κεφ. 37, ΜΛ., 1, 524. (Πρβ. καὶ 'Ι. Φραγκούλη σ. 106-7).

2. Εὐσεβ., VIII, 6, 7.

3. Εὐσεβ., VIII, 7, 6.

4. Περί τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτυρ., 9, 6-13.

5. Αὐτόθι, 9, 12-13.

Ἡ αὐτὴ τύχη ἐπεφυλάχθη καὶ εἰς τὰ σώματα τῶν μετὰ τοῦ Παμφίλου μαρτυρησάντων ἐν ἔτει 310. «Τούτων ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας ἐκ προστάξεως τοῦ δυσσεβοῦς ἡγουμένου τὰ ἱερὰ καὶ ὄντως ἅγια σώματα εἰς βορὰν τοῖς σαρκοβόροις ἐτηρεῖτο». Ἐπειδὴ δὲ τὰ θηρία δὲν ἔθιγον τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, παρεδόθησαν ταῦτα τῇ συνήθει ταφῇ¹.

Φαίνεται ὅτι ἐνίοτε τὰ ὑπὸ τῶν διωκτῶν κατακρατούμενα λείψανα τῶν μαρτύρων ἐθάπτοντο μὲν ὑπ' αὐτῶν, ἀλλ' ἀπεκρύπτετο ὁ τόπος τῆς ταφῆς των, ἵσως δὲ καὶ εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ὀφείλεται ὅτι οἱ τάφοι ὠρισμένων τοῦλάχιστον μαρτύρων δὲν ἦσαν γνωστοί².

Τὴν ἀσεβῆ αὐτὴν παράδοσιν τῆς καθυβρίσεως τῶν μαρτύρων διὰ τοῦ διασκορπισμοῦ τῶν τιμωμένων λειψάνων των δὲν λησμονοῦν οὐδὲ οἱ μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ διώκται οὐδὲ καὶ αὐτοὶ τῆς τελευταίας διὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀναλαμπῆς τοῦ Ἑθνισμοῦ.

Ἡ τύχη τῶν λειψάνων τῶν ἐν Σεβαστείᾳ ἐν ἔτει 320 ἐπὶ Λικινίου μαρτυρησάντων τεσσαράκοντα μαρτύρων ὑπενθυμίζει τὴν μεταχείρισιν τῶν λειψάνων τῶν ἐν Λουγδούνους μαρτύρων ἐν ἔτει 177. Καὶ αὐτῶν «τὰ τοῦ πυρὸς λείψανα εἰς τὸν ποταμὸν ἀπέριψαν» οἱ διώκται των³. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Σωζομενοῦ καὶ τὰ λείψανα τῶν ἐν Γάζῃ ἐπὶ Ἰουλιανοῦ θανατωθέντων ὑπὲρ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ὅχλου μαρτύρων, κατεκάησαν ἐκτὸς τῆς πόλεως ἐκεῖ ὅπου «τὰ ἀποθνήσκοντα τῶν ἀλόγων ζώων ρίπτειν εἰώθεσαν... καὶ τὰ περιλειφθέντα τῶν ὀστέων, ὅσα μὴ τὸ πῦρ ἐδαπάνησε, τοῖς ἔρριμένοις αὐτόθι καμήλων τε καὶ ὄνων ὀστέοις ἀνέμειξαν, ὥστε μὴ ραδίαν αὐτῶν εἶναι τὴν εὕρεσιν»⁴.

1. *Εἰσεβ.*, Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτ., 11, 28 9. Πρβ. καὶ *H. Achelis*, μ. ἔ. τ. II σ. 442, ἔνθα καὶ ἕτερα παραδείγματα.

2. Αὐτὸ τοῦλάχιστον προκύπτει ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης Δαμάσου (366-84) εἰς τοὺς μάρτυρας Πέτρον καὶ Μαρκελλῖνον, τοῦ εὐρεθέντος ἐν τῇ ὁμωνύμῳ Κατακόμβῃ, ἐν ᾧ οὗτος ἐκθέτει τὴν περὶ τοῦ μαρτυρίου των διήγησιν ὡς τὴν ἤκουσε κατὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν παρὰ τοῦ δημίου τῶν μαρτύρων τούτων. (Πρβ. *M. Ihm.*, *Damasi Epigrammata*, Leipzig 1895, ἀρ. 29. *C. M. Kaufmann*, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg 1917 σ. 349).

3. *M. Βασιλ.*, Ἑγκώμ. εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 31, 521. Ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ μαρτυρίῳ αὐτῶν ὑπάρχει ἡ αὐτὴ παράδοσις: «...καὶ ξύσαντες καὶ κοσμήσαντες τὸν τάφον, τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἔρριψαν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν σύνεγγυς», (*Gebhardt*, σ. 180).

4. Ἑκκλ. Ἱστορ. V, 9. MG 67, 1237. Πρβλ. ὡσαύτως *Θεοδωρ.*, Ἑκκλ. Ἱστορ., III, 3, MG. 82, 1092, ὡς καὶ *Φιλοστοργ.*, Ἑκκλ. Ἱστ., VII. 4. (*J. Bidez*, *Philost. Kircheng.*, σ. 80). Τὰς περιπτώσεις γνωρίζει καὶ *Γρηγόριος ὁ Ναζιανζιανζηνός*: «οὐκ ἔτι πυρὶ καταναλώσουσιν ἁγίων λείψανα, ὅστοις ἀτιμοτάτοις συνατιμάσαντες καὶ τοῖς ἀνέμοις δώσουσιν, ἵνα καὶ τῆς ὀφειλομένης τιμῆς τοῖς τοιούτοις ἀποστερήσωσιν» (MG. 35, 701). Πρβ. καὶ *Ρουφίνου*, *Hist. eccles.*, II, 28, PL 21, 536.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ
ΟΙ "ΔΕΙΚΝΥΟΜΕΝΟΙ,, ΤΑΦΟΙ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

I.

Τὰ τιμώμενα μαρτυρικά λείψανα ἐθάπτοντο ὡς καὶ οἱ νεκροὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ἐν τοῖς νεκροταφείοις τῶν οἰκείων πόλεων¹.

Ἡ πενιχρότης τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἂν οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀποστολικῶν τοῦλάχιστον πατέρων ἐθάπτοντο ἐν Ἰουδαϊκοῖς ἢ ἐθνικοῖς νεκροταφείοις. Μεταξὺ πάντως τῶν καθηκόντων τῶν ἐπιζώντων χριστιανῶν ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ μέριμνα αὐτῶν, ὥστε ὁ νεκρὸς αὐτῶν νὰ μὴ ἐνταφιασθῇ εἰς νεκροταφεῖον ἄλλοθρήσκων, ἀλλ' ὁμοδόξων². Τὸ τοιοῦτον δὲν ἦτο, ὡς φαίνεται, πάντοτε δυνατόν³. Ἐν Ἰουδαϊκοῖς πάντως νεκροταφείοις ἔχουν εὐρεθῇ ὀλίγοι χριστιανικοὶ τάφοι⁴.

Ἦδη ὁ Τερτυλλιανὸς ὁμιλεῖ περὶ ἰδιαιτέρων χριστιανικῶν νεκροταφείων⁵, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν δὲ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἀναφέρεται πλέον ρητῶς ὅτι χριστιανικαὶ τινες Ἐκκλησίαι καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει διετήρουν ἴδια νεκροταφεῖα, εὐρισκόμενα συμφώνως πρὸς τὰ ἐξωχριστιανικὰ πρότυπα (Ἰουδαϊκὰ ἢ ἐθνικὰ), εἴτε ἐν ὑπαίθρῳ εἴτε ἐν ὑπογείοις στοαῖς, ὅπου τὸ ἔδαφος ἦτο πρόσφορον, ἐν κατακόμβαις⁶, φέροντα δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης τὸ χαρα-

1. Περὶ τῶν χριστιανικῶν κοιμητηρίων πρβ. N. Müller, Koimeterien, RE⁹ X, 794 ἔ., V. Schultze, Die Katakomben, Leipzig 1882, σ. 17 ἔ. H. v. Schoenebeck, Altchristliche Grabdenkmäler und antike Grabgebräusche in Rom., Archiv. f. Religionswis., 34, 1937, σ. 60-80. H. Achelis, μ. ἔ. II σ. 111 ἔ. καὶ 428. P. Styger, Die Römischen Katakomben, Berlin 1933, σ. 319 ἔ.

2. Ἐνδεικτικὴ τυγχάνει ἡ πληροφορία τοῦ Depositum, martyrum (6 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 354 (H. Achelis, Die Martyrologien σ. 8), καθ' ἣν οἱ Νοουατινοὶ ἤρπασαν διὰ τῆς βίας ἕκ τινος ἐκκλ. κοιμητηρίου τῆς Ρώμης τὰ λείψανα τοῦ ὁμοδόξου τῶν μάρτυρος Σιλανοῦ, ἵνα μετακομίσουν ταῦτα εἰς ἴδιον κοιμητήριον. Πρβ. καὶ D. Petrakakos, μ. ἔ. σ. 123.

3. Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Κυπριανοῦ (ὑπ' ἀριθμ. 67) ἀναφέρεται ὅτι Ἐπίσκοπός τις ἐν Ἰσπανίᾳ εἶχεν ἐνταφιάσει τὰ τέκνα του ἐν ἐθνικῷ νεκροταφείῳ.

4. Πρβ. καὶ A. v. Harnack, Mission κλπ., σ. 191. Εἰς Ἰουδαϊκὸν νεκροτοφεῖον ἀνευρέθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων Βιταλίου καὶ Ἀγρικόλα· φαίνεται δὲ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ διώχται ἐνεταφίαζον ἐνίοτε τὰ τιμώμενα λείψανα εἰς Ἰουδαϊκὰ νεκροταφεῖα ἵνα μὴ δύνανται νὰ μεταβαίνουν ἐκεῖ οἱ Χριστιανοί. Πρβ. Ἀμβροσ., Exhort. virg. 1, 7. PL. 16, 338.

5. Ad Scapulam 3, ML 1,779.

6. Πρβ. P. Styger, Heidnische und Christliche Katakomben, Pisciculi, F. J. Dölger dargeboten, Münster 1936, σ. 126-151. K. Galling, Biblisches Reallexikon (Tübingen 1937), σ. 250.

κτηριστικὸν χριστιανικὸν ὄνομα «Κοιμητήρια» καὶ τελοῦντα, ὡς ἰδιοκτησίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου¹· παρὰ τῷ Ἱππολύτῳ μάλιστα φέρουν ταῦτα τὴν ὀνομασίαν «κοιμητήρια τῶν ἁγίων»². Γνωρίζομεν προσέτι ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρώμης τοῦλάχιστον ἐχρησιμοποιοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν διάρκειαν καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἀπλᾶς μορφᾶς χριστιανικῶν τάφων ἢ σαρκοφάγων εἴτε ἐν κατακόμβαις ἐθάπτοντο εἴτε ἐν τοῖς ὑπαιθρίοις κοιμητηρίοις των, ἀσφαλῶς δὲ ἐν συνειδητῇ ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πολυτελεστάτους τάφους τῶν συγχρόνων τῶν ἐθνικῶν. Πολυτελεῖς χριστιανικοὺς τάφους ἀνευρίσκομεν κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ μετὰ ταῦτα³.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχον ἀπὸ τῆς ἀνωτέρω ἐποχῆς ἴδια χριστιανικὰ κοιμητήρια εἰς πλείστας περιπτώσεις, ἀσφαλῶς δὲ εἰς περιόδους διωγμῶν, τόσον ἀπλοῖ τινες πιστοὶ ὅσον καὶ μάρτυρες ἐθάπτοντο ἐνίοτε μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν αἰρετικῶν ἀκόμη. Ὁ Ἱ. Χρυσόστομος ἀναφέρει ὅτι ὁ χριστιανικὸς λαὸς τῆς Ἀντιοχείας «οὐ τὴν τυχούσαν ζημίαν ὑπέμεινεν ἀπὸ τῶν τόπων, τρέχων μὲν πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, μετὰ δὲ ἀμφιβολίας καὶ διακρίσεως ποιούμενος τὰς εὐχὰς διὰ τὸ ἀγνοεῖσθαι τὰς θήκας τῶν ἁγίων καὶ ποῦ κεῖνται οἱ θησαυροὶ οἱ ἀληθινοί». Πανηγυρίζεται δὲ κατ' ἐξαίρεσιν ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους, ὅτε ἐπὶ τέλους κατορθώθη νὰ διαχωρισθοῦν οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῶν λοιπῶν μὴ χριστιανικῶν τάφων καὶ ἀπεφεύχθη οὕτω σύγχυσις· «ὅτε καθ' ἑαυτοὺς οἱ μαργαρίται, ὅτε ἀππλλάγη τῶν λύκων τὰ πρόβατα, ὅτε ἀπέστησαν τῶν νεκρῶν οἱ ζῶντες»⁴. Πάντως εἰς περιόδους εἰρήνης ἀπηγορεύετο ἀσφαλῶς εἰς τοὺς χριστιανικοὺς οὐ μόνον νὰ ἐνταφιάζωσι τοὺς νεκροὺς αὐτῶν εἰς νεκροταφεῖα αἰρετικῶν ἢ ἐθνικῶν ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπισκέπτονται ταῦτα⁵.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος χριστιανικὰ κοιμητήρια ἐδημιουργήθησαν πιθανώτατα σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν ἢ οἰκογενειακῶν τάφων τῶν πλουσιωτέρων χριστιανῶν, οἵτινες, ὡς εἶχον τὸ δικαίωμα, ἐδέχοντο πρὸς ἐνταφιασμὸν καὶ ἑτέρους, ἴσως ἀπόρους, πιστοὺς, ἀπετέλουν δὲ κατὰ τοὺς αἰῶνας τῶν διωγμῶν ἰδιοκτησίαν τῶν ἐπὶ μέρος ἐκκλησιῶν ἢ τῶν ἐπισκόπων

1. Πρβ. *H. Achelis*, ἔ. ἀ. II, σ. 113, 428, ἐνθα καὶ μαρτυρίαι ἐκ τῶν πηγῶν.

2. Εἰς *Δανιήλ*, 4, 51 (*Bonwetsch—Achelis* σ. 318).

3. Πρβ. καὶ *H. Achelis*, ἐν. ἀ. σ. 428. Περὶ τῆς μορφῆς τῶν χριστ. τάφων ἐν τοῖς ὑπεργείοις τε καὶ ὑπογείοις κοιμητηρίοις ὡς καὶ περὶ τῆς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν χρησιμοποίησεως σαρκοφάγων πρβ. *H. v. Schönebeck*, ἐν. ἀ. σ. 68.

4. Εἰς Ἀνάληψιν, *MG* 50, 441-3.

5. Πρβ. π. χ. Καν. 9 τῆς ἐν Λαοδ. Συνόδου, Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες², Ἀθῆναι 1949 σ. 199.

καὶ τῶν λοιπῶν κληρικῶν εἰς περιοχάς, εἰς αἷς αἱ ἀπαγορεύουσαι τὴν κτῆσιν περιουσίας εἰς μὴ ἀναγνωριζόμενας ὁργανώσεις, ὡς ἐθεωροῦντο καὶ αἱ ἐκκλησίαι, διατάξεις ἐφηρμοζόντο αὐστηρότερον, αὐταὶ δὲ αἱ ἐκκλησίαι καὶ ἐμερίμων οὐ μόνον διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐμπρέποντα ἐνταφιασμὸν τῶν πιστῶν¹. Πάντα δὲ τὰ κοιμητήρια εἴτε ὑπέργεια ἦσαν ταῦτα (sub divo) εἴτε ὑπόγεια εὐρίσκοντο, ὡς καὶ πάντα ἐν γένει τὰ νεκροταφεῖα κατὰ τοὺς ὑπὸ ἔρευναν αἰῶνας, συμφώνως πρὸς τοὺς πιστῶς τηρουμένους ρωμαϊκοὺς νόμους², ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῶν πόλεων, extra muros, οἱ ἐπισκεπτόμενοι δὲ τοὺς ἐν αὐτοῖς μαρτυρικοὺς τάφους χριστιανοὶ ὤφειλον νὰ ἐξέλθωσιν αὐτῶν³, ἐνίοτε δὲ παρίστατο ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ὄχημα ἵνα φθάσουν μέχρι τῶν τιμωμένων τάφων, ἄρα εἰς τινὰς περιπτώσεις εὐρίσκοντο οὗτοι εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἐκ τῆς πόλεως⁴.

II.

Οἱ τάφοι συνεπῶς καὶ τῶν μαρτύρων εὐρίσκοντο ἐντὸς τῶν συνήθων νεκροταφείων, ἐθνικῶν παλαιότερον χριστιανικῶν δὲ μετὰ ταῦτα. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ μαρτυρικοὶ αὗτοι τάφοι, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὡς ἐν «ἐπιτηδείῳ τόπῳ» ἐφυλάσσοντο τὰ λείψανα τῶν «πνευματοφόρων» μαρτύρων, «ἐδεικνύοντο» καὶ ἐτιμῶντο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἀπ' ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς, διότι οὗτοι ἀπετέλουν τὸ μοναδικὸν κέντρον τῆς τιμῆς πρὸς τοὺς τιμωμένους μάρτυρας καὶ τὸ κέντρον σειραῶς ἀρχαίων θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων, περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ. Γνωρίζομεν ὅτι ἐν Ρώμῃ οἱ ἐκτὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς καὶ ἐν εἰδωλοατρικοῖς κοιμητηρίοις εὐρισκόμενοι τάφοι τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου⁵, ἐδεικνύοντο, πιθανῶς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς Κλή-

1. Πρβ. π. χ. *Εὐσεβ.*, Εἰς τὸν βίον Κων(νου) II. 40. (*Heikel* σ. 58). *D. Petrakakos*, μ. ἔ. σ. 125 ἔ. *Γ. Κρόνις*, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τοὺς ὀκτὼ πρώτους αἰῶνας, Ἀθῆναι 1935 σ. 54 ἔ. *A. v. Harnack*, *RE*³, 3, 828.

2. Πρβ. *D. Petrakakos*, μ. ἔ. σ. 56 ἔ. ἐνθα καὶ αἱ θεσπίζουσαι τοῦτο διατάξεις. Πρβ. καὶ *P. Styger*, μ. ἔ. σ. 320. Διὰ τοὺς τυχόν παραβάτας προεβλέποντο ὑπὸ τῶν νόμων αὐστηραὶ ποιναί.

3. Πρβ. π. χ. *Χρυσост.*, *MG.* 49, 393. 50, 442. 647, 649. 684. 693. «τὰ γὰρ τῶν ἁγίων σώματα τούτων τείχους παντὸς ἀδύμαντος καὶ ἀρραγοῦς ἀσφαλέστερον ἡμῖν τειχίζει τὴν πόλιν», ἔτι δὲ σαφέστερον ἐν ὁμιλίᾳ εἰς Ματθ. 74. *MG.* 57-8, 676. «ἐννόησον ὅτι οὐδεὶς τάφος ἐν πόλει κατασκευάζεται». *Γρηγ. Νύσ.*, Εἰς Θεόδωρον, *MG.* 46, 637. *M. Βασιλ.*, *MG.* 32, 504-5. 734. *Ἀσπερίου Ἀμασ.*, *MG.* 40, 196, 316, 325 κλπ. Πρβ. καὶ *Ἀ. Φυτράκη*, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κλπ., σ. 46.

4. Πρβ. *M. Βασιλ.*, Ἐπιστολὴ 202, *MG.* 32, 736.

5. Πρβ. π. χ. *H. Lietzmann*, *Petrus und Paulus in Rom*², Berlin 1927,

μεντος τοῦ Ρώμης (περὶ τὸ 100), μεθ' ὑπερηφανείας ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τῆς πόλεως ταύτης. Ὁ πρεσβύτερος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης Γάϊος, γράφων περὶ τὸ ἔτος 200 «Πρόκλητ' τῆς κατὰ Φρύγας προΐσταμένῳ» ἀναφέρει πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὀρθοδόξου γνώμης του καὶ τὰ ἐξῆς: «Ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι· ἐὰν γὰρ θελήσῃς ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν Βατικανὸν ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὡστίαν, εὐρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἰδρυσάμενων τὴν ἐκκλησίαν»¹. Ἄρα ἡ ὑπαρξὶς τῶν εἰς πάντας γνωστῶν τάφων τῶν Ἀποστόλων ἐν τοῖς κοιμητηρίοις τῆς Ρώμης προσέδιδεν, ὥς ἐπίστευεν ὁ Γάϊος, εἰς τὴν ἀποψίν του μεγαλυτέραν βαρύτητα, διότι ἐβεβαίωνε πειστικώτερον παντὸς ἑτέρου ἐπιχειρήματος τὴν ἀποστολικὴν βάσιν αὐτῆς. Ὁ ὑπὸ τοῦ Γαίου χρησιμοποιούμενος ὅρος «τρόπαιον» πρὸς χαρκτηρισμὸν τῶν ἀποστολικῶν τάφων μαρτυρεῖ πιθανῶς τὴν ὑπαρξὶν κτίσματος τινος ἐπ' αὐτῶν, δι' οὗ οὗτοι «ἐδεικνύοντο» καὶ ἐξήγοντο. Ὅντως δὲ τὰ εὐρήματα ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν (1940—49) ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου οὐ μόνον ἐπεβεβαίωσαν τὴν ὑπαρξὶν τοιοῦτου μνημείου ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀποστόλου κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου περίοδον, ἀλλὰ παρέσχον καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιχειρηθῇ μετὰ πιθανότητος καὶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ «τροπαίου». Τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην τῶν διενεργησάντων τὸς ἀνασκαφάς, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιτυμβίου τινος κτίσματος μετὰ δύο ἀλλεπαλλήλων μικρῶν ἀψίδων, ἐξ ὧν ἡ πλησίον τοῦ ἐδάφους, ἢ καὶ μεγαλυτέρα, ἐπλαιοῦντο ὑπὸ δύο μικρῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐβάσταζον ἀπλοῦν τι ἐπιστύλιον².

Καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου Πολυκράτης, γράφων τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα τοῦ δευτέρου αἰῶνος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης Βίκτωρα περὶ τοῦ ζητήματος τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ἐπικαλεῖται καὶ οὗτος πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀποστολικότητος τῆς γνώμης του «τὰ μεγάλα στοιχεῖα», ἅτινα «κατὰ τὴν Ἀσίαν κεκοίμῃται», «Φίλιππον τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ὃς κεκοίμῃται ἐν Ἱεραπόλει καὶ δύο θυγατέρες αὐτοῦ γεγηρακυῖαι παρθένοι καὶ ἡ ἑτέρα

σ. 226 ἐ., 245·7. Πρβ. καὶ Κ. Μόνη, Ἡ ἐν Ρώμῃ διαμονὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ ὁ ἐν αὐτῇ μαρτυρικὸς θάνατος αὐτοῦ (Ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας» 1938) σ. 7 ἐ., ἐνθα ἐκτίθεται καὶ ἡ πρὸ τινων ἐτῶν διεξαχθεῖσα σπουδαιοτάτη ἐπιστημονικὴ συζήτησις περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῆς σχετικῆς παραδόσεως.

1. Πρβ. *Εἰσεβ.*, II, 25, 6·7. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων εὐρίσκοντο εἰς τοὺς ἀρχικοὺς αὐτῶν τάφους. Ἐξήκοντα περίπου ἔτη ἀργότερον καὶ δὴ τὸ ἔτος 258 μετεκομίσθησαν ad Catacumbas. Πρβ. *H. Lietzmann*, *Petrus u. Paulus*, σ. 165.

2. Πρβ. *Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano*, Vaticano 1951, τ. I, πίναξ G. Πρβ. καὶ *H. I. Marrou*, *Les fouilles du Vatican*, DAL (ἐν παραρτήματι), τ. 15 (1953), σ. 3325, 3312 ἐ.

αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἀγίῳ πνεύματι πολιτευσαμένη ἐν Ἐφέσῳ ἀναπαύεται· ἔτι δε καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπεσών, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς τὸ πέταλον πεφορεκῶς καὶ μάρτυς καὶ διδάσκαλος, οὗτος ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμῃται»¹. «ἔτι δὲ καὶ Πολύκαρπος ἐν Σμύρνῃ, καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς· καὶ Θρασέας, καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς ἀπὸ Εὐμενείας, ὃς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμῃται. τί δὲ δεῖ λέγειν Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα, ὃς ἐν Λαοδικείᾳ κεκοίμῃται...»². Καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος οἱ τάφοι τῶν μνημονευομένων προσώπων καὶ μαρτύρων οὐ μόνον ἐδεικνύοντο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ ἐτιμῶντο, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὺς αὐτῶν ἐν ὠρισμέναις περιοχαῖς ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἐπιχείρημα διὰ τῆς σοβαρότητος ζήτημα ὡς ἦτο τὸ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ πάσχα.

Ἄπαντες οἱ δεικνύμενοι οὗτοι μαρτυρικοὶ τάφοι, θὰ κατεβάλλετο ἀσφαλῶς παρὰ τῶν χριστιανῶν μέριμνα, ὅπως διακρίνονται τῶν λοιπῶν, εἰς περιόδους δὲ εἰρήνης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν θὰ ἐμερίμνων οὗτοι καὶ διὰ τὸν ἐξωραϊσμόν καὶ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ τιμωμένου «μνήματος», ὡς ὀνομάζει τοὺς τάφους τούτους ὁ Εὐσέβιος³, καθ' ὃν τρόπον ἴσως ἐδεικνύετο καὶ ὁ τάφος τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἐν Ρώμῃ. Δὲν θὰ πρέπει παρὰ ταῦτα νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τὰ «λαθραίως» ἀρπαζόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον λείψανα, ἅτινα «διεφυλάσσοντο» «ἐν τόποις ἐπιτηδεύσις»⁴, θὰ ἐτίθεντο ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς διακρινομένων τάφων, δυναμένων νὰ ἐπισύρῃσι τὴν προσοχὴν τῶν ὑφ' ὧν ἠρπάγησαν ἐθνικῶν, οὐδὲ ὅτι θὰ ὑπῆρχον ὑπεράνω αὐτῶν εὐμεγέθη οἰκοδομήματα, ἅτινα θὰ ἀπετέλουν ὄντως σαφεῖ πρόκλησιν πρὸς τοὺς μὴ σεβομένους οὐδὲ τὴν ἡρεμίαν τῶν νεκρῶν διώκτας. Καθὼς ἀπέδειξαν αἱ παλαιότεραι ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι, οὐδὲ ὑπεράνω τοῦ τόσον τιμωμένου τάφου τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἐν Ρώμῃ ὑπῆρχε, ἐκτὸς τοῦ ἀναφερομένου μνημείου, χριστιανικόν τι οἰκοδόμημα οὐδὲ καὶ πλησίον αὐτοῦ, ἀλλὰ ἐθνικοὶ ἐθάπτοντο πλησιέστατα πρὸς τὸν «δεικνύμενον» ἀποστολικὸν τάφον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν καὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνος⁵.

1. *Εὐσεβ.*, III, 3', 2-3.

2. *Αὐτόθι*, V, 24, 1-7 καὶ III, 39, 6. *Πρβ.* καὶ *Α.* *Ἀλιβιζάτου*, *Τὸ αἷτιον τῶν περὶ τὸ Πάσχα ἐγρίδων τοῦ β' αἰῶνος*, *Ἀθῆναι* 1911, σ. 18 ἐξ. *Β.* *Στεφανίδου*, *Ἐκκλ. Ἰστ.*, σ. 100-1. *H. Lietzmann*, *Gesch. d. alt. Kirche*, II, σ. 132 ἐ.

3. *Εὐσεβ.*, *Ἐκκλ. Ἰστ.*, III, 39, 6.

4. *Πρβ.* *Μαρτ.* *Κάρπου*, *Παύλου*, *Ἀγαθόν*, 42 (*Knopf - Krüger* σ. 13). *Μαρτ.* *Ἰουστίνου* κ. 6 (*Knopf - Krüger* σ. 11) κλπ.

5. *Πρβ.* *H. Lietzmann*, *Petrus und Paulus*, σ. 122. *P. Styger*, *Die Römischen Katakomben*, σ. 349.

III

Ἐκ τῶν προϋποθέσεων τούτων ὥς καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἐκ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μὴ ὑπάρξεως τοῦλάχιστον ἐνδείξεων ἐκ τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν ἀρχαιο-λογικῶν δεδομένων, ἐδημιουργήθη ἡ ἄποψις, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρι-στιανικοὺς αἰῶνας καὶ πρὸ τῆς τελικῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας ἴσως οὐδὲν οἰκοδόμημα, τοῦλάχιστον ἄξιον λόγου, ὑπῆρχεν ὑπεράνω τῶν μαρτυ-ρικῶν τάφων¹. Καίτοι ἡ γνώμη αὕτη ἔχει ἀσφαλῶς ὑπὲρ αὐτῆς τὰς ἀνω-τέρω ἐνδείξεις, ἐν τούτοις θὰ ἡδυνάτο τις ἴσως νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι εἰς διαφό-ρους ἐποχὰς καὶ δὴ κατὰ τὰ μακρὰ διαλείμματα τῶν διωγμῶν θὰ ὑπῆρχον πιθανώτατα καὶ ἐξαιρέσεις τινες. Γνωρίζομεν, ἄλλωστε, ἀσφαλῶς ὅτι χρι-στιανικαὶ Ἐκκλησίαι ἐντὸς τῶν πόλεων διὰ τὰς καθημερινὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ὑπῆρχον καὶ πρὸ τῆς τελικῆς νίκης τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἦδη περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου καὶ ἀρχὰς τοῦ τρί-του αἰῶνος ὑπῆρχον, ὡς ἀναφέρει ὁ Minucius Felix, αὐτοτελεῖς χριστια-νικοὶ ναοὶ (Sacraia) εἰς τὰς πλείστας τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Δύσεως, ἴσως δὲ καὶ ἐν τῇ Β. Ἀφρικῇ, ἐξ ἧς οὗτος κατήγετο, ἀσφαλῶς δὲ ἐν Ρώμῃ, ἐνθα ἦσκει οὗτος τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορος². Καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρχον ὡσαύτως κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα ἀσφαλῶς αὐτοτελεῖς χριστιανικὰ οἰκοδομήματα ἐντὸς τῶν πόλεων διὰ λειτουργικοὺς ἀποκλειστικῶς σκοπούς, ὡς τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τῶν διατάξεων τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων τοῦ τελευταίου διωγμοῦ, τῶν ὀριζουσῶν τὴν καταστροφὴν αὐτῶν³, ὡς καὶ ἐκ τῶν ρητῶν μαρτυριῶν τοῦ Εὐσεβίου, καθ' ἃς οἱ ἀξηθέντες κατὰ τὴν περίο-δον τῆς μακρᾶς εἰρήνης τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ δὴ τῶν χρόνων μετὰ τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλιανοῦ καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ χρι-στιανοί, «μηδαμῶς ἔτι τοῖς πάλαι οἰκοδομήμασιν ἀρκούμενοι, εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων ἀνίστων Ἐκκλησίας»⁴. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἱστορικόν, μετὰ τὸ πέρας τοῦ τελευταίου ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμοῦ, «ἅπανιν ἐπήνθει χαρὰ πάντα τόπον τὸν πρὸ μικροῦ ταῖς τῶν

1. Πρβ. π.χ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 47. *H. Leclercq*, *DAL.* τ. X, II. σ. 2517.

2. *Octavius*, κ. 9, *ML.* 3, 270.

3. *Εὐσεβ.* VIII 2,1. «συντετέλεσται δὴτα καθ' ἡμᾶς ἅπαντα, ὅπηνίκα τῶν μὲν προσευκηρίων τοὺς οἴκους ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελίους καταρριπτούμενους». Πρβ. καὶ VIII, 13, 13. *Γ. Σωτηρίου*, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1942, σ. 157, ὡς καὶ *F. Wieland*, *Mensa und Confessio*, Mün-chen 1906, σ. 73 ἐξ. ὡς καὶ *F. Wachtsmuth*, *Der Raum II*, Marburg 1935, σ. 35 ἐξ.

4. VIII, 1, 5-6. Πρβ. καὶ VII, 1, 5. VIII, 1, 2, ἐνθα ὡσαύτως ἀναφέρονται αὐτοτελεῖς ἐκκλησίαι.

τυράνων δυσσεβείας ἡρειπωμένον ὥσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου λύμης ἀναβιώσκοντα θεωμένοις νεώς τε αὐθις ἐκ βάθρων εἰς ὕψος ἄπειρον ἐγειρομένους καὶ πολὺν κρείττονα τὴν ἀγλαΐαν τῶν πάλαι πεπολιορκημένων ἀπολαμβάνοντας»¹. Τὰς πληροφορίας ταύτας τοῦ ἱστορικοῦ ἐνισχύει καὶ τὸ χρονικὸν τῆς Ἑδέσσης, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 292 κατεστράφησαν πολλαὶ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι. Ἡ ἀρχαιολογικὴ δὲ ἔρευνα, ὁρμωμένη ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀξιοπίστων πληροφοριῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοτελῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, καταβάλλει κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἐντόνους προσπάθειάς οὐ μόνον νὰ ἐπισημάνῃ τὰ μνημεῖα ταῦτα, ἀλλὰ καὶ νὰ προσδιορίσῃ, εἰ δυνατόν, τὴν μορφὴν αὐτῶν, εἰς ἀρκετὰς δὲ περιπτώσεις ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει ἔχει ἤδη ἐπιτύχει τοῦ σκοποῦ αὐτῆς².

Ἐφ' ὅσον συνεπῶς οἱ ὑπάρχοντες ἀσφαλῶς κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν αὐτοτελεῖς χριστιανικοὶ ναοὶ ἦσαν ἀνεκτοὶ ὑπὸ τῶν διωκτῶν, καίτοι οὗτοι εὗρίσκοντο ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ δὴ ἐπὶ ἐμφανῶν, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Τερτυλλιανός, τόπων³ καὶ πάντοτε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἀνεκτὰ καὶ οἰκοδομήματά τινα ὑπεράνω τῶν μαρτυρικῶν τάφων ἐντὸς τῶν κοιμητηρίων, ἅτινα ἀπελάμβανον καὶ προστασίας τινός, μεταξὺ ἴσως καὶ ἐτέρων κτισμάτων ἢ μαυσολείων ᾠκοδομημένων ὑπεράνω τῶν γειτονικῶν τάφων. Ἐὰν θὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν θέσιν ἣν κατεῖχον οἱ μάρτυρες ἐν τῇ συνειδήσει τῶν πιστῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, θεωρεῖται λίαν ἀπίθανον ὅτι εἰς τὰς μακρὰς περιόδους τῆς εἰρήνης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν δὲν θὰ ἐπεχείρουν οὗτοι νὰ ἐξάρωσι δι' ἑνὸς κτίσματος τοὺς τόσον τιμωμένους τάφους τῶν μαρτύρων των, οἵτινες μάλιστα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰῶνος, καὶ εἰς τινὰς περιοχὰς ἔτι ἐνωρίτερον, ἀπετέλουν τὸ κέντρον σειρᾶς θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Αἱ τοιαῦται δὲ παρὰ τοὺς τάφους ἐκδηλώσεις ἐκέκνηντο διὰ τὰς κατεχούσας τὸν μαρτυρικὸν τάφον κοινότητας τοσαύτην σημασίαν, ὥστε ὅτε κατὰ

1. X, 2,1. Πρβ. καὶ εἰς τὸν βίον Κων)νου, II. (Heikel, σ. 40).

2. Πρβ. τὸ πρόσφατον ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. I, Ἀθῆναι 1952, σ. 20 ἐξ. Πρβ. Ὡσαύτως J. P. Kirsch, Die vorkonstantinischen Kultusgebäude im Lichte der neuesten Entdeckungen im Osten, Röm. Quartalschrift. τ. 41, 1933, σ. 15 ἐ., ἔνθα καὶ εἰκασίαι τινὲς περὶ τῆς μορφῆς τῶν τοιούτων οἰκοδομημάτων. L. H. Vincent, Aux origines de l'architecture chretienne (Quantulacumque, τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Kirsopp Lake), London 1937, σ. 56. Th. Klauser, Vom Heroon zur Märtyrerbasilika, Bonn 1942, σ. 8.

3. Advers. Valent., 3., PL 2, 580.

τὸν τρίτον αἰῶνα ἐπεκράτησαν καὶ εἰς τὴν Ρώμην αἱ σχετικαὶ συνήθειαι, οἱ χριστιανοὶ τῆς πόλεως δὲν ἐδίστασαν νὰ μετακομίσουν, κατὰ τὸ ἔτος 258, τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἐκ τῶν ἀρχικῶν τάφων τῶν εἰς ἀσφαλὲς μέρος ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ, ἵνα δύνανται ἐκεῖ ἀνενόχλητοι νὰ συγκεντρῶνται πέριξ αὐτῶν διὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν¹. Τούτου ἔνεκεν πολὺ πιθανωτέρα φαίνεται ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψις, καθ' ἣν τοιαῦτα Μαρτύρια, ὡς ἐκλήθησαν τὰ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων οἰκοδομήματα, ἤρχισαν ἰδρυόμενα εἰς διακοπὰς διωγμῶν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἤδη αἰῶνος². Ὑπάρχει δὲ καὶ παρ' Εὐσεβίου ἀξιόλογος τις πληροφορία, ἣτις πιθανῶς δικαιολογεῖ τοὺς ἀνωτέρω συλλογισμούς. Ἐν παραλλαγῇ τοῦ ἔργου τοῦ περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων, ὁ ἱστορικὸς διηγεῖται περὶ τῶν λειψάνων τῶν μετὰ τοῦ Παμφίλου, ἐν ἔτει 310, θανατωθέντων μαρτύρων, καταλήγει δὲ ἡ ἐξιστόρησις ὡς ἑξῆς: «Ὡς δὲ οὐδὲν αὐτοῖς (τοῖς λειψάνοις) προσήει, οὐ θήρ, οὐκ ὄρνεον, οὐ κύων, ἐξ οἰκονομίας Θεοῦ ληφθέντα σῶα καὶ ἀβλαβῇ, τῆς προσηκούσης τιμῆς καὶ κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ, *ναῶν οἴκοις περικαλλέσιν ἀποτεθέντα ἐν ἱεροῖς τε προσευκτηρίοις* εἰς ἄλληστον μνήμην τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ τιμᾶσθαι παραδεδομένα»³. Ἐὰν δεχθῶμεν τὴν πληροφορίαν αὐτὴν τοῦ Εὐσεβίου ὡς ἀξιόπιστον, τότε δεόν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὰ λείψανα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μαρτύρων ἐτέθησαν ἐντὸς περικαλλῶν προσευκτηρίων, δηλαδὴ ναῶν⁴. Ἐντὸς ὅμως τῶν εὐκτηρίων τῆς πόλεως τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐτέθησαν τὰ μαρτυρικὰ αὐτὰ λείψανα, διότι τοιαύτη πρᾶξις ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐντελῶς ξένη πρὸς τὰς συνηθείας τῶν Ἐκκλησιῶν. Γνωρίζομεν ἀσφαλῶς, ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν καὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐγένετο σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων καὶ τῶν «Μαρτυρίων», τῶν «ἁγίων Ἐκκλησιῶν καὶ Μαρτυρίων»⁵. Περὶ τὰ τέλη τοῦ

1. Πρβ. *H. Lietzmann*, Petrus und Paulus in Rom., σ. 165 ἑξ.

2. Πρβ. πρὸχ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 69.

3. Κεφ. 11, 28.

4. Ὁ *A. v. Harnack*, Die Mission κλπ. σ. 118, δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν γνησιότητα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς τοῦ κειμένου «περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων», φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ περιεχομένη ἐνταῦθα πληροφορία «ist doch wohl nur ein Schein»! Ὁ *K. Holl* (ἐνθ. ἀ., σ. 87) θεωρεῖ τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ Εὐσεβίου ὡς τὴν ἀρχαιότεραν πληροφορίαν περὶ ὑπάρξεως οἰκοδομημάτων ἐπὶ τῶν μαρτυρικῶν τάφων.

5. Πρβ. π.χ. Διδύμου τοῦ τυφλοῦ († 400;), περὶ Τριᾶδ., *MG.* 39, 589. 721 κ.λ.π. Ἰωάν. Χρυσόστ., *MG.*, 62, 466· «καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις καὶ ἐν τοῖς μαρτυρίοις». Πρβ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ μαρτύρια, *Byz.-neugr. Jahrbücher*, 14, 1938, σ. 278-89. Τοῦ ἰδίου, Ἀρχαιολογία, σ. 69 ἑξ. 72. 161. *A. Grabar*, Martyrium, I, σ. 46 ἑ. *E. Lucius*, ἑ.ἀ., σ. 273.

τετάρτου αἰῶνος πᾶντι πλέον ὑφισταμένη ἢ σαφὲς διάκρισις, διότι διὰ τοῦ ἐπικρατήσαντος ἐθίμου τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων ἐπεδιώκετο νὰ καταστῇ, εἰ δυνατόν, ἐκάστη ἐκκλησία καὶ τῶν πόλεων Μαρτύριον¹. Συνεπῶς θὰ πρέπη, βάσει τῆς εἰδήσεως ταύτης τοῦ Εὐσεβίου, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ὑπῆρχον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶ-
νος περικαλλῇ μάλιστα οἰκοδομήματα ὑπεράνω μαρτυρικῶν τινων τά-
φων, Μαρτύρια, καὶ ὅτι ἐντὸς τοιούτων Μαρτυρίων ἐτέθησαν καὶ τὰ λεί-
ψανα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μαρτύρων. Ἐὰν συσχετίσῃ τις τὴν εἶδησιν αὐτὴν
πρὸς τὴν προαναφερθεῖσαν πληροφορίαν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ περὶ τῆς
ἀνοικοδομήσεως κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ τρίτου αἰῶνος «εὐρέων εἰς
πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις» ἐκκλησιῶν², τότε οὔτε τὴν ὑπαρξιν «περικαλ-
λῶν»³ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν «Μαρτυρίων» δεόν νὰ μὴ θεωρῇ ὡς ἀπίθανον.

Ἐὰν πάντως, παρὰ ταῦτα, δεχθῶμεν τὴν ἄποψιν ὅτι οὐδὲν «Μαρ-
τύριον» ὑφίστατο κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν, τότε ὁ «δεικνυό-
μενος» μαρτυρικὸς τάφος ἐν τοῖς ὑπεργείοις κοιμητηρίοις θὰ εὐρίσκετο
παντελῶς ἐν ὑπαίθρῳ. Αὐτὸ ἀκριβῶς, κατὰ τὸν Α. Grabar, προ-
κύπτει καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν ἐν Τίπασα τῆς Β.
Ἀφρικῆς, ἔνθα, ἐν ἀποκαλυφθέντι χριστιανικῷ κοιμητηρίῳ τοῦ 3ου αἰῶνος,
οἱ μαρτυρικοὶ τάφοι εὐρίσκοντο ὄντως ἐν ὑπαίθρῳ, ἀλλ' ἐντὸς ἰδιαιτέρου
περιβόλου⁴. Τὸ αὐτὸ βεβαιοῦται καὶ διὰ τῶν ἐν Βόννῃ γενομένων ἀνασκα-
φῶν ὑπὸ τὸ ἱερὸν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ, ἔνθα ὑπῆρχεν ὁ ἀρχαιότερος τάφος
τοῦ μάρτυρος⁵. Αἱ περὶ τὸν ναὸν «συνάξεις» τῶν πιστῶν, περὶ ὧν κατω-
τέρω ὁ λόγος, θὰ ἐγίνοντο ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐν ὑπαίθρῳ. Ἡ τοι-
αύτη ὁμῶς διαρρῦθιμις τοῦ περὶ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος χώρου καὶ ἡ
«σύναξις» τῶν πιστῶν ἐν ὑπαίθρῳ διὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς μνήμης του,
δεόν νὰ θεωρηθῇ ὡς λύσις ἀνάγκης καὶ δὲν δικαιολογεῖ τὸν παραλληλι-
σμὸν πρὸς τὰ ἀρχαιότατα «τεμένη» τῶν ἐθνικῶν, ἐν τοῖς ὁποίοις ὁ τάφος
καὶ ὁ βωμὸς τοῦ τιμωμένου ἐντὸς αὐτῶν ἤρωος εὐρίσκετο ὄντως ἐν ὑπαί-
θρῳ⁶. Πᾶσαι αἱ μορφαὶ λατρείας ἐν τῷ χριστιανισμῷ προϋποθέτουν,
ὡς γνωστόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐν τῷ εἰδωλολατρικῷ κόσμῳ κρατοῦντα,

1. Πρβ. Α. v. Harnack, *Mission* κλπ. σ. 617-8. F. Wieland, *Mensa und Con-
fessio*, München 1906, σ. 81.86. *Τοῦ ἰδίου*, *Altar und Altargrab der christlichen
Kirchen im 4. Jahrhundert*, Leipzig 1912, σ. 74 ἔ.

2. Ἰδε ἐνωτέρω, σελ. 48.

3. *Martyrium*, τ. I, σ. 49.

4. Αὐτόθι, σ. 51.

5. Αὐτόθι, σ. 74 ἔ.

κλειστὸν χώρον¹, τοιοῦτος δὲ ὄντως ἐδημιουργήθη καὶ ὑπεράνω τῶν μαρτυρικῶν τάφων διὰ τῆς οἰκοδομῆς τῶν Μαρτυρίων εὐθύς ὥς αἱ περιστάσεις κατέστησαν τοῦτο δυνατόν.

IV.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ δὴ μετὰ τὴν νίκην τοῦ χριστιανισμοῦ ἤρχισεν εἰς εὐρείαν πλέον κλίμακα ἢ τοποθέτησις θυσιαστηρίων καὶ μάλιστα ἢ ἱδρυσίς ἐπιτυμβίων ναΐσκων πανταχοῦ ὅπου «ἐδεικνύετο» μαρτυρικὸς τάφος². Τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων «ἐν θήκαις φιλοκάλοις ἀποτιθέμεθα καὶ οἴκους τῆς ἀναπαύσεως ἐγείρομεν, ταῖς κατασκευαῖς μεγαλοπρεπεῖς», ἔγραφε βραδύτερον χαρακτηριστικῶς Ἀστέριος ὁ Ἀμασειάς³. Καίτοι ὁ χρόνος τῆς οἰκοδομῆς τῶν πλείστων γνωστῶν ὑφ' οἵανδήποτε μορφήν Μαρτυρίων κεῖται ἐκτὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς παρουσίας μελέτης, ἐν τούτοις κρίνεται σκόπιμον ὅπως γίνῃ καὶ ἐνταῦθα σύντομος λόγος περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων ἐξ αὐτῶν, ἀφ' ἐνὸς μὲν, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἱδρύσεώς των δὲν εἰσάγεται καθ' ἡμᾶς εἰς τὰς πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων ἐκδηλώσεις, τοῦλάχιστον τοῦ τρίτου αἰῶνος, νέα τις συνήθεια, ἀλλὰ συνεχίζεται παλαιότερον ἔθιμον, ἐντὸς βεβαίως τῶν νέων ἤδη συνθηκῶν τῆς ἐλευθέρως ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι δι' αὐτῶν διαφωτίζονται ἀσφαλῶς καὶ αἱ ἐπικρατοῦσαι, ἔστω καὶ κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῶν διωγμῶν, σχετικαὶ ἀντιλήψεις. Τὰ διὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν κτισμάτων τούτων χρησιμοποιοιθέντα ὀνόματα εἶναι διάφορα· ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὀνομάζονται *μαρτύρια*, *σηκός*, *ναός*, *τέμενος*, *οἶκος*, *δόμος*, ἐν τῇ Δύσει δὲ *memoria*, *martyrium*, *confessio*, *basilica martyrum*, *templum*, *domus* κλπ.⁴. Τὰ ἀρχαιότατα

1. Πρβ. π. χ. G. Rodenwaldt, Griechische Tempel, Berlin 1931, σ. 12 ἔ. F. Wachsmuth, ἔ. ἀ., σ. 37.

2. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων, ἔ. ἀ. Τοῦ ἰδίου, Ἀρχαιολογία, σ. 69 ἔ., A. Grabar, ἔ. ἀ., τ. I, σ. 208 ἔ., 257-82 κλπ. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 272. Πρβ. καὶ Κυρῆλλον Ἀλεξ., κατὰ Ἰουλιανοῦ X (MG. 76, 1016), ἐνθα ἀναφέρεται ἡ κατὰ τῶν χριστιανῶν κατηγορία τοῦ ἀποστάτου, ὅτι οὗτοι «πάντα ἐπλήρωσαν τάφων καὶ μνημάτων».

3. Εἰς Μάρτυρας, MG. 40, 321-4.

4. Πρβ. E. Lucius, μ. ἔ. σ. 272-3. *Confessio* ἐλέγετο κυρίως ἡ κρύπτη, ἐνθα εὗρισκετο ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος, καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐτοποθετεῖτο τὸ θυσιαστήριον τοῦ περικλείοντος ταύτην Μαρτυρίου. Ἐν τῇ Δύσει καὶ B. Ἀφρικῇ ἡ ὀροφή τῆς κρύπτῃς ταύτης ἐξεῖχε τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ Μαρτυρίου κατὰ ἓν καὶ πλεόν μέτρον, ὥστε ἀπητοῦντο κλίμακες ἵνα ἀνέλθῃ τις μέχρι τοῦ ἐπ' αὐτῆς θυσιαστηρίου. Ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς τοῦ ὑπερυψωμένου νεκροθαλάμου ὑπῆρχε θυρίς, κλειομένη διὰ διατρήτου μαρμαρίνου ἢ μεταλλικοῦ κυγκλιδώματος, ἡ λεγομένη *fenestella confessionis*, δι' ἧς ἡδύνατό τις νὰ εἰσαγάγῃ διάφορα ὑφάσματα μέχρι

ταῦτα κτίσματα ἦσαν εἴτε μικραὶ ἀψίδες ἢ κιβώρια ἢ κατὰ τὸ πλεῖστον μικρὰ κυκλικά, ἐπιμήκη, σταυρικά κατὰ προτίμησιν ἢ τρικογγα οἰκοδομήματα, περικλείοντα τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος καὶ ἐξαίροντα αὐτόν¹. Ὡς ἰδρυστάς τῶν μικρῶν τούτων Μαρτυρίων ἐπὶ τῶν μαρτυρικῶν τάφων ἢ τόπων ἢ καὶ ἀντικειμένων συνδεομένων μετὰ τῶν μαρτύρων, δέον νὰ ὑποθέσωμεν τὰς οἰκείας χριστιανικὰς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ πιστοὺς, τιμῶντας τοὺς μάρτυρας καὶ ἐπιθυμοῦντας νὰ ἀποκτήσουν διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἰδιωτικὸν προσευχητᾶριον. Μεταξὺ τῶν μελημάτων τῶν κτιόρων θὰ ἦτο καὶ ὁ ἐξωραϊσμὸς τοῦ μαρτυρικοῦ τάφου καὶ ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ Μαρτυρίου διὰ πάντων τῶν χρειῶν καὶ δὴ τῆς τραπέζης διὰ τὰ ἐν τοῖς Μαρτυρίοις τελούμενα «συμπόσια», περὶ ὧν κατωτέρω ὁ λόγος. Ἐν Σαλώναις τῆς Δαλματίας δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν διαφόρους μορφὰς τῶν ἀρχαιοτάτων αὐτῶν μνημείων τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰῶνος², ἅτινα ὑπενθυμίζουν τὸ «τρόπαιον» τοῦ Ἀποστ. Πέτρου ἐν Βατικανῷ. Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ Karljuc ἀνεσκάφη ἐντὸς ἰδιαιτέρου περιβόλου, ἔνθα καὶ ἕτεροι μαρτυρικοὶ τάφοι, τὸ μνημεῖον τοῦ μάρτυρος Ἀστερίου, εὗρισκόμενον ἐντὸς μικρᾶς ἀψίδος ἄνευ ἑτέρου κτίσματος. Βραδύτερον, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος, ὁ πρὸ τῆς ἀψίδος χώρος, χωρὶς νὰ θιγῇ ὁ ἐντὸς αὐτῆς τάφος, μετετράπη εἰς βασιλικήν³. Τὴν αὐτὴν μορφήν θὰ εἶχεν ἀρχικῶς καὶ ἕτερον μικρὸν Μαρτύριον ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Μοναστιρίνης⁴. Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ Μαρουσινὰ ἀπεκαλύφθη τὸ Μαρτύριον τοῦ κατὰ τὸν τελευταῖον διωγμὸν μαρτυρήσαντος ἁγ. Ἀναστασίου. Τὸ Μαρτύριον τοῦτο ἦτο μικρῶν διαστάσεων, διώροφον καὶ ἐπίμυκτες οἰκοδόμημα, πιθανῶς ἐστεγάζετο διὰ καμάρας καὶ εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἔφερεν ἐσωτερικὴν ἀψίδα, ἐν τῇ δυτικῇ δὲ κλίμακα, δι' ἧς ἀνῆρχετο τις εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον. Ὁ κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ τὴν γῆν πρῶτος ὄροφος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κρύπτη, ἔνθα ἐν ἰδιαιτέρῳ, ἀποκεκλειμένῳ διὰ τοίχου μετὰ τινος ἀνοίγματος χώρῳ πρὸ τῆς ἀψίδος, ὑπῆρχε τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος. Ἐσωτερικὴ κλίμαξ συνέδεε τὴν κρύπτην ταύτην μετὰ

τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος, ἵνα καταστήσῃ καὶ ταῦτα ἱερὰ λείψανα (brandea). Πρβ. Ἀ. Ὁρλάνδου, μ.ε. σ. II σ. 456-8. Ἰ. Μάργρεα, Τὸ Παλαιοχριστιανικὸν Θυσιαστήριον, Ἀθήναι 1940, σ. 78. Ἐν τῇ κρύπτῃ κατήρχετο τις διὰ κλιμάκων, τῶν «καταβάσιων», ὡς αὐταὶ ἐλέγοντο.

1. Πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἀρχ. βυζαντ. μνημ., Ζ', 1951 σ. 46 ἐξ. Ἐνίοτε ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ Μαρτυρίου περιεκλείοντο οἱ τάφοι πλειόνων μαρτύρων, ὡς ἐν Σαλώναις, ἐν Νόλῳ, ἐν Ἀντιοχείᾳ κλπ. (Πρβλ. Α. Grabar, ἔ. ἀ., σ. 55-60) καὶ Ἰωάν. Χρυσ., Εἰς τὸν Σταυρόν, ΜΓ. 49, 393 4.

2. Πρβ. W. Geerber - F. Egger, Forschungen in Salona, I - III, Wien 1917-36. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 69.

3. Πρβ. Α. Grabar, ἔ. ἀ., I, σ. 54-5.

4. Α. Grabar, ἔ. ἀ., σ. 56-7.

τοῦ ὑπερκειμένου ὁρόφου, ὅπου, ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς μαρτυρικῆς λάρνακος, ὑπῆρχε τὸ θυσιαστήριον. Τὸ Μαρτύριον τοῦτο εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ πλουσίας χριστιανῆς γυναικὸς πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος, πιθανῶς τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ τετάρτου αἰῶνος¹. Παρόμοιον ἀκριβῶς μαρτύριον τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἀνευρέθη καὶ ἐν Οὐγγαρίᾳ².

Ὑπεράνω τοῦ τόπου ἔνθα ὑπὸ τῶν «εὐλαβεστάτων ἀδελφῶν νυκτὸς» «ἐν αὐτοῖς ἐρειπίοις ἐν οἷς τὴν σφαγὴν ὑπέστη» ἐτάφη καὶ ὁ μάρτυς Δημήτριος ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἰδρύθη ἔνωρις «οἰκία ἐπὶ μικροῦ πάνυ τοῦ σχήματος ὑπάρχουσα..., περιέχουσα τὸ πανάγιον λείψανον». Τὴν «οἰκίαν» (—Μαρτύριον) «περικεχωσμένην καὶ στενουμένην ὑπὸ τῶν περιβόλων τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ σταδίου», «καταστρέψας αὐτὸς (ὁ Λεόντιος) εἰς ναὸν αὐτῷ τῷ ἄστει Θεσσαλονίκης ἐξ αὐτῶν ἐδείματο τῶν κρηπίδων»³. Αἱ νεώτεραι ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν κάτωθεν τοῦ κτίσματος τοῦ Λεοντίου τὸν κατασκευασθέντα ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ «οἰκίσκον» τοῦτον, τὸν χρησιμοποιήσαντα καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἀψίδα τῶν λουτρῶν, ὡς καὶ τὴν ἀρχικὴν θέσιν τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος⁴.

Ὁ ἐν Ἐφέσῳ τάφος Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐδεικνύετο καὶ ἐτιμᾶτο, ὡς ἀνεφέρθη, ἀσφαλῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὑπεράνω αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἀπ' ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς κιβώριον ὑποβασταζόμενον ὑπὸ τεσσάρων κίωνων ἄνευ ἑτέρου κτίσματος ἢ πιθανὸν μετὰ τινος ἀψίδος, ὡς συνέβαινεν ἐν τοῖς Μαρτυρίοις τῶν Σαλῶνων⁵. Ἐνταῦθα ἐδεικνύετο ὁ τάφος τοῦ Ἀποστόλου, χαρακτηριζόμενος ἐν ταῖς μεταγενεστέραις πηγαῖς ὡς «σκάμμα» ἢ «ὄρυγμα βαθὺ σταυροειδές» ἢ «βόθρος», ἥτοι ὡς σταυροειδὲς ἐμβάθυνσις. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ μαρτύριον πιθανῶς σταυρικοῦ καὶ τοῦτο σχήματος, ὅπερ ἐπεσκέφθησαν οἱ πατέρες τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Τὸν παλαιὸν τοῦτον ναὸν «βραχύν τε ὄντα καὶ καταπεπονηκότα τῷ μήκει τοῦ χρόνου καθελὼν» (ὁ Ἰουστινιανός), ὠκοδόμησε τὸν νέον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀποστόλου ναὸν σταυρικόν, ὡς γνωστόν, καὶ αὐτὸν μετὰ πέντε τρούλλων⁶.

1. Πρβ. R. Egger, *Forschungen in Salona*, 3, σ. 139. Th. Klauser, *Vom Heroon zur Märtyrerbas.*, σ. 15-6. A. Grabar, μ. ἔ. I. σελ. 57.

2. Πρβ. E. Dyggve, *Das Mausoleum in Pécs, Pannonia 3*, Pécs 1935.

3. Πρβ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἄ., σ. 3-5. 58 ἔ. H. Delehaye, *Les légendes grecques des Saints militaires*, Paris 1909 σ. 262.

4. Πρβ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἄ., σ. 59.

5. Πρβ. A. Grabar, ἔ. ἄ., 66-7.

6. *Προκοπίου*, Περὶ κτισμάτων, Ε' σ. 310 (ἔκδ. Βόννης). Γ. Σωτηρίου, Ὁ Ναὸς τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, Ἀθήναι 1924, σελ. 116 ἔ., 118 ἔ., 125., 131 ἔ.

Δείγματα τῆς μορφῆς τῶν ἀρχαϊκῶν Μαρτυρίων, ἐπιβεβαιωθέντα καὶ ἰὰ τῶν εὐρημάτων τῶν Σαλώνων, πιστοποιοῦντα δὲ μετ' αὐτῶν τὴν ὑπαρξίν ἀρχικοῦ τινος ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ τῶν μνημείων τούτων, παρέχει καὶ τὸ περίφημον ἐξ Αἰγύπτου προερχόμενον ὕφασμα, τὸ δημοσιευθὲν ἐν ἔτει 1910 ὑπὸ τοῦ Strzygowski¹. Ἐν τῇ ἄνω καὶ κάτω παρυφῇ τοῦ ὕφασματος τούτου εἰκονίζονται παρὰ τῇ «Ἐκκλησίᾳ μεγάλῃ» καὶ «Μαρτύρια» («Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Μιχαῆρος», «Μαρτύριον Στεφάνου», «Μαρτύριον τῆς ἁγίας Σωσάννης» κ.λ.π.) εἰς σχῆμα μικρῶν μονοκλίτων διωρόφων ναϊδρῶν μετ' ἀμφικλινούσας στέγης. Ἡ εἴσοδος τοῦ δευτέρου ὁρόφου, εἰς ὃν ὁδηγεῖ κλίμαξ, φράσσεται διὰ παραπετασμάτων ἢ μεγάλων σταυρῶν. Σειρὰ σταυρῶν ἐντὸς κύκλων καλύπτει καὶ τὰς πλαγίας πλευρὰς τῶν κτισμάτων. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕφασματος τούτου εἰκονίζεται ἡ τόσον προσφιλεῖς εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν τέχνην καὶ τὸ μαρτύριον συμβολίζουσα παράστασις τοῦ Δανιὴλ ἐν τῷ μέσῳ τῶν λεόντων μετὰ τοῦ «Ἀμβρακίου» φέροντος εἰς τὸν Δανιὴλ τὸν ἄρτον². Ἐν τῷ ὕφασματι τούτῳ εἰκονίζονται ἡ κοινοτικὴ Ἐκκλησία καὶ τὰ Μαρτύρια πόλεως τινος τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἄγνωστον ποίας ἐξ αὐτῶν³.

Εἰς τινὰς περιοχὰς καὶ δὴ ἐν Ρώμῃ, Νεαπόλει, Σικελίᾳ, Μάλτᾳ, Τύνιδι, Αἰγύπτῳ, Συρίᾳ, Μήλῳ κλπ., ὅπου τὸ ἔδαφος ἦτο πρόσφορον, ἤρχισαν, ὥς ἐλέχθη, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος νὰ κατασκευάζουν αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ὑπόγεια κοιμητήρια, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ διεμορφώθησαν εἰς τινὰς περιπτώσεις εἰς ἐκτεταμένους ὑπὸ τὸ ἔδαφος νεκροπόλεις μετὰ πλείστων ὁρόφων, τὰς καλουμένας σήμερον κατακόμβας⁴.

1. Orient oder Rom, Leipzig, 1910, σ. 61-98.

2. Πρβ. π. χ. Ἱππολ., Εἰς Δανιήλ, III, 28, ἔ.ἀ. σ. 138.

3. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 71 ἔ. H. Leclercq, DAL, X., 2517 ἔ.

4. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, μ. ἔ. σ. 46 ἔ. 60. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται αἱ νῦν σωζόμεναι κατακόμβαι, ἐρευνῶνται αἱ μορφαὶ αὐτῶν ὡς καὶ τῶν ἐν αὐταῖς τάφων καὶ προσδιορίζεται ἡ σημασία αὐτῶν διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τέχνην. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Χριστιανικὴ Κατακόμβη τῆς νήσου Μήλου, Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, 3, 1928, σ. 33 ἔ. V. Schultze Die katakomben, σ. 17 ἔ. καὶ 51 ἔ., ἔνθα καὶ τὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν ὑπογείων κοιμητηρίων καὶ τῆς ἀποκτήσεως τῶν ἐν αὐταῖς τάφων. P. Styger, μ. ἔ. σ. 319. Ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ τούτου τῶν Ρωμ. κατακομβῶν ὑπεστηρίχθη ὅτι ἐν Ρώμῃ ὑπῆρχον πιθανῶς καὶ παλαιότεραι τῶν περισωθεισῶν κατακομβῶν χριστιανικαὶ κρύπται ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς παλαιᾶς Ρώμης ἴσως καὶ τοῦ πρώτου αἰῶνος, αἵτινες ὁμως κατεστράφησαν κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς πόλεως. Ἐν αὐταῖς θὰ ἐδεικνύοντο, κατ' αὐτόν, καὶ οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς Ρώμης τῶν πρώτων αἰώνων, ἐφ' ὅσον ἡ πρὸς τοὺς μάρτυρας τιμὴ συνδέεται ἐξ ἀρχῆς στενώτατα μετὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (ἔ.ἀ. σ. 321-322).

Ἐν τοῖς χριστιανικοῖς τούτοις κοιμητηρίοις ἐθάπτοντο, ὥς ἦτο φυσικόν, καὶ οἱ μαρτυροῦντες κατὰ τοὺς διαφόρους διωγμοὺς χριστιανοί. Περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς καὶ θέσεως τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις μαρτυρικῶν τάφων εἶναι δυσχερὲς νὰ σχηματισθῇ ἀκριβὴς ἀντίληψις, λόγῳ τῶν περὶ αὐτοὺς διαρρυθμίσεων ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ τρίτου ἢ τετάρτου αἰῶνος καὶ μετὰ ταῦτα¹. Τὸ πιθανώτερον φαίνεται ὅτι οἱ μαρτυρικοὶ τάφοι δὲν εὗρισκοντο πάντοτε ἐντὸς ἰδιαιτέρων νεκροθαλάμων, ἀλλ' ἐνίοτε ἀρχικῶς ἐντὸς στενῶν στοῶν καὶ ἐντὸς ἀπλῶν τάφων (loculi) ἄνευ διακοσμήσεως καὶ ἐπιγραφῆς μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ μάρτυρος. Ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὅμως ἤρχισε νὰ ἐορτάζεται «ἡ γενέθλιος» τῶν μαρτύρων, διηρυνήθη καὶ διεκοσμήθη καὶ ὁ περὶ τὸν τάφον αὐτῶν χώρος, ὥστε νὰ δύναται οὗτος νὰ περιλαμβάνῃ πλείονας πιστοὺς, τότε δὲ καὶ ἤρχισαν τιθέμεναι σύντομοι ἐπιγραφαί, δι' ὧν ἐδεικνύετο ὁ τιμώμενος τάφος καὶ ἐδηλοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ ἐν αὐτῷ μάρτυρος². Ἐκεῖνος ὅστις οὐ μόνον ἀνεζήτησε μετ' ἐπιμελείας τοὺς ἐν ταῖς κατακόμβαις ταπεινούς, ὥς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ³, μαρτυρικοὺς τόφους τῶν πρώτων αἰώνων, ἀλλὰ καὶ ἐξωράϊσε πολυτελῶς τοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοὺς δεικνυμένους τοιοῦτους, ὥστε ὁ περὶ αὐτοὺς χώρος νὰ καταστῇ ἀντάξιός τῆς αἵγλης τῶν ἡρώων τῆς θριαμβευσάσης πίστεως, ὑπῆρξεν ὁ Ἐπίσκοπος Ρώμης Δάμασος Α' (366-384)⁴. Οὗτος συνέταξε προσέτι ἰδίους ὕμνους, δι' ὧν ἐξυμνεῖτο ἕκαστος ἐξ αὐτῶν, τούτους δὲ καὶ ἀνέγραψε κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ διὰ εὐμεγέθων γραμμάτων καὶ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ὁ καλλιγράφος Dionysius Filocalus ἐπὶ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν ἐντὸς τῶν ἐξωραϊσθέντων μαρτυρικῶν νεκροθαλάμων. Οἱ ἔκτενεῖς ὕμνοι τοῦ Δαμάσου, οἱ ἀντικαταστήσαντες τὰς συντόμους παλαιότερας ἐπιγραφὰς μετὰ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ τίτλου μόνον τοῦ μάρτυρος, ἐκφράζουν καὶ τὰς ἐπικρατούσας περὶ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει ἀντιλήψεις περὶ τῶν μαρτύρων ὥς καὶ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν⁵.

1. Πρβ. *P. Dorfler*, μ. ἔ. σ. 36 ἔ., 45 ἔ.

2. Αὐτόφι, σ. 43. 58. 62, 88. Ὁ D. δέχεται, ἄνευ ὅμως πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, ὅτι ἡ ἀρχαιότερα ἐπιγραφή μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ μάρτυρος εἶναι ἡ τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης ἀγ. Κορνηλίου († 253), ἣτις ἐγράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὅτε ἐγένετο ἡ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων του ἐκ τοῦ τόπου τῆς ἐξορίας του εἰς Ρώμην (σ. 63).

3. Ἐπιγρ. 44. 80. Πρβ. *C. M. Kaufmann*, Handbuch der altchristl. Epigraphik, σ. 345. 369.

4. Πρβ. *P. Dörfler*, μ. ἔ. σ. 93 ἔ. Τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Δαμάσου ἐξωραϊσθέντος τάφου τῶν μαρτύρων Φηλικισίμου καὶ Ἀγαπητοῦ ἰδὲ παρὰ *C. M. Kaufmann*, μ. ἔ. σ. 346.

5. Πρβ. *M. Ihm*, Damasi Epigrammata, ἔ. ἀ. *C. M. Kaufmann*, μ. ἔ. σ. 340 ἔ. Περὶ τῆς ἀγιολογικῆς σημασίας τῶν Ἐπιγραμμάτων τούτων πρβ. *E. Schäfer*, Die

Ἡ τοιαύτη διεύρυνσις τοῦ χώρου καὶ ἡ κατάλληλος αὐτοῦ διαρρύθμισις παρεῖχε τὴν δυνατότητα εἰς πλείονας πιστοὺς νὰ λαμβάνουν μέρος κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς γενεθλίου ἡμέρας τοῦ μάρτυρος καὶ εἰς τὰ μετ' αὐτῆς συνδεδεμένα «συμπόσια», ὡς βεβαιοῦν καὶ αἱ παρὰ τοὺς τάφους τούτους σωζόμεναι εἰσέτι τράπεζαι¹. Ἡ αὐτὴ δὴλον ὅτι ἀνάγκη, ἥτις ὑπεκρέωσε τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς νὰ διευρύνουν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους αὐτῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 3ου αἰῶνος καὶ «εὐρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις» νὰ ἀνοικοδομοῦν Ἐκκλησίας², ὑπηγόρευσε καὶ εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς Ρώμης κατὰ τὴν ἰδίαν πιθανῶς ἐποχὴν, εἰς ὠρισμένας τοῦλάχιστον περιπτώσεις, τὴν ἀνωτέρω διαρρύθμισιν.

Ὁ ἐξ ὁλοκλήρου συμμεριζόμενος τὰς περὶ τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων του πρῶτος χριστιανὸς Αὐτοκράτωρ³, γνωρίζομεν ὅτι ᾠκοδόμησε μεγαλοπρεπῆ Μαρτύρια, πολλάκις δὲ εἰς θέσεις ὅπου ὑπῆρχον παλαιότερα μικρότερα τοιαῦτα, διότι ἡ πενιχρότης αὐτῶν δὲν ἱκανοποιεῖ πλέον τοὺς πανηγυρίζοντας τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποδίδοντας τὴν νίκην τῆς πίστεως εἰς τοὺς μάρτυράς της⁴. Ἡ δραστηριότης τοῦ Αὐτοκράτορος διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν Μαρτυρίων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἀξιόλογος, καθ' ὅσον αὕτη προεκάλεσε «χλεύην καὶ γέλωτα πλατύν» μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν, «νεκρῶν σωμάτων μνημεῖα καὶ τάφους τοσοῦτω βασιλεῖ σπουδάζεσθαι ἀπρεπὲς εἶναι καὶ ἀνοίκειον ὑπειληφότες»⁵. Ἀξίον ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως τυγχάνει τὸ «Σωτήριον Μαρτύριον», ὅπερ ὁ αὐτοκράτωρ ἵδρυσεν ἐπὶ τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ ἀρχιμάρτυρος Χριστοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ὁ Εὐσέβιος λεπτομερῶς περιγράφει⁶.

Bedeutung der Epigramme des Papstes Damasus I. für die Geschichte der Heiligenverehrung, Riv. di Arch. Cristiana, 1932 σ. 172. Πρβ. καὶ *P. Dorfner*, μ. ἔ. σ. 113 ἔ. Τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ὀνομάζει ὁ Δάμασος *Caelestia membra sanctorum* (Ihm, 23), *Pia corpora* (97), *Sanctos cineres piorum* (12) κλπ.

1. Πρβ. *Γ. Σωτηρίου*, ἔ.δ., σ. 43. *A. Grabar*, ἔ.δ., σ. 61, ὅπου καὶ παραδείγματα ἐκ Ρώμης καὶ ἐξ ἐτέρων μερῶν. *J. P. Kirsch*, Die Grabstätten der römischen Märtyrer und ihre Stellung im liturgischen Märtyrerkultus, Röm. Quartalschrift 38, 1930, σ. 113, ἔνθα καὶ παραδείγματά τινα.

2. *Εὐσεβ.*, VIII, 1, 5-6.

3. Πρβ. Ἀ. *Φιτράκη*, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σ. 60. 73 ἔ. 78.

4. Πρβ. *P. Dorfner*, μ. ἔ. σ. 89.

5. *Εὐσεβ.*, Τριακοντ. 11 (*Heikel*), σ. 224).

6. Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου 34-40 (*Heikel*, σ. 93-95). Ἡ ὀνομασία «μαρτύριον», ἥτις ἐξένιξε τὸν *Κύριλλον* Ἱεροσολύμων, δὲν ὀφείλετο ἀσφαλῶς εἰς τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον οὗτος προβάλλει, ἀλλ' εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κύριος ἐθεωρεῖτο, ὡς ἀνεπτύχθη ἀνωτέρω (σ.10), ὁ κατ' ἐξοχὴν Μάρτυς, ὁ «πιστὸς μάρτυς», ὁ «ἀρχιμάρτυς» διὸ καὶ

Τὸ Μαρτύριον τοῦτο ἦτο κυκλικὸν οἰκοδόμημα, περικλεῖον τὸν τάφον τοῦ Κυρίου μετὰ χρυσοῦ κουβουκλίου καὶ κιόνων, ἀπετέλει δὲ τὴν «κεφαλὴν» τοῦ ὅλου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, τοῦ ἀνεγερθέντος ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος, μιᾶς δηλονότι πεντακλίτου βασιλικῆς μετὰ τριστοῦ αἰθρίου πρὸς δυσμὰς καὶ ἑτέρου αἰθρίου ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος μετὰ στοῶν ὡσαύτως καὶ προπυλαίων¹.

«Τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραίρων εὐκτηρίοις πλείοσιν ἐφαίδρυνε μαρτυρίοις τε μεγίστοις καὶ περικαλλεστάτοις οἴκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεως, τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι, δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ»². Συνεπῶς πολλὰ καὶ μεγαλοπρεπῆ Μαρτύρια ἵδρυσεν ὁ αὐτοκράτωρ ἐν τῇ νέᾳ αὐτοῦ, τῇ χριστιανικῇ πρωτεύουσῃ.

Ἀπαντα δὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οἰκοδομηθέντα καὶ ἐν Ρώμῃ καὶ διὰ πολλῶν δωρεῶν ὑπ' αὐτοῦ πλουτισθέντα ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα (πλὴν τῆς βασιλικῆς τοῦ Λατερανοῦ) ἱδρύθησαν ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως «ἢ θέσις δὲ αὐτῶν καθωρίσθη ἐκ τῶν ἐκτὸς τῆς πόλεως εὐρισκομένων τάφων τῶν μαρτύρων»³. Συγκεκριμένως ὁ αὐτοκράτωρ ἵδρυσεν «Μαρτύρια» ἐν Ρώμῃ ὑπεράνω τῶν τάφων, τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, ὅπερ ἐπεράτωσεν ὁ υἱὸς του Κώνστας, τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τῶν μαρτύρων Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου, τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου καὶ τῆς μάρτυρος Ἀγνῆς⁴.

Καὶ εἰς ἑτέρας ἀξιολόγους πόλεις τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως γνωρίζομεν ὅτι ἀνέπτυξεν ἀνάλογον οἰκοδομικὴν δραστηριότητα ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ· «καὶ τῶν λοιπῶν δ' ἔθνων, γράφει ὁ Εὐσέβιος, τὰς μάλιστα κρατιστευούσας πόλεις ταῖς τῶν εὐκτηρίων φιλοκαλίαις ἐκτρέπειν ἐποίει»⁵. Καὶ ἀλλαχοῦ ὁμιλεῖ ὁ ἱστορικὸς περὶ «εὐκτηρίων», «ναῶν» καὶ

τὸ ἐπὶ τοῦ κενοῦ τάφου Αὐτοῦ οἰκοδόμημα ἔφερε τὸ ὄνομα Μαρτύριον. Ἰδοὺ τί γράφει ὁ Κύριλλος (Κατηχ., ΙΔ' ΜΓ 3³, 832): «Τίνι γάρ τῳ λόγῳ, μὴ κατὰ τὰς λοιπὰς Ἐκκλησίας ὁ τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τῆς ἀναστάσεως οὗτος ὁ τόπος Ἐκκλησία καλεῖται, ἀλλὰ Μαρτύριον; Ἀλλὰ ἴσως διὰ τὸν Προφήτην (Σοφον., 3, 8), τὸν εἰπόντα· εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου εἰς μαρτύριον».

1. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία σ. 247. Ἀ. Ὁρλάνδου, μ. ἔ., Ι σ. 32 ἔ.

2. Εὐσέβ., Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, 48 (Heikel, σ. 98).

3. Πρβ. H. v. Schoenebeck, Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin, Leipzig 1939 σ. 88. Ἀ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κλπ., σ. 46.

4. Πρβ. Ἀ. Φυτράκη, Αὐτόθι, σ. 46 ἔ. καὶ δὴ Α. Grabar, μ. ἔ. Ι σ. 204 ἔ. ΙΙ σ. 400 ἔ. 426 ἔ., ἔνθα καὶ ἐξετάζονται αἱ ἐν τῇ Δύσει μορφαὶ τῶν Μαρτυρίων ὡς καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς πρὸς τὰ ἱερὰ λείψανα τιμῆς διὰ τὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν.

5. Εὐσέβ., Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, 50 (Heikel, σ. 98).

«ἐκκλησιῶν», τὰς ὁποίας ὠκοδόμησεν ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν «σύμπασαν οἰκουμένην»¹. Ὑπὸ τοὺς γενικοὺς τούτους χαρακτηρισμοὺς δικαιоῦται τις βασιμῶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι νοοῦνται καὶ ἕτερα Μαρτύρια, ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν ἐξ ἐτέρων πηγῶν εἰδήσεις².

Τὸ παράδειγμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἠκολούθησαν καὶ οἱ διάδοχοί του καὶ οἱ Ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπὶ μέρος πιστοί. Εἰς ὁλόκληρον τὴν χριστιανικὴν Οἰκουμένην ἤρχισαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης νὰ ἰδρύνονται ὄχι μόνον μικρὰ Μαρτύρια, ἀλλὰ μεγαλοπρεπεῖς ναοὶ ἐπὶ τῶν μαρτυρικῶν τάφων, ὑπερβαίνοντες εἰς μεγαλοπρέπειαν τοὺς ἐθνικοὺς. Τὰ περιέχοντα τὸν τιμώμενον τάφον ἀρχικὰ οἰκοδομήματα, ἢ περικλείσθησαν ἐντὸς τῶν μεγάλων Μαρτυρίων, τὰ ὁποῖα εἶχον μιμηθῇ πολλάκις τὴν ἀρχιτεκτονικὴν των μορφὴν, ὥς ἐγένετο προφανῶς ἐν τῷ παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν Μαρτυρίῳ τοῦ μάρτυρος Ἐπισκόπου Βαβύλα τοῦ ἔτους 387, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος εὐρίσκετο ἐν τῷ κέντρῳ σταυρικοῦ τινος οἰκοδομήματος, ὥς καὶ ἐν Ἐφέσῳ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου³, ἢ παρέμενον ὥς προσκτίσματα αὐτῶν ἢ τὸ καὶ συνηθέστερον ἐν τῷ δυτικῷ τμήματι ἐχρησιμοποιήθησαν ὥς κρύπτει ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον, συμφώνως πρὸς τὴν παρεχομένην ὑπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως εἰκόνα· «εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ»⁴. Εἰς πάντα ταῦτα τὰ ἀρχαῖα Μαρτύρια ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος, ὁ περικλείων τὸν θρησκευτικὸν θησαυρὸν τῶν λειψάνων μετὰ τῶν ὑπερφυσικῶν πλέον δυνάμεων, ἀπετέλει τὸ κατ' ἐξοχὴν παλλάδιον αὐτῶν⁵, ἐνίοτε δὲ καὶ ἡ θέσις εἰς ἣν εὐρίσκετο ἐπηρέαζε τὴν θέσιν καὶ τὴν μορφὴν εἰσέτι τῶν κτηρίων τούτων (κυρίως ἐν τῇ Δύσει), ἰδίᾳ δὲ ἅψ' ὅτου αἱ περὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἀντιλήψεις συνέδεσαν στενότερον

1. Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου II 45 (Heikel σ. 60). Τριακοντ. 17, 4 (Heikel, σ. 254).

2. Πρβ. π.χ. Α. Grabar, μ.ε. σ. 204 ε. Περὶ τῶν ἐκκλ. γενικῶς οἰκοδομημάτων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἰδὲ Ἀ. Ὁρλάνδου, μ.ε. I σ. 27 ε.

3. Πρβ. π.χ. Α. Ὁρλάνδου, μ.ε., I σ. 46 ε. 48 ε. Τοῦ ἰδίου, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ., τ. Ζ', 1951, σ. 46 ε. 48.

4. Ἀποκ. 6,9. Πρβ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 72 ε. 75. 364. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, σ. 62-3.

5. Σπανιώταται ὑπῆρξαν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἰδρύνετο Μαρτύριον πρὸς τιμὴν μάρτυρός τινος μακρὰν τοῦ τάφου του ἢ τοῦλάχιστον ἄνευ λειψάνου αὐτοῦ. Τοιοῦτον «ἀλείψανον» Μαρτύριον γνωρίζει ὁ Γρηγ. ὁ Ναυζιαζ. (Ἐπ. ἡθ., 10, MG 37, 734). Ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀναφέρεται ὡσαύτως Μαρτύριον τοῦ ἁγ. Εὐσταθίου, ἐνῶ ὁ τάφος καὶ τὰ λείψανα αὐτοῦ εὐρίσκοντο ἐν Θράκῃ (Ἰωάν. Χρυσ., Εἰς ἁγ. Εὐστάθιον, MG 49, 600). Καὶ ἐν τῇ Ρώμῃ ὑπῆρχε Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κλήμεντος, ἐνῶ ὁ τάφος αὐτοῦ ἐτιμᾶτο ἐν Χερσονήσῳ. (Ιερων., De vir. ill., XV, ML 23, 634).

τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους μετὰ τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ Μαρτυρίου¹. Οἱ πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων ναοὶ οὗτοι, οἱ περιέχοντες τὰ ἱερὰ αὐτῶν λείψανα, ἀπετέλεσαν ὁμολογουμένως τὸ κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ τὴν νίκην τοῦ χριστιανισμοῦ αἰῶνα, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ σπουδάσωμεν, μέχρι καὶ τῶν λεπτομερειῶν αὐτῆς, ἐκ τῶν περισωθέντων πολυαριθμῶν ἐγκωμίων καὶ ὕμνων τῶν ποιμένων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, τῶν ἐκφωνουμένων ἢ ψαλλομένων κατὰ τὰς ἐν αὐτοῖς συνάξεις πρὸς ἐρτασμόν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων (ἐνίοτε καὶ εἰς ἑτέρας περιπτώσεις), κατὰ κανόνα δὲ ἐνώπιον μεγάλου πλήθους προσκυνητῶν.²

V.

Κατὰ τὰς τελευταίας ἰδίᾳ δεκαετηρίδας συνεσχετίσθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ἡ καθόλου διάταξις τῶν Μαρτυρίων πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαρρυθμίσιν τῶν πρὸς τιμὴν τῶν ἀρχαίων ἡρώων ἰδρυομένων ἐπὶ τῶν τάφων τῶν οἰκοδομημάτων, τῶν Ἡρώων³. Τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα τοιούτου Ἡρώου ἀποτελεῖ τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Καλυδῶνι (πόλει τῆς Αἰτωλίας, ἔναντι τῶν Πατρῶν) ἀποκαλυφθὲν οἰκοδομικὸν συγκρότημα, ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τοῦ ὁποίου ἐντὸς εὐμεγέθους τετραγωνικοῦ αἵθριου μετὰ στοῶν ὑπῆρχε κατὰ δύο βαθμίδας ὑψηλότερον κειμένη ἐπιμήκης μεγάλη αἵθουσα μετ' ἐδράνων καὶ ἐν συνεχείᾳ ἑτέρα τετράγωνος ὑψηλότερόν πως κειμένη, ἐν τῇ μέσῳ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε βωμός. Κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ βωμοῦ

1. Πρβ. *F. Wieland*, *Altar und Altargrab*, σ. 106 ἑ., ἔνθα πλεῖστα παραδείγματα *J. P. Kirsch*, *Die Grabstätten*, ἑ.ἀ., σ. 113. Περὶ τῶν κρυπτῶν τῶν Μαρτυρίων πρβ. Ἀ. Ὁρλάνδον, μ. ἑ. II σ. 458 ἑ.

2. «Μνήμη δὲ μάρτυρος καὶ πᾶσα μὲν χώρα κεκίνηται, πᾶσα δὲ πόλις πρὸς ἐορτὴν μεταπεποιήται», *Μ. Βασιλ.*, Εἰς Μάμ. MG 31, 592. Ἰωάν. Χρυσόστ., εἰς Μάρτ. Βαβύλαν, Ἰουβεντίνον, Πελαγίαν. Ἰγνάτιον, Ρωμανόν, Βερνίκην, Προσδόκην καὶ Δομνίαν, Βαρλαάμ, Δροσίδα (MG 50, σ. 533, 572, 580, 587, 605, 629, 675, 683). Εἰς Ἀνάληψιν, λεχθὲν ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς Ρωμανησίας (MG 50, 441) κλπ. *Μ. Βασιλ.*, Εἰς μάρτυρας Ἰουλίτταν, Βαρλαάμ, Γόρδιον, Τεσσαρ. μάρτυρας, Μάμαντα, MG 31, 237, 486, 489, 503, 589, καὶ Ἐπιστ. 95, MG 32, 489. *Γρηγορ. Ναζιανζ.*, Εἰς Μακκαβαίους, εἰς Κυπριανόν, MG 35, 912, 1169. *Γρηγ. Νύσ.*, Εἰς Θεόδωρον, εἰς τεσσ. μάρτυρας (1.2) MG., 46, 736, 750, 757, 773 κλπ. *Πανλίνου Νόλης*, *Carm. natalica* 13, ML 61, 509 ἑ. Πρβ. καὶ *C. Lambot*, *Les Sermons de S. Augustin pour les fêtes de Martyrs*, An. Boll., τ. 67, 1949 σ. 224 ἑ.

3. Πρβ. *E. Dyggve, F. Poulsen, K. Rhomaios*, *Das Heroon von Kalydon*, Kopenhagen 1934. *A. Grabar*, μ. ἑ. σ. 76, 203. Γ'. Σπυτηρίου, Ἀρχαιολογία σ. 69. 78. *Th. Klauser*, *Vom Heroon zur Märtyrerbas.* σ. 3 ἑ. 25, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ *Pauly—Wissowa*, τ. 15. σ. 1122.

ὑπῆρχε κρύπτη μετὰ δύο κλινῶν, εἰς ἣν κατήρχετο τις διὰ κλίμακος. Αἱ κλῖναι συνεδέοντο κατὰ τινα τρόπον μετὰ τῶν ψυχῶν τῶν προγόνων καὶ τοῦ τιμωμένου ἥρωος, ὁ βωμὸς δέ, αἱ αἵθουσαι καὶ τὰ ἔδρανα ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὰς πρὸς τιμὴν αὐτοῦ προσφερομένας θυσίας. Ἐκ τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπιγραφῶν καθίσταται δῆλον, ὅτι τὸ ὅλον συγκρότημα τῆς Καλυδῶνος εἶχεν ἰδρυθῆναι πρὸς τιμὴν Λέοντος τινος ὑπὸ τῆς οἰκογενείας του πιθανῶς τὸ 100 π. Χ., ἀπετέλει ἐπομένως οἰκογενειακὸν ἱερὸν πρὸς τιμὴν ἐνὸς ἡρωοποιηθέντος προγόνου¹. Παρόμοιον ἱερὸν, ἀφιερωμένον ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὄντως εἰς ἥρωα μετὰ τῆς αὐτῆς δὲ ἀρχιτεκτονικῆς διαρρυθμίσεως, ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐν Περγάμῳ². Ἡ τοιαύτη μορφή τῶν ἀναγνωρισθέντων Ἡρώων, ἥτις ἀπετέλει ὡς φαίνεται τὸν ἀρχιτεκτονικόν, οὕτως εἰπεῖν, τύπον τῶν τοιούτων οἰκοδομημάτων, ἀπετέλεσεν, ὡς ἐπιστεύθη³, τὸ πρότυπον τῆς διαρρυθμίσεως τῶν πρώτων Μαρτυρίων, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνεται ὄντως ἡ κρύπτη, ἔνθα ὁ τάφος ἢ τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος, τὸ θυσιαστήριον ἐπ' αὐτῆς, τὸ ὑπερυψωμένον ἱερὸν βῆμα (ὅπερ ἐχαρκτηρίσθη ὡς κάθετον κλίτος), ἡ ἀψὶς καὶ τὰ διὰ κιόνων χωριζόμενα κλίτη, ἅτινα δύνανται νὰ προῆλθον ἐκ τοῦ μετὰ στοῶν αἰθρίου τῶν Ἡρώων. Πρὸς στήριξιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπεκαλέσθησαν τὸ ἀνωτέρω ἀναφερθὲν ἐν τῷ κοιμητηρίῳ Μαρουσινᾶκ τῶν Σαλῶνων ἀποκαλυφθὲν διώροφον Μαρτύριον τοῦ ἁγ. Ἀναστασίου, τὸ ἰδρυθὲν κατὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὡς καὶ τὸ Μουσουλεῖον ἐν Pécs τῆς Οὐγγαρίας, ἐν οἷς παρατηρεῖται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἡρώων διάταξις⁴. Ἡ ἀψὶς τῶν Μαρτυρίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδρυθεισῶν μετὰ ταῦτα Ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων, προῆλθε, συμφώνως πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην, ἐκ τῆς ὑπεράνω τῶν δεικνυομένων μαρτυρικῶν τάφων, ἀλλὰ καὶ τῶν τάφων τῶν ἐθνικῶν, ἰδρυομένης ἐλευθέρας ἀψίδος, τῆς προοριζομένης νὰ περιλάβῃ ἐντὸς αὐτῆς καὶ νὰ ἐξάρῃ αὐτούς. Καίτοι αἱ ὁμοιότητες τῶν ἀναφερθέντων οἰκοδομημάτων εἶναι καταφανεῖς, ἐν τούτοις ἡ προταθεῖσα ἄποψις, τοῦλάχιστον ἐν τῷ συνόλῳ τῆς καὶ ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῆς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ γενικῶς, δὲν ἐγένετο ὑπὸ πάντων ἀποδεκτῇ, διότι τὰ χαρακτηρισθέντα ὡς ἀρχιτεκτονικὰ μέρη ἀποκλειστικῶς τῶν Ἡρώων καὶ ἰδίᾳ αἱ ἀψίδες (διαφόρων σχημάτων) διεπιστώθη, ὅτι ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἕτερα οἰκοδομήματα τῆς ἀρχαιότητος μὴ συνδεόμενα μετὰ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων. Ὡσαύτως οὔτε τὸ αἶθριον οὔτε τὸ ὑπερυψωμένον κάθετον κλίτος

1. Πρβ. *Th. Klauser*, ἔ.δ., σ. 8-12.

2. Αὐτόθι, σ. 12 ἔ.

3. Ὑπὸ τῶν *Dyggve* καὶ ἄλλων. Πρβλ. *Th. Klauser* ἔ.δ., σ. 14.

4. Πρβ. *R. Egger*, *Forschungen in Salona* 3, Wien 1939, σ. 139. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 53-4.

δέον νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀποκλειστικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἑρῶν¹. Ἐπὶ τούτοις ὁμως εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἂν προηγήθησαν τὰ μεγαλοπρεπῆ Μαρτύρια ρυθμοῦ Βασιλικῆς τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων μετὰ τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ. Πολὺ πιθανώτερον μάλιστα φαίνεται ὅτι εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῶν πόλεων ἐχρησιμοποιήθη κατὰ πρῶτον ὁ ρυθμὸς τῆς τελείας βασιλικῆς μετὰ τῆς ἀψίδος καὶ αὐτὸν ἐμιμήθησαν μετὰ ταῦτα τὰ μεγαλοπρεπῆ Μαρτύρια, ἴσως μάλιστα ἡ μορφή αὕτη, ἣν ἐχρησιμοποίησαν οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, νὰ διεμορφώθῃ ἐκ τῶν στοιχείων τῶν πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου χριστιανικῶν οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων, τῶν προωρισμένων ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου, εἰδικῶς διὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς². Ἐὰν τὸ πρᾶγμα οὕτως ἔχῃ, οὐδένα λόγον ὄντως θὰ εἶχον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες νὰ μιμηθοῦν διὰ τὰς Ἐκκλησίας τῶν πόλεων μορφὰς Ἑρῶν, δηλαδὴ ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους οἰκοδομημάτων συνδεομένων μετὰ τῆς ἐθνικῆς λατρείας³. Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων καὶ ἡ τελευταία μετὰ πλείστων παραδειγμάτων καὶ πολλῆς πειστικότητος προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Α. Grabar ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ του ἄποψις, ὅτι τὰ χριστιανικὰ Μαρτύρια, μιμηθέντα τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς τῶν Ἑρῶν, ἀπετέλεσαν τὸν συνδέοντα τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ἱερὰ μετὰ τῆς βασιλικῆς τῶν πόλεων κρῖνον, δὲν νομίζομεν ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ὀριστικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς προελεύσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἀνεξαρτήτως ὁμως τῶν τυχόν ὑφισταμένων ἀρχιτεκτονικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἑρῶν καὶ τῶν ἀρχαιοτάτων Μαρτυρίων, μεταξὺ αὐτῶν ὑφίστατο οὐσιώδης διαφορὰ. Ἐνῶ δὴλον ὅτι τὸ Ἑρῶν ὅφ' οἵανδήποτε αὐτοῦ μορφὴν ἦτο κτίσμα ἀφιερωμένον ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν ἥρωα ἢ τὸν ἡρωοποιημένον πρόγονον οἰκογενείας τινὸς καὶ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ προσεφέροντο αἱ θυσίαι ἐπὶ τοῦ ἐν αὐτῷ βωμοῦ, τὰ Μαρτύρια ἰδρύνοντο μὲν πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος ἀλλὰ πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ⁴. Ἦδη ὁ Εὐσέβιος ὁμολογεῖ, ὅτι διὰ τῶν ἰδρυθέντων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως Μαρ-

1. Πρβ. *Th. Klauser*, ἔ.ἀ., σ. 20 ἔ.

2. Πρβ. καὶ *J. P. Kirsch*, *Die vorkonstantinischen Kultusgebäude*, ἔ. ἀ., σ. 27, *Ἀ. Ὁρλάνδον*, μ. ἔ. σ. 77. ὡς καὶ *Arm. Gerkan*, *Die profane und die Kirchliche Basilika*, *Röm. Quartalschrift*, τ. 48 (1953) σ. 129 ἔ. *Th. Klauser*, ἔ. ἀ., σ. 21 ἔ.

3. Ὡς ὀρθῶς φρονεῖ ὁ *Th. Klauser*, ἔ. ἀ., σ. 22. Περὶ τῶν διατυπωθεισῶν ἀπόψεων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τῆς Βασιλικῆς, πρβ. *Ἀ. Ὁρλάνδον*, μ. ἔ., τ. I. σ. 61 ἔ.

4. Πρβ. καὶ *H. I. Marrou*, *Les fouilles du Vatican*, *DAL*, XV., σ. 3338.

τυρίων ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁ αὐτοκράτωρ «δόμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ»¹. Καὶ ὁ Αὐγουστίνος ὡσαύτως γράφει ὅτι «πρὸς τιμὴν οὐδενὸς ἐκ τῶν μαρτύρων ἀνεγείρομεν θυσιαστήρια, ἔστω καὶ ἂν ἰδρῦωμεν ταῦτα ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων»· οὐδεὶς προσφέρει ἐνταῦθα τὴν θυσίαν εἰς τὸν μάρτυρα, εἰς ὃν ἀνήκει καὶ ὁ τάφος καὶ τὸ Μαρτύριον (εἰς τὸν Πέτρον ἢ τὸν Παῦλον ἢ τὸν Κυπριανόν), ἀλλ' εἰς τὸν Θεόν, τὸν στεφανώσαντα τοὺς μάρτυρας². Τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν μεταξὺ Ἑρώων καὶ Μαρτυρίων βεβαιοῦν καὶ αἱ κατηγορίαι τῶν χριστιανῶν συγγραφέων κατὰ τῶν Ἑθνικῶν, ὅτι παρ' αὐτοῖς «οἱ τῶν θεῶν οἴκοι νεκρῶν εἶναι τάφοι..., νεὼς μὲν εὐφήμεως ὀνομαζομένους, τάφους δὲ γενομένους, τοὔτεστι τοὺς τάφους νεὼς ἐπικλημένους»³.

1. Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, III, 48 (*Heikel*, σ. 98).

2. *Contra Faust.*, XX, 22, PL., 42, 384, Πρβ. καὶ *F. Wieland*, *Altar und Altargrab*, σ. 177-8.

3. *Εὐσεβ.*, *Εὐαγγ. προπαρ.*, MG., 21, 137, Πρβ. καὶ *Ζήνωνος Βερώνης* (*Tractatus* I. 4, PL., 11, 296), ὅστις ὡσαύτως κατηγορεῖ τοὺς ἑθνικοὺς ὅτι εἶχον μεταβάλλει τύμβους νεκρῶν εἰς ναοὺς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ
ΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ “ΣΥΝΑΞΕΙΣ,,

I.

‘Ο «δεικνύμενος» καὶ τιμώμενος τάφος τοῦ μάρτυρος ἀπετέλει συνήθως ἀφ’ ἧς ἐποχῆς καὶ ἐδεικνύετο τὸ κέντρον σειρᾶς θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων τῶν πιστῶν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ. Συγκεκριμένως πέριξ τοῦ μαρτυρικοῦ τάφου ἐωρτάζετο ὑφ’ ὀλοκλήρου τῆς κατεχούσης αὐτὸν χριστιανικῆς κοινότητος ἡ «γενέθλιος» (dies natalis ἢ natalitia) τοῦ μάρτυρος, ἡ ἐπέτειος δηλὸν ὅτι τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ θανάτου. Ἦδη παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ ἀνευρίσκομεν τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ὁ μαρτυρικὸς θάνατος ἀπετέλει τὴν γέννησιν τοῦ μάρτυρος διὰ τὴν νέαν, τὴν πραγματικὴν ζωὴν¹. Ὁ μάρτυς Πιόνιος ἐρωτηθεὶς ὡσαύτως διατὶ σπεύδει «ἐπὶ τὸν θάνατον» ἀπήντησεν ἀδιστάκτως, «οὐκ ἐπὶ τὸν θάνατον, ἀλλ’ ἐπὶ τὴν ζωὴν» σπεύδω². Ἡ ἡμέρα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ γεννήσεως ἄλλωστε οὐδεμίαν διὰ τοὺς χριστιανοὺς ἐκέκτητο σημασίαν, διὸ καὶ μόνον ἄνθρωποι ἁμαρτωλοὶ, κατὰ τὸν Ὁριγένην, ὡς ὁ Φαραὼ καὶ ὁ Ἡρώδης, ἐώρταζον τὰ γενέθλια αὐτῶν, «οὐδαμοῦ δὲ δίκαιος φαίνεται γενέθλιον ἄγων ἡμέραν»³. Σημασίαν διὰ τὸν ταλαιπωρούμενον «ἐν τῷ σώματι τοῦ θανάτου τούτου» καὶ ἐπιθυμοῦντα νὰ ἐγκαταλείψῃ ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον τὸν παρόντα κόσμον χριστιανὸν⁴ εἶχεν ἡ «ἐν τῷ οὐρανῷ γέννησις» αὐτοῦ, ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως αὐτοῦ διὰ τὴν αἰωνίαν ζωὴν, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ μάρτυρες κατ’ ἐξάρεσιν εἰσῆρχοντο εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν⁵.

Ἡ ἐπέτειος δὲ αὕτη τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων ἐωρτάζετο κατὰ τὴν περιόδον τῶν διωγμῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τῶν κοινοτήτων μόνον εἰς ἃς οὐ-
τοι ἐμαρτύρησαν καὶ ὑπῆρχεν ὁ τάφος αὐτῶν, ὡς ἀκριβῶς ἐωρτάζετο καὶ ἡ

1. Ἐπιστ. πρὸς Ρωμ. 6, 1-2· «ὁ τοκετός μοι ἐπικείται», «μὴ ἐμποδίσητέ μοι ζῆσαι». Πρβ. καὶ H. Delehaye, Les origines, σ. 34 ἔ.

2. Μαρτ. Πιονίου 20, 5 (Knopf - Krüger, σ. 56).

3. Πρβ. F. J. Dölger, Sol salutis, σ. 146, A. v. Harnack, Die Mission, II σ. 506.

4. Τερτυλ., Ἀπολογ. 41. ML., I, 522. Περὶ τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ πρβ. A. v. Harnack, Die Mission κλπ., I. σ. 125, II. 504 ἔ.

5. Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 19. «Αὐτὰς τὰς ὀνομασίας (natalis ἢ natalitia), γράφει ἀργότερον ὁ Ἀύγουστίνος, χρησιμοποιοεῖ ἡ Ἐκκλησία διὰ τὰς ἡμέρας τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων... Ἐπειδὴ Κυριανὸς σήμερον ἀπέθανε, διὰ τοῦτο ἐορτάζομεν σήμερον τὴν γενέθλιον αὐτοῦ ἡμέραν». (Serm. 310, PL., 38, 1412).

ἐπέτειος τοῦ θανάτου καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων μελῶν τῆς οἰκογενείας των¹. Καὶ οἱ χριστιανοὶ ἄλλωστε ἀπετέλουν μίαν οἰκογένειαν, συγκροτουμένην ἐξ ἀδελφῶν ὑπὸ τὸν αὐτὸν Πατέρα καὶ Κύριον².

Φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἐωρτάζετο, ἰδιαίτερος τοῦλάχιστον, ἡ γενέθλιος πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν μαρτύρων, ἀλλ' ἐτιμῶντο ἐκεῖνοι ἐξ αὐτῶν, οἵτινες, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν, κατεῖχον ἐξέχουσιν ὅλως θέσιν ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι εἰς ἣν ἐμαρτύρησαν ἢ ἀνεδείχθησαν διὰ τῶν ἄθλων των κατὰ τὸ μαρτυριόν των καὶ ἦσαν πάντως γνωστὰ τὰ περιστατικὰ τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτῶν θανάτου, διότι ἐκτὸς αὐτῶν γνωστὸν εἶναι ὅτι μέγα πλῆθος ὁμολογητῶν ἀπέθνησκεν ἐκ τῶν βασανιστηρίων καὶ τῶν στερήσεων εἰς τὴν ἐξορίαν ἢ εἰς τὰ καταναγκαστικὰ ἔργα μακρὰν τῶν λοιπῶν πιστῶν. Ὁ καθορισμὸς δὲ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν γενεθλίων μάρτυρός τινος δὲν ἀπετέλει ἰδιωτικὴν ὑπόθεσιν ἢ καὶ ὑπόθεσιν τῆς οἰκογενείας τοῦ μάρτυρος ἢ καὶ ὁμάδος μόνον χριστιανῶν, ἀλλ' ὑπόθεσιν τῆς ἀναδειξάσης αὐτὸν χριστιανικῆς κοινότητος ὁλοκλήρου. Αὐτονόητον δὲ τυγχάνει ὅτι διὰ τὸν ἀνωτέρω καθορισμὸν δὲν θὰ εἶχον ἀντιρρήσεις οἱ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας ἐκείνης ἐφ' ὅσον τῇ συμμετοχῇ αὐτῶν θὰ ἐωρτάζετο ἡ μνήμη του³. Ἡ προᾶξις αὕτη οὐ μόνον προεφυλάττει τὰς κοινότητας ἐκ τοῦ ὑφισταμένου πάντοτε κινδύνου νὰ τιμῶσιν ἐτεροδόξους μάρτυρας, τὴν αἱρετικὴν κηλίδα τῶν ὁποίων οὐδὲ τὸ μαρτυρικὸν αἷμα δὲν ἠδύνατο κατὰ τὴν γνώμην τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας νὰ ἀποπλύνῃ⁴, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλει τὸ οὐσιωδέστερον στοιχεῖον διὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν μάρτυρα τιμῆς καὶ ὑπὸ τῶν ἐπερχομένων χριστιανικῶν γενεῶν κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ πάντοτε ἡμέραν τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ θανάτου⁵.

1. Πρβ. π. χ. J. P. Kirsch, Die Grabstätten, ἔ.δ., σ. 111. F. Wieland, Altar und Altargrab, σ. 4-5. H. Delehaye, Les origines, σ. 33. E. Lucius, ἔ.δ., σ. 71. Ἄ. Ἀλιβιζάτου, Ἡ ἀναγνώρισις τῶν Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ, «Θεολογία» ΙΘ' (1941-8), σ. 29.

2. Πρβ. π. χ. H. Achelis, μ. ἔ. Ι, σ. 110-1 Τὸν στενὸν οἰκογενειακὸν χαρακτῆρα τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων παραγνοῶν ὁ A. Grabar (μ. ἔ. Ι, σ. 32) καὶ καταλήγει εἰς ἐσφαλμένας ἀπόψεις.

3. Πρβ. καὶ H. Delehaye, Sanctus, σ. 122. 165 ὡς καὶ Ἄ. Ἀλιβιζάτου, Ἡ ἀναγνώρισις τῶν Ἀγίων, ἔ.δ., σ. 25.

4. Πρβλ. π.χ. τοὺς ὑπ' ἀριθ. 34 καὶ 9 κανόνες τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος· «Ὅτι οὐ δεῖ πάντα χριστιανὸν ἐγκαταλείπειν μάρτυρας Χριστοῦ καὶ ἀπιέναι πρὸς τοὺς ψευδομάρτυρας, τοῦτέστιν αἱρετικῶν, ἢ αὐτοὺς πρὸς τοὺς προειρημένους αἱρετικούς γενομένους· οὗτοι γὰρ ἀλλότριον τοῦ Θεοῦ τυγχάνουσιν». «Περὶ τοῦ μὴ συγχωρεῖν εἰς τὰ κοιμητήρια, ἢ εἰς τὰ λεγόμενα μαρτύρια πάντων τῶν αἱρετικῶν ἀπιέναι τοὺς τῆς Ἐκκλησίας, εὐχῆς ἢ θεραπείας ἕνεκα». Πρβ. καὶ H. Delehaye, Sanctus, σ. 164. A. v. Harnack, Die Mission κλπ., σ. 506.

5. Πρβ. π. χ. H. Delehaye, Sanctus, σ. 125.

Ὁ τάφος δὲ τοῦ μάρτυρος ἀπετέλει, ὡς ἀνεφέρθη, τὸ κέντρον τῆς τιμῆς αὐτοῦ καὶ τὸ κέντρον συνεπῶς τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν γενεθλίων του, πιθανώτατα δὲ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ἐκοσμεῖτο οὕτως κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης του διὰ στεφάνων¹, ἴσως δὲ καὶ ἐρραίνετο διὰ μύρων². Ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις μαρτυρολογίαις ἀναγράφεται συνήθως παρὰ τὸ ὄνομα τοῦ μάρτυρος καὶ τὸ κοιμητήριον ἔνθα ἐωρτάζετο ἡ γενέθλιος αὐτοῦ³. Τὸ γεγονός τοῦτο πιστοποιεῖ τὴν στενωτάτην σχέσιν, ἣτις ὑφίστατο μεταξὺ τοῦ τάφου καὶ τῆς γενεθλίου τοῦ μάρτυρος, μόνον δὲ ὅπου ὑπῆρχεν ὁ τάφος μάρτυρός τινος ἐωρτάζετο ἡ μνήμη του κατ' ἀρχήν⁴. Ὁ ἑορτασμός τῆς μνήμης μαρτύρων, τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἐγνώριζε τὸν τάφον, ἐθεωρεῖτο ὡς τι τὸ ἀσύνηθες⁵.

II.

Γνωρίζομεν ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου, ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἡ γενέθλιος τῶν μαρτύρων ἐωρτάζετο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Σμύρνης. Ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφέρεται, ὅτι «τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν... ὅστ' αὐτοῦ ἀπεθέμεθα, ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν· ἔνθα ὡς δυνατόν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τὴν τῶν προηθληκότων μνήμην καὶ τῶν μελλόντων ἄσκησιν τε καὶ ἐτοιμασίαν»⁶. Ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Πιονίου, τοῦ γραφέντος ἕνα αἰῶνα περίπου βραδύτερον, πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ μνήμη τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου ἐωρτάζετο καὶ τότε ἐπισήμως κατ' ἔτος ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς Σμύρνης⁷. Ἐκ τοῦ ἀξιολογωτάτου ὁμως χωρίου τούτου τοῦ πρώτου μαρτυρίου προκύπτει, ὡς παρετηρήθη καὶ ἄλλαχού, ὅτι τὰ ἐν αὐτῷ περιγραφόμενα ἔθιμα τόσον τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων ὅσον καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς γενεθλίου ἀντικατοπτρίζουν παράδοσιν πολὺ παλαιότεραν του χρόνου τῆς συγγραφῆς του⁸.

Συνεπῶς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ τῆς Μ. Ἀσίας δυ-

1. Πρβ. π. χ. *A. M. Schneider*, *Aus der Welt der Katakomben*, Theologie und Glaube, 20 (1928), σ. 259. *K. Baus*, *Der Kranz in Antike und Christ.*, σ. 137.

2. Πρβ. *Παυλίνου Νόλης*, *Carm. natal.* VI, σ. 38. *ML.* 61, 491.

3. Πρβ. π. χ. *H. Lietzmann*, *Die drei ältesten Martyrologien*, σ. 3. *A. Achelis*, *Die Martyrologien*, σ. 6 ἔ.

4. Πρβ. π. χ. *H. Achelis*, *μ. ἔ. II.* σ. 351.

5. Πρβ. *H. Delehaye*, *Sanctus*, σ. 147.

6. Κεφ. 18 (Knopf—Krüger, σ. 6).

7. Κεφ. 2 (Knopf—Krüger, σ. 45).

8. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 30·31. Πρβλ. καὶ *H. Leclercq*, *DAL.*, X, σ. 2432.

νάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι αἱ «γενέθλιοι» τῶν μαρτύρων τῆς ἑωρτάζοντο πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Τὸ τοιοῦτον βεβαιοῦται προσέτι καὶ ἐκ τοῦ λεγομένου Συριακοῦ μαρτυρολογίου, τοῦ συνταχθέντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος βάσει ὅμως τῶν ἀρχαιολογικῶν διπτύχων τῶν κυριωτέρων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ σημειοῦνται αἱ μνημαὶ μαρτύρων, μαρτυρησάντων, ὡς ἀσφαλῶς γνωρίζομεν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην¹.

Συναθροίσαις ἐν τοῖς Κοιμητηρίοις διὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς γενεθλίου τῶν μαρτύρων γνωρίζει καὶ Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας († 264/5), ἀλλὰ καὶ οἱ διώκται τῆς ἐποχῆς του, διὸ καὶ μετὰ τῆς ἀποφάσεως περὶ τῆς ἐξορίας του ὁρίζουν οὗτοι σαφῶς· «οὐδαμῶς δὲ ἐξέσται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλοις τισὶν ἢ συνόδους ποιεῖσθαι ἢ εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια εἰσιέναι»². Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς († 270), ὁ ἐκχριστιανίσας τὴν περιοχὴν τοῦ Πόντου, «ἐνομοθέτησε» διὰ τὴν περιοχὴν ἐκείνην, κατὰ τὸν ἐγκωμιαστὴν αὐτοῦ Γρηγόριον τὸν Νύσσης, τὰς τοιαύτας γενεθλίους τῶν μαρτύρων³. Τὰ τῆς ἱεροποστολικῆς δράσεως τοῦ Ἱεράρχου τούτου γνωρίζομεν ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς. Οὗτος ἐχρησιμοποίησε μετ' ἀποτελεσματικότητος τὰς μνήμας τῶν μαρτύρων πρὸς ἀπαγκίστρωσιν τοῦ νεοφωτίστου ποιμνίου του ἐκ τῶν εἰδωλολατρικῶν συνηθειῶν του καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν τοπικῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν τόσον προσφιλῶν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς νεκροδείπνων. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος προέβη, ὡς φαίνεται, καὶ εἰς σχετικὰς τινὰς παραχωρήσεις ἕνεκα τῆς ἐπιμόνου προσκολλήσεως τῶν κατοίκων τῶν περιοχῶν ἐκείνων εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς συνηθείας των, αἵτινες παραχωρήσεις δὲν συνεβιβάζοντο, ὡς ὁμολογεῖται ἐν τῷ ἐγκωμίῳ, ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὰς αὐστηρὰς ἐκκλησιαστικὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁴.

1. Πρβ. H. Achelis, Die Martyrologien, σ. 39—46.

2. Παρ' Εὐσεβίου, Ἐκκλησ. Ἱστορία, VII, 11, 10.

3. MG., 46, 953 ε.

4. Πρβλ. E. Lucius, μ.ε., σ. 73. A. v. Harnack, Die Mission κλπ., σ. 757 ε. «Καὶ πᾶσαν περιουσίαν ἐν κύκλῳ τὴν χώραν (Γρηγόριος ὁ θαυματουργός)..., τὰς ὑπὲρ τῶν ἐνηθληκότων τῇ πίστει πανηγύρεις νομοθετήσας. Καὶ διαλαβόντες ἄλλος ἄλλῃ τῶν μαρτύρων τὰ σώματα, κατὰ τὴν ἐτησίαν τοῦ ἐνιαυσιαίου κύκλου περίοδον συνιόντες, ἡγάλλοντο τῇ τιμῇ τῶν μαρτύρων πανηγυρίζοντες. Καὶ γὰρ δὴ καὶ τοῦτο τῆς μεγάλης αὐτοῦ σοφίας ἀπόδειξις ἦν, ὅτι πρὸς καινὸν βίον μεταρρυθμίζων πᾶσαν ἀθρόως τὴν κατ' αὐτὸν γενεάν, οἷόν τις ἡνίοχος ἐπιστὰς τῇ φύσει, καὶ τοῖς τῆς πίστεως καὶ θεογνωσίας χαλινοῖς ἀσφαλῶς αὐτοὺς ὑποζεύξας, ἐνεδίδου τι μικρὸν τῷ ζυγῷ τῆς πίστεως δι' εὐφροσύνης ὑποσκιρτᾶν τὸ ὑπήκοον. Συνιδὼν γὰρ ὅτι ταῖς σωματικαῖς θυμηδίαις τῇ περὶ τὰ εἶδωλα πλάνη παραμένει τὸ νηπιῶδες τῶν πολλῶν καὶ ἀπαίδευτον, ὡς ἂν τὸ προηγούμενον τέως ἐν αὐτοῖς μάλιστα κατορθωθείη, τὸ

Τὸν ἑορτασμὸν τῶν «γενεθλίων» τῶν μαρτύρων ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Εὐσέβιος¹, ὅστις μάλιστα καὶ περιγράφει τὰ κατ' αὐτὰς λαμβάνοντα χώραν². Περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου ὁμιλεῖ λεπτομερῶς καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἐν τῷ λόγῳ του «τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ»³ ὡς ἐπίσης καὶ αἱ βάσει πολὺ παλαιοτέρων στοιχείων γραφεῖσαι κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα Διαταγαὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων⁴.

Ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ ὑπῆρχεν ὡσαύτως τὸ ἔθιμον τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὁ Τερτυλλιανὸς († περὶ τὸ 220) παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐώρταζον τὰς ἐπετείας τοῦ θανάτου, τὰς «γενεθλίους», τῶν κεκοιμημένων οἰκείων των καὶ ἀδελφῶν των⁵. Τὸ αὐτὸ ἀναντιρρήτως θὰ συνέβαινε καὶ διὰ τοὺς μάρτυρας μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν θὰ συνηθροίζετο ὁλόκληρος ἡ κοινότης καὶ οὐχὶ μόνον οἱ συγγενεῖς αὐτῶν, ὡς συνέβαινε προκειμένου περὶ τῶν ἀπλῶν πιστῶν. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Κυπριανοῦ († 258) ἀνευρίσκομεν πλείστας σαφεῖς μαρτυρίας, ἐξ ὧν προκύπτει ὅτι ὁ ἑορτασμὸς τῶν γενεθλίων (natalitia) τῶν μαρτύρων ἀπετέλει ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν του ἀρχαίαν παράδοσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ἵνα δὲ ἀκριβῶς συνεχισθῇ ἡ παράδοσις αὕτη καὶ μὴ λησμονῇται ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τῶν ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων, συνιστᾷ ὁ μακρὰν τῆς ἔδρας του, ἕνεκα τοῦ διωγμοῦ τοῦ Δεκίου, παραμένων ἱεράρχης πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους τῆς

πρὸς Θεὸν ἀντὶ τῶν ματαίων σεβασμάτων βλέπειν, ἐπαφῆκεν αὐτοῖς ταῖς τῶν ἁγίων μαρτύρων ἐμφαιδρύνεσθαι μνήμαις καὶ εὐπαθεῖν καὶ ἀγάλλεσθαι, ὡς χρόνῳ ποτὲ κατὰ τὸ αὐτόματον πρὸς σεμνότερόν τε καὶ ἀκριβέστερον μετατεθησομένου τοῦ βίου, καὶ πρὸς ἐκεῖνο καθηγουμένης τῆς πίστεως, ὅπερ δὴ καὶ ἐν τοῖς πολλοῖς ἤδη κατωρθώθη, πάσης θυμηδίας ἀπὸ τῶν τοῦ σώματος ἡδέων πρὸς τὸ πνευματικὸν τῆς εὐφροσύνης εἶδος μετατεθείσης». Ταῦτα δὲ ἔπραττε «σπουδὴν ἔχων πρὸ τῆς ἐκ τοῦ βίου μεταστάσεως πάντας ἰδεῖν πρὸς τὴν σωτήριον πίστιν ἀπὸ τῶν εἰδώλων μεταθέντας» (ἔ. ἀ. MG. 46, 953). Ἡ μέθοδος τοῦ ἁγ. Γρηγορίου ὑπῆρξε λίαν ἀποτελεσματική. Κατὰ τὸν θάνατόν του οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν ἐθνικὴν πίστιν ἦσαν ἐλάχιστοι (αὐτόθι, σ. 909. 953). Ἡ ἀνάμνησις τῶν ἀνωτέρω παραχωρήσεων τοῦ ἁγ. Γρηγορίου πρὸς τοὺς Ἀρμενίους διετερήθη ἐν τῇ Ἀρμενικῇ ἐκκλησίᾳ ὡς προκύπτει καὶ ἐξ ἐτέρων πηγῶν καὶ δὴ ἐκ τῆς ἐξ ὀνόματος τοῦ καθολικοῦ Γρηγορίου γραφείσης πρὸ τοῦ ἔτους 1165 ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς Ἀρμενίους ἱερεῖς. (Πρβ. II. Τρεμπέλα, Λειτουργικῶν πλανῶν ἔλεγχος (ἀνάτ. ἐκ τῆς «Ἐνορίας»), Ἀθήναι 1954, σ. 32 ἔ.

1. Ἐκκλ. Ἱστ., IX, 2.

2. Εὐαγγ. προπ., MG. 21, 1096.

3. κ. 12 (Heikel, σ. 171).

4. κ. VI, 30. MG. 1,988 ἔ.

5. De corona 3, PL., 2,99. De monog. 10, ML., 2,992. De exhort. cast. 11, ML. 2, 975.

περιφερείας του να αναγράφουν μετ' επιμελείας τὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ θανάτου τῶν ἐν φυλακαῖς ἀποθνησκόντων ὁμολογητῶν. «Ἵνα δυνάμεθα, ὡς ἐπὶ λέξει ἀναγράφει, νὰ ἐωρτάζωμεν τὰς γενεθλίους αὐτῶν ὡς καὶ τῶν μαρτύρων»¹. Ἐν τῷ ἀρχαίῳ Μαρτυρολογίῳ τῆς Καρθαγένης, περὶ οὗ κατωτέρω ὁ λόγος, ἀναγράφεται ἐπὶ τούτοις καὶ ἡ μνήμη τῶν ἐκ Scili τῆς Νουμιδίας μαρτύρων, τῶν μαρτυρησάντων τὴν 17ην Ἰουλίου τοῦ ἔτους 180, γεγονὸς ὅπερ ἐπιβεβαιοῖ ὅτι ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐωρτάζετο ἡ γενέθλιος τῶν μαρτύρων ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ².

Διὰ τὴν Ρώμην δὲν ἔχομεν πληροφορίας, ὅτι ἐωρτάζετο ἡ γενέθλιος τῶν μαρτύρων, τοῦλάχιστον ἐπισήμως ὡς ἐν ταῖς λοιπαῖς Ἐκκλησίαις καὶ ὑφ' ὁλοκλήρου τῆς κοινότητος, κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα, πιθανῶς δὲ καὶ ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου δὲν ἀνευρίσκομεν ἐν τοῖς Μαρτυρολογίοις τῆς περιοχῆς ταύτης (καὶ δὴ ἐν τῷ Depositio martirum τοῦ ἔτους 354)³ οὐδὲν ὄνομα (πλὴν τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου) ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἀσφαλῶς μαρτύρων, οἵτινες εὗρον τὸν θάνατον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας⁴. Ἰσως μάλιστα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ δὲν ἔχουν περισπωθῇ περισσότερα ἀρχαῖα κείμενα μαρτυρίων ἐκ τῶν ἐν Ρώμῃ μαρτυρησάντων πιστῶν⁵. Ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀρχαιοτέρῳ ρωμαϊκῷ μαρτυρολογίῳ τοῦ ἔτους 354, οὐ μόνον οὐδὲν ὄνομα ἐκ τῶν μαρτύρων τῆς ἐκκλησίας ταύτης τῶν δύο πρώτων αἰώνων ἀναφέρεται, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ ἀναγραφομένη τὴν 29ην Ἰουνίου μνήμη τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου δὲν εἶναι ἡ «γενέθλιος» αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ μεγίστην πιθανότητα ἡ ἡμέρα τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων των ἐν ἔτει 258 in Catacumbas⁶.

Οὐδεμίαν, ἄλλωστε, μαρτυρίαν ἔχομεν περὶ τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς γενεθλίου τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων παρὰ τοὺς δεικνυομένους κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τάφους των οὐδὲ καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα παρέσχεν, ὡς ἐλέχθη, οἵαν-δήποτε τοιαύτην ἔνδειξιν⁷. Παλαιότερον εἶχε διατυπωθῇ ἡ ἄποψις ὅτι αἱ ἐκ τῶν περισπωθέντων μνημείων ἀποδείξεις ἐπιβεβαιοῦν, ὅτι ἐν Ρώμῃ πρὸ τῶν

1. Ἐπιστ. 39,3 12,2 (Hartel, σ. 583. 503).

2. Πρβ. H. Lietzmann, Die drei ältesten Martyrologien, σ. 5. H. Achelis, Die Martyrologien, σ. 20-1. J. P. Kirsch, Die Grabstätten, ἔ. ἀ., σ. 110.

3. Πρβ. H. Lietzmann, ἔ. ἀ. σ. 34.

4. Πρβ. H. Delehaye, Les origines, σ. 298.

5. Πρβ. B. de Gaiffier, La lecture des Actes des martyrs dans la prière liturgique en Occident., Anal. Bolland., τ. 72, 1954 σ. 141. P. Dörfler, μ. ἐ., σ. 87.

6. Πρβ. H. Lietzmann, Petrus u. Paulus., σ. 122. J. P. Kirsch, Die Grabstätten κ. λ. π., ἔ. ἀ., σ. 108.

7. Πρβ. H. Lietzmann, ἔ. ἀ., σ. 122.

μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος οὐδεμία τιμὴ πρὸς τοὺς μάρτυρας ἐλάμβανε χώραν παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν¹. Τὸ πιθανώτερον, παρὰ ταῦτα, φαίνεται, ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ τρίτου αἰῶνος ἤρχισε καὶ ἐν Ρώμῃ ἐπικρατοῦν τὸ ἔθιμον τοῦ ἐπισήμου ἑορτασμοῦ τῆς γενεθλίου τῶν μαρτύρων τῆς. Ἐν τῷ Μαρτυρολογίῳ τοῦ ἔτους 354 ἀναφέρονται μάρτυρες ἐκ τῆς περιόδου ἐκείνης καὶ δὴ οἱ μάρτυρες Ἐπίσκοποι, Κάλλιστος, Ποντιανός, Ἰππόλυτος καὶ Φαβιανός, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος γνωρίζομεν ὅτι ἑμαρτύρησε τὸ ἔτος 222, οἱ ἕτεροι δύο τὸ ἔτος 235 καὶ ὁ τέταρτος τὸ ἔτος 250². Πιθανώτατα μάλιστα τὸ ἐπικρατοῦν πλέον τοῦτο ἔθιμον ἐπέβαλεν ἐν ἔτει 258 καὶ τὴν μετακομιδὴν τῶν λειψάνων τῶν Ἀποστόλων ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ Ἀγ. Σεβαστιανοῦ, διότι ὁ ἐν τοῖς ἐθνικοῖς νεκροταφείοις ἑορτασμός τῆς μνήμης αὐτῶν μετὰ τῶν συνδεομένων μετ' αὐτοῦ συνηθειῶν θὰ ἦτο ἐπικίνδυνος καὶ ἴσως δὲν θὰ καθίστατο ἐξ ὁλοκλήρου λόγῳ τοῦ διωγμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους δυνατός³. Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος 258 (6 Αὐγούστου, ἡμέραν Παρασκευὴν) ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν διωκτῶν ἐν τινι κοιμητηρίῳ τῆς πόλεως καὶ ὁ Ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης Σίξτος Β' μετὰ τεσσάρων διακόνων, καθ' ἣν ὥραν ἑωρτάζετο ὑπ' αὐτῶν ἡ μνήμη μάρτυρός τινος παρὰ τὸν τάφον του⁴. Ἄξιον μνείας τυγχάνει προσέτι ὅτι καὶ ἡ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ὡς αὕτη ἀπεκρυσταλλώθη κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἐν τῷ *Liber Pontificalis*, θεωρεῖ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Φήλικος Α' (268—273) ὡς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπικρατήσεως καὶ ἐν Ρώμῃ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων⁵. Ὁ ἑορτασμός τῶν γενεθλίων τῶν μαρτύρων ἔλαβε μετὰ ταῦτα ταχεῖαν ἐξέλιξιν καὶ ἀπετέλεσε τὸν σπουδαιότατον παράγοντα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Μαρτυρολογίου τῆς Ρώμης⁶.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου αἰῶνος εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν ἑωρτάζοντο ἐπισήμως καὶ καθ' ὠρισμένην ἀκολουθίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, αἱ μνῆμαι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, οὕτω δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης καθιερώθη δι' ὁλόκληρον τὴν

1. Πρβ. *P. Dörfler*, μ. ἔ., σ. 87. 47.

2. Πρβ. *H. Achelis*, *Die Martyrologien*, σ. 16 ἔ. *J. P. Kirsch*, *Die Grabstätten*, ἔ. ἀ., σ. 110.

3. Πρβ. *H. Lietzmann*, *Petrus und Paulus*, σ. 165 ἔ.

4. Πρβ. *Κυπριανοῦ ἐπιστ.* 80.1 (*Hartel*, σ. 839). *Δαμάσου*, Ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 13 (*C. M. Kaufmann*, μ. ἔ., σ. 355). *F. Wieland*, *Mensa und Confessio*, σ. 85. Ὑπὸ παρομοίας συνθήκας συνελήφθησαν καὶ οἱ κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν ἐν Σμύρνῃ μαρτυρήσαντες, πρεσβύτερος Πιόνιος, Σαβίνα καὶ λοιποί. Πρβ. *Μαρτ. Πιονίου*, κ. 2 (*Knopf-Krüger*, σ. 46).

5. Πρβ. *Liber Pontificalis*, 27,2 (*Mommsen*, σ. 37). *E. Caspar*, *Geschichte des Papsttums*, I, Tübingen 1930, σ. 84. II, 1933, 315.

6. Πρβ. *J. P. Kirsch*, *Die Grabstätten*, ἔ. ἀ., σ. 110 καὶ δὴ, *Τοῦ ἰδίου*, *Stadt-römische christliche Festkalender*, Münster 1924, σ. 15 ἔ.

χριστιανωσύνην μία παράδοσις καὶ πράξις, ἥτις συνεχίζεται ἀδιακόπως μέχρι σήμερον καὶ μάλιστα εἰς πλείστας περιπτώσεις κατὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε ἡμερομηνίαν ἄνευ τῆς παραμικρᾶς μεταβολῆς¹. Ὡς δὲ πᾶσα τελετὴ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν οὕτω καὶ ἡ γενέθλιος τῶν μαρτύρων ἐωρτάζετο κατ' ἀρχὴν παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν καὶ μόνον ἐν τοῖς κοιμητηρίοις. Ἀκριβῶς δὲ ὁ καθολικὸς ἑορτασμὸς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις μνήμης τῶν μαρτύρων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης προὐκάλεσε τὴν μὴνιν τῶν διωκτῶν καὶ σειρὰν σχετικῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων, χρονολογουμένων ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος². Γνωρίζομεν ἐκ πληροφοριῶν τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας († 264/5)³ καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Κυπριανοῦ⁴ ὅτι ὁ Βαλεριανὸς (253—59) ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς χριστιανούς οὐ μόνον «συνόδους ποιεῖσθαι», ἀλλὰ καὶ «εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια εἰσιέναι». Μετὰ τὸ πέρας τοῦ διωγμοῦ ἐκείνου ὁ Γαλληνὸς (259—68) ἐπέτρεψε πάλιν εἰς τοὺς χριστιανούς «τὰ τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν χωρία»⁵. Αἱ ἀπαγορεύσεις ἐπανελήφθησαν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Μαξιμιανοῦ, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἐνέργειά του αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἐχθρική ἐκδήλωσις αὐτοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἔνεκα ἀκριβῶς τῆς μεγίστης σημασίας, ἣν αἱ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συγκεντρώσεις, παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων τῶν, εἶχον δι' αὐτούς⁶, ὥς καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Λικινίου⁷. Τὰ κοιμητήρια, ἅτινα «τοῖς σώμασι τῶν μαρτύρων τετίμηνται καὶ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς ἐνδόξου ὑπομνήματα καθεστᾶσιν», ἐπεστράφησαν πλέον ὀριστικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὥς τὴν μόνην δικαιουμένην νὰ κατέχη ταῦτα, ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁸.

III.

Ὅπως ἐξασφαλισθῇ δὲ ὁ ἀδιάκοπος ἑορτασμὸς τῆς «γενεθλίου» τῶν μαρτύρων ἐκάστης Ἐκκλησίας οὐ μόνον ὑπὸ τῶν συγχρόνων τῶν πιστῶν,

1. Πρβ. καὶ *H. Achelis*, ἔ. ἀ., σ. 351. *J. P. Kirsch*, *Die Grabstätten*, ἔ. ἀ., σ. 109.

2. Πρβ. καὶ *H. Achelis*, μ. ἔ., σ. 352. Τοιαῦται ἀπαγορεύσεις δὲν ἦσαν πιθανῶς καὶ παλαιότερον παντελῶς ἄγνωστοι. Πρβ. *Τερτυλλ.*, Ἀπολογ., 7. *ML.*, 1, 361.

3. *Εὐσεβ.*, VII, 11, 10.

4. Κεφ. 1. (*Knopf-Krüger*, σ. 62).

5. *Εὐσεβ.*, VII, 13.

6. *Εὐσεβ.*, IX, 2. «ὅσα δ' οὖν πρὸς ἀνατροπὴν τῆς εἰρήνης μηχανώμενος πρῶτον μὲν εἴργειν ἡμᾶς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συνόδου διὰ προφάσεως πειράταται...»

7. *Εὐσεβ.*, Εἰς τὸν βίον Κων(ν)νου, I, 53. (*Heikel*, σ. 32).

8. *Εὐσεβ.*, Εἰς τὸν βίον Κων(ν)νου II, 40 (*Heikel*, σ. 58). «ἦνίκα μήτε δῶρον ἄμεινον μήτε κάματος χαριέστερος καὶ πολλὴν ἔχων τὴν ὠφέλειαν ἕτερος ἂν γένοιτο, ἢ τοῦ θείου προτρέποντος νεύματος τὴν περὶ τῶν τοιούτων ποιεῖσθαι σπουδὴν, καὶ ἂ μετὰ πονηρῶν ἐξηρέθη προφάσεων τῶν ἀδίκων καὶ μοχθηροτάτων ἀνδρῶν, ἀπο-

ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν μελλουσῶν γενεῶν, διασφαλισθῇ δὲ οὕτω εἰς αὐτοὺς «μνήμη νικῶσα τοῦ χρόνου τὴν φύσιν», οἱ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας κατέβαλον πᾶσαν μέριμναν ὅπως, τῶν δικαιουμένων τῆς τοιαύτης τιμῆς, ἀναγράφηται, ὥς ἀνεφέρθη, ἐπιμελῶς ἢ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου των¹. Τοιουτοτρόπως ἤρχισαν τῇ ἐποπτεία καὶ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας σχηματιζόμενα τὰ πρῶτα *δίπτυχα* τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν, περιέχοντα τὰ ὀνόματα μόνον τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς πόλεως ἢ τῆς περιοχῆς ἐκείνης μαρτυρησάντων μετὰ τῆς ἡμερομηνίας τοῦ μαρτυρίου των καὶ συνήθως τοῦ τόπου, ἔνθα ὑπῆρχεν ὁ τάφος των καὶ ἐλάμβανε χώραν ὁ ἑορτασμός τῆς ἐπετείου των.

Ἡ ἐν τοῖς διπτύχοις Ἐκκλησίας τινὸς ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος μάρτυρος δὲν θὰ προηγέιτο ἀσφαλῶς τῆς ἐν τῇ κοινότητι αὐτῆς πράξεως τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς γενεθλίου του ἡμέρας ἀλλὰ θὰ ἠκολούθει. Ἡ τοιαύτη ὁμως ἀναγραφὴ ἀπετέλει τὴν ἐπίσημον, οὕτως εἰπεῖν, ἀναγνώρισιν ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος μάρτυς ἐθεωρεῖτο ἄξιος νὰ ἀπολαύῃ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τοὺς ἥρωας τῆς ὁρθῆς πίστεως τιμῆς.

Οἱ συντομώτατοι οὗτοι κατ' ἀρχὴν κατάλογοι τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, ἐν οἷς ἀπετυποῦτο ἡ παλαιστάτη λειτουργικὴ πράξις αὐτῶν, ἀπετέλεσαν τοὺς πρῶτους πυρῆνας τῶν ἀρχαίων *Μαρτυρολογίων*, ἅτινα ἀπηρτίσθησαν σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῆς συγκεντρώσεως, κατὰ τὸν 4ον ἰδίᾳ αἰῶνα, ὀνομάτων πλειόνων μαρτύρων ἐκ μεγαλυτέρων ἐκκλησιαστικῶν περιοχῶν ἐνίοτε καὶ τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης². Τὰ ἀρχαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι διὰ τὴν Ρώμην τὸ *Depositio Martirum—Episcoporum* τοῦ ἔτους 354, τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καλλιγράφου Διονυσίου Φιλοκάλου, ὅστις ἐχάραξε καὶ τὰ ἐξυμνοῦντα τοὺς μάρτυρας ἐπιγράμματα τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Δαμάσου³. διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Β. Ἀφρικῆς τὸ *Μαρτυρολόγιον* τῆς *Καρθαγένης*⁴, τὸ γραφὲν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ δὴ μικρὸν μετὰ τὸ ἔτος

κατασταθέντα δικαίως ταῖς εὐαγέσιν αὐτῆς ἐκκλησίαις ἀποσωθῆναι». Πρβ. καὶ Γ. *Κρόντι*, ἔ. ἀ., σ. 60 ἔ., 64 ἔ.

1. Πρβλ. π.χ. *Κυπριανὸς*, ἐπιστ. 12, 2. 39,3 (*Hartel*, σ. 583, 503).

2. Περὶ τῆς γενέσεως καὶ διαμορφώσεως αὐτῶν πρβλ. τὸ μνημονευθὲν ἔργον τοῦ *H. Achelis*, *Die Martyrologien* κ.λ.π. Τὰ κείμενα αὐτῶν εὐρίσκονται εὐχερῶς παρὰ *H. Lietzmann*, *Die drei ältesten Martyrologien*, ἔ. ἀ. Διὰ τὸ μαρτυρολόγιον τῆς Ρώμης πρβ. *J. P. Kirsch*, *Die stadtrömische Festkalender*, ἔ. ἀ. *H. Delehaye*, *Cinq leçons* κ.λ.π., σ. 42 ἔ. *H. Lietzmann*, *Gesch. der alten Kirche*, III, σ. 329 ἔ.

3. Πρβ. *H. Achelis*, ἔ. ἀ., σ. 6-10 ὡς καὶ *H. Lietzmann*, *Petrus καὶ Paulus*, σ. 1 ἔ.

4. Φέρον τὴν ἐπικεφαλίδᾳ «Hic continentur dies nataliciorum Martyrum, et depositiones Episcoporum, quos Ecclesia Cartagenis anniversaria celebrant». (*H. Achelis*, ἔ. ἀ. σ. 19 ἔ.).

505¹· καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς τὸ λεγόμενον *Συριακὸν μαρτυρολόγιον*, τὸ περισωθὲν μὲν εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν ἀλλὰ προερχόμενον ἐξ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου¹, τὸ γραφὲν δὲ ἐν [ἔτει 411 - 412 ἐν Ἑδέσση καὶ προσοριζόμενον διὰ ἀρειανικὴν κοινότητα².

Ἐν τοῖς σπουδαιοτάτοις τούτοις κειμένοις δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν μεθ' ἱκανῆς βεβαιότητος τὰ ἀρχαιότατα δίπτυχα τῶν σπουδαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, τὰ περιέχοντα τὰ ὀνόματα τῶν ἐν αὐτοῖς τιμωμένων κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν διὰ τοῦ ἔορτασμοῦ τῆς μνήμης των μαρτύρων.

Ἡ σύγκρισις τῶν ἀποκαλυπτομένων τοπικῶν αὐτῶν διπτύχων πρὸς τὰ προαναφερθέντα καὶ περικλείοντα αὐτὰ μεταγενέστερα Μαρτυρολόγια, τὰ ἐκπροσωποῦντα τὴν μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ λειτουργικὴν πρᾶξιν, ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ παρακολουθήσωμεν βῆμα πρὸς βῆμα τὴν βαθμιαίαν διαμόρφωσιν, ἐξέλιξιν καὶ τὸν σὺν τῷ χρόνῳ πλουτισμὸν αὐτῶν διὰ ὀνομάτων μαρτύρων ἐξ ἐτέρων περιοχῶν³. Ὁ τοιοῦτος πλουτισμὸς αὐτῶν ἐγένετο εἰς πολὺ ταχύτερον ρυθμὸν ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς νίκης τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μετὰ ταῦτα, ὅτε οἱ ἐν ταῖς περιοχαῖς τοῦ μαρτυρίου των καὶ κατὰ κανόνα παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν ὑπὸ τῶν μελῶν μιᾶς κατ' ἀρχὴν χριστιανικῆς κοινότητος τιμώμενοι «ἀπαρτηρήτως» μάρτυρες, ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ εὐγνωμονοῦντος χριστιανικοῦ λαοῦ ὡς «οἱ φωστῆρες τῆς Οἰκουμένης»⁴ καὶ «οἱ μαργαρίται τῆς Ἐκκλησίας»⁵, εἰς τὴν θυσίαν τῶν ὁποίων ἐπιστεύετο ὅτι ὠφείλετο ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἐπικρατήσας δὲ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος διαμελισμὸς τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων συνετέλεσεν, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν ταχέως εἰς πλεῖστα σημεῖα τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης νέα κέντρα τῆς τιμῆς αὐτῶν καὶ νὰ εἰσαχθῇ οὕτω πολλάκις ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης των εἰς περιοχάς, τῶν ὁποίων τὰ τοπικὰ μαρτυρολόγια ἠγνόουν αὐτοὺς προηγουμένως.

1. Ἐπιτυχὴς προσπάθεια κατεβλήθη νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Πρβ. *H. Achelis*, μ. ἔ. σ. 39 - 46, ἐνθα ἀνατυπῶνται, ἀλλὰ κατὰ πόλεις, ἡ ὑπὸ τοῦ *L. Duchesne* ἀρχικὴ ἀποκατάστασις.

2. Τοῦτο προκύπτει, ἐκτὸς ἐτέρων ἐνδείξεων, καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὴν 6ην Ἰουλίου ἀναγράφεται ἡ μνήμη τοῦ πρεσβυτέρου Ἀρείου· «ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀρειὸς πρεσβύτερος».

3. Πρβ. *H. Achelis* μ. ἔ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 69 ἔ. 90 ἔ. *Sanctus* 123. 128 ἔ. 189 κλπ.

4. *Γρηγ. Νύσσης*, *Εἰς Στέφανον πρωτομ.*, MG., 46, 721.

5. *Ἰωάν. Χρυσόστ.*, *Εἰς Ἰουβεν.*, MG., 50, 571. Πρβ. καὶ *H. Usener*, *Das Weihnachtsfest* Bonn 1911, σ. 1 ἔ.

IV.

Ὁ χαρακτήρ τῶν ἐν τοῖς Κοιμητηρίοις συνάξεων τῶν πιστῶν διὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρος δὲν ἦτο πένθιμος ὡς τελετὴ παρὰ τὸν τάφον νεκροῦ, ἀλλὰ, ἐν πλήρει ἀντιθέσει πρὸς τὰς παρομοίας ἐκδηλώσεις τῶν ἐθνικῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς των, χαρμόσυνος. Καὶ αὐτὸς ὁ ἐνταφιασμός τῶν μαρτύρων εἶχε χαρμόσυνον χαρακτῆρα. «Λευκοφοροῦντες», ἦτοι φέροντες λευκὰ ἑορταστικὰ ἐνδύματα, συνώδευον οἱ πιστοὶ τοὺς νεκροὺς τῶν μαρτύρων εἰς τοὺς τάφους των¹, διότι ἐπίστευον ὅτι οἱ κολαζόμενοι χάριν τῆς πίστεως «ἐπ' ἀθανασίαν σπεύδουσι» διὸ καὶ πάντες ὀφείλουσαν νὰ χαίρουν τὴν τοῦ Κυρίου χαρὰν². Ἡ ἀποστολικὴ ἄλλωστε ἐπιταγή, «οὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κοιμωμένων, ἵνα μὴ λυπῆσθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα³», ἐτηρεῖτο πιστῶς προκειμένου περὶ πάντων τῶν πιστῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἀπολογητὴς Ἀριστείδης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος· «καὶ ἐάν τις ἐξ αὐτῶν (τῶν χριστιανῶν), ἀναγράφεται ἐν τῇ διασωθείσῃ ἐν συριακῇ γλώσσῃ ἀπολογία του, ἀπέλθῃ τοῦ κόσμου τούτου, χαίρουν καὶ εὐχαριστοῦν τὸν Θεὸν καὶ συνοδεύουν τὸν ἴδιον νεκρὸν ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ μετοικήσῃ οὗτος ἐκ τοῦ ἐνὸς τόπου εἰς ἕτερον⁴. Δὲν ἐπιτρέπεται, γράφει καὶ ὁ Κυπριανός, νὰ λυπώμεθα διὰ τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν, ἐὰν καλῇ αὐτοὺς ὁ Κύριος. Γνωρίζομεν ὅτι οὗτοι δὲν ἀπόλλυνται, ἀλλὰ ὅτι προηγοῦνται ἡμῶν, δικαιούμεθα νὰ νοσταλγῶμεν αὐτοὺς ἄλλ' οὐχὶ νὰ θρηνῶμεν δι' αὐτούς. Ἐπὶ τούτοις δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐνδυνώμεθα ἡμεῖς διὰ μελανῶν ἐνδυμάτων εἰς ἐνδειξιν λύπης, ὅταν γνωρίζωμεν ὅτι οὗτοι φέρουσιν ἐκεῖ λευκὰ ἐνδύματα. Πᾶσα ἀντίθετος ἐκδήλωσις τῶν χριστιανῶν θὰ δημιουργήσῃ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δὲν πιστεύομεν πράγματι εἰς ὅ,τι διδάσκομεν⁵.

Ἡδη ἐν τῷ πρώτῳ μαρτυρίῳ σημειοῦται ὅτι οἱ «συναγόμενοι» παρὰ

1. Πρβ. *E. v. Dobschütz*, Die Akten der Edessinischen Bekenner, TU, 37, 2 (1911), σ. 319. Πρβ. καὶ Μαρτ. Κυπριανοῦ 5 (Gebhardt, σ. 127—8). Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συνώδευσε καὶ ἡ μήτηρ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ τὸν νεκρὸν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Καισαρίου εἰς τὸν τάφον· «νεκρὸς ἐπαινούμενος, ὕμνοις ἐξ ὕμνων παραπεμπόμενος, μαρτύρων βήμασι πομπεύόμενος, γονέων χερσὶν ὁσαῖς τιμώμενος, μητρὸς λαμπροφῶν τῷ πάθει τὴν εὐσέβειαν ἀντεισαγούσης, δάκρυσιν ἡττημένοις φιλοσοφία, ψαλμωδίαις κοιμιζούσαις τοὺς θρήνους» (*Γρηγορ. Ναζ.*, Εἰς Καισάριον, MG. 35, 773). Πρβ. καὶ *K. Μπόνη*, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἀθήναι 1953 σ. 70—89.

2. Πρβ. Διαταγαὶ Ἀποστ., V, 6, 2. MG. 1, 836—7. Pas. Montani κλπ., 17, 4 (Knopf—Krüger, σελ. 80) κλπ.

3. 1 Θεσ. 4, 13.

4. Κεφ. 15 (γερμ. μετάφρ. ἐν Bibl. der Kirchenväter, 12, 1913, σ. 51).

5. De mortalitate, κεφ. 20. (*Hartel*, σ. 309).

τὸν τάφον τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου χριστιανοὶ ἐώρταζον τὴν γενέθλιον αὐτοῦ «ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ»¹, ἦσαν ἐπομένως ἐξ ἀρχῆς αἱ «γενέθλιοι» τῶν μαρτύρων ἐορταὶ χαρᾶς καὶ οὐχὶ λύπης. Κατὰ τὴν ἐορτὴν ταύτην δὲν ἐωρτάζετο ἡ ἐπέτειος τοῦ θανάτου τοῦ μάρτυρος ἀλλὰ ἡ γενέθλιος αὐτοῦ διὰ τὴν «ἐπιζητουμένην» πόλιν, ἰδίᾳ ὁμως ἡ ἐπέτειος τῆς νίκης τοῦ μάρτυρος κατὰ τῶν διωκτῶν καὶ κατὰ τοῦ χρησιμοποιοῦντος αὐτοὺς ὡς ὄργανά του δαίμονος, ὁ θρίαμβος συνεπῶς τοῦ διὰ τοῦ «Χριστοφόρου» μάρτυρος νικήσαντος Κυρίου².

Τούτου ἕνεκα καὶ τὰ λείψανα αὐτοῦ διαφυλάττονται ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἵνα τελεῖται ἡ ἐπέτειος τῆς μνήμης του «εἰς δόξαν Χριστοῦ καὶ ἔπαινον τῶν μαρτύρων αὐτοῦ», ὁ τόπος δὲ ἔνθα ταῦτα ἀποτίθενται δὲν εἶναι συνήθης τάφος οὐδὲ μνημεῖον μόνον, ἀλλὰ «τροπαιον»³.

Θριαμβευτικὸν ἐξ ὁλοκλήρου τυγχάνει καὶ τὸ ὅλον ὕψος τῶν κειμένων ἐκείνων, ἅτινα περιγράφουν τοὺς ἄθλους καὶ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν ἡρώων τῆς πίστεως, τὰ μαρτύρια. Οὐδεμία λέξις ὁδύνης ἢ θλίψεως ἢ παραπόνου⁴ ἀνευρίσκει ὁ ἐρευνητὴς ἐν τοῖς κειμένοις τούτοις, ἀλλὰ τὸ ὅλον περιεχόμενον αὐτῶν ἀποτελεῖ δοξολογίαν πρὸς τὸν Κύριον, διότι κατηξίωσε τοὺς ἐκλεκτούς Του τῆς ὑψίστης τιμῆς νὰ γίνουν μιμηταὶ καὶ γνήσιοι μαθηταὶ Αὐτοῦ. Εἰς τοιοῦτον δὲ βαθμὸν ὑπάρχει τὸ δοξαστικὸν καὶ θριαμβευτικὸν ὕψος, ὥστε μετὰ δυσκολίας δέχεται τις ὅτι ταῦτα ἐγράφησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ αὐτοπτῶν τῶν φρικτῶν βασανιστηρίων τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μαρτύρων καὶ καθ' ἣν ὥραν ἴσως τὸ χυθὲν αἷμά των ἦτο ἀκόμη νωπὸν καὶ τὰ μέλη των, διεσκορπισμένα τῇδε καὶ κεῖσε, κατεσπαράσσοντο ὑπὸ τῶν θηρίων⁵. Ἐντὸς

1. Κεφ. 18 (*Knopf — Krüger*, σ. 6).

2. Πρβ. π.χ. *Ἀ. Φυτράκη*, Τὸ μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων, σ. 14-15. Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, σ. 5. *F. J. Dölger*, Das Martyrium als Kampf mit dem Teufel, Antike und Christ., III, 1932, σ. 177 ἔ.

3. Πρβ. Ἐπιστ. πρεσβ. *Γαίου*, παρ' *Εὔσεβ.*, II, 25, 6-7.

4. Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ πληροφορία τοῦ μαρτυρίου τῶν ἁγίων *Montani — Lucii*, καθ' ἣν ἡ μήτηρ ἐνὸς ἐκ τῶν μαρτύρων τούτων ἐλυπεῖτο, διότι ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ υἱοῦ αὐτῆς ἀνεβλήθη δι' ὀλίγας ἡμέρας. (Πρβ. καὶ *H. Achelis*, μ. ἔ., σ. 359). Παρόμοιον περιστατικὸν ἀνευρίσκομεν καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων (κ. 12, *Gebhardt*, σ. 180).

5. Ὡς παρατηρήθη ἤδη, τὸν αὐτὸν θριαμβευτικὸν καὶ δοξαστικὸν χαρακτήρα κέκτηται καὶ τὸ ὕψος ὁλοκλήρου τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ αὐτῆς τῆς Ἀποκαλύψεως, τῆς Βίβλου ταύτης τῶν Μαρτύρων, ὡς χαρακτηρίζεται αὕτη (*H. v. Campenhausen*, ἔ. ἀ., σ. 42). «Οὐδεμία ἐντυπωσιακὴ περιγραφή μαρτυρίου ὑπάρχει ἐν αὐτῇ. Καὶ αὕτη ἡ Ἀποκάλυψις μετὰ τοῦ τόσον παραστατικοῦ περιεχομένου της οὐδεμίαν λέξιν διαθέτει διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ὁδύνης τῶν καταπιεζομένων καὶ ἀδικουμένων χριστιανῶν. Ὁ

τοιαύτης ἀτμοσφαίρας θριάμβου «ἐπανηγυρίζον» οἱ πιστοὶ κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τῶν μαρτύρων αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς.

Ὅταν κατὰ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος *Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς* ἐπέτρεψεν εἰς τὸ νεοφώτιστον ποίμνιόν του «ταῖς τῶν ἁγίων μαρτύρων ἐμφαιδρύνεσθαι μνήμαις καὶ εὐπαθεῖν καὶ ἀγάλλεσθαι», οὗτοι δὲ ὄντως «κατὰ τὴν ἐτησίαν τοῦ ἐνιαυσιαίου κύκλου περίοδον συνιόντες, ἡγάλλοντο τῇ τιμῇ τῶν μαρτύρων πανηγυρίζοντες»¹, δὲν εἰσῆγαγε νεωτερισμὸν τινα, ἀλλὰ τὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπικρατοῦν ἔθιμον ἐπεξέτεινε καὶ ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι οὗτος ἐπέδειξε μεγαλυτέραν τῆς συνήθους ἐν τῇ λοιπῇ ἐκκλησίᾳ ἀνεκτικότητα καὶ ἐπέτρεψε ὑπερβολὰς τινὰς ἕνεκα εἰδικῶν, ὡς ἀνεφέρθη, λόγων².

Τὸν χαρμόσυνον χαρακτῆρα τῶν ἑορτῶν τούτων ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ 51 κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ περὶ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος συνελθούσης Συνόδου, ὁ καθορίζων ὅτι «οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ μαρτύρων γενέθλια ἐπιτελεῖν, ἀλλὰ τῶν ἁγίων μαρτύρων μνήμας (μνείαν) ποιεῖν ἐν τοῖς Σαββάτοις καὶ Κυριακαῖς»³. Ὁ σκοπὸς τῆς ἀπαγορεύσεως εἶναι προφανής· δὲν θὰ ἦτο πρέπον κατὰ τὴν περίοδον τῆς συντριβῆς καὶ τῆς μετανοίας νὰ ἑορτάζωνται «τὰ γενέθλια (τῶν μαρτύρων) ὡς χαροποιὰ καὶ πανηγύρεων πρόξενα»⁴. Καὶ αἱ ἀρχαιότεραι παραστάσεις τῶν μαρτύρων δὲν εἰκονίζουσιν τὸ πάθος ἢ τὸν θάνατον αὐτῶν, ἀλλὰ τὴν νίκην καὶ τὸν θριάμβον των καὶ δὴ τὴν μεγαλειώδη στιγμὴν, καθ' ἣν οὗτοι λαμβάνουν παρὰ τοῦ ἀγωνοθέτου Κυρίου τῆς νίκης τὸν στέφανον⁵. Ἴδου πῶς δικαιολογεῖ ὁ Μ. Βασίλειος⁶ βραδύτερον τὰς τόσον ἀκατανοήτους καὶ παραδόξους διὰ τοὺς ἐθνικοὺς ἀντιλήψεις ταύτας· «πρότερον μὲν τῶν ἁγίων οἱ θάνατοι κοπετοῖς ἐκοσμοῦντο καὶ δάκρυσιν· ἔκλαυσε σφοδρῶς Ἰωσήφ τὸν Ἰακώβ τεθνεῶτα⁷, ἐκόψαντο καὶ τὴν Μωϋσέως τελευτὴν οὐ μικρῶς Ἰουδαῖοι⁸· πολλοῖς καὶ

θάνατος καὶ κατ' αὐτὴν εἶναι νίκη καὶ θρίαμβος» (πρβ. *H. Lilje*, Das letzte Buch der Bibel, Berlin 1940, σ. 112-3. Πρβ. καὶ *Π. Μπρατσιώτου*, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, σ. θ'. 19 κλπ.

1. *Γρηγορ. Νύσ.* Εἰς ἁγ. Γρηγόρ., MG. 46,923.

2. Ἴδὲ ἀνωτέρω σ. 67.

3. Πρβ. *Ἀ. Ἀλιβιζάτου*, Ἱεροὶ κανόνες¹ Ἀθῆναι 1949, σ. 266.

4. Ἑρμην. Βαλσαμῶνος, ἐν *Ράλλη-Ποτλῇ*, Σύνταγμα κλπ., τ. 3, σ. 219.

5. Πρβ. π.χ. *W. Neuss*, Die Kunst der alten Christen, Augsburg 1926, σ. 99 ἔ. *A. Grabar*, μ. ἔ. II σ. 55 ἔ. 62 ἔ. 109 ἔ. κλπ.

6. Εἰς Βαβλαάμ, MG 31, 484.

7. Γέν. 50, 1.

8. Δευτερ. 34, 8.

τὸν Σαμουὴλ τετιμήκασι δάκρυσιν¹. νῦν δὲ ταῖς τῶν δόσιων τελευταῖς ἐνσκιρ-
τῶμεν. Ἡ γὰρ τῶν λυπηρῶν μετὰ τὸν σταυρὸν μεταβέβληται φύσις. Οὐκέτι
θρήνοις τοὺς τῶν ἁγίων δορυφοροῦμεν θανάτους, ἀλλ' ἐνθέοις χορείαις τοῖς
ἐκείνων ἐπορχούμεθα τάφοις. Ὑπνος γὰρ τοῖς δικαίοις ὁ θάνατος. Μᾶλ-
λον δὲ πρὸς κρείττονα ζωὴν ἐκδημία. Ἐντεῦθεν σκιρτῶσι σφατιτόμενοι
μάρτυρες. Ὁ γὰρ τῆς μακαριωτέρας ζωῆς πόθος τὴν τῆς σφαγῆς ὁδὸν νη-
νεκρὰν ἀπεργάζεται. Οὐ βλέπει τοὺς κινδύνους, ἀλλὰ τοὺς στεφάνους ὁ μάρ-
τυς· οὐ φρίττει τὰς πληγὰς, ἀλλὰ ἀριθμεῖ τὰ βραβεῖα· οὐχ ὀρᾷ τοὺς κατω-
μαστιγοῦντας δημίους, ἀλλὰ τοὺς ἄνωθεν εὐφημοῦντας ἀγγέλους φαντάζεται·
οὐ σκοπεῖ τῶν κινδύνων τὸ πρόσκαιρον, ἀλλὰ τὸ τῶν ἐπάθλων αἰώνιον»².

V.

Ἄκρως διαφέρων διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ ἐρευνωμένου θέματος θὰ
ἦτο, ἐὰν ἐγνωρίζομεν τί ἀκριβῶς ἐλάμβανε χώραν κατὰ τὰς χαρμοσύνους
ταύτας παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους συνάξεις καὶ τί ἀκριβῶς διὰ τῶν
σχετικῶν συνηθειῶν καὶ ἐκδηλώσεων ἐπεδιώκετο. Δυστυχῶς αἱ σχετικαὶ πη-
γαὶ ὥς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ πενιχραὶ εἶναι καὶ οὐχὶ ἀπολύτως σαφεῖς,
τὰ δὲ βάσει αὐτῶν ἐξαγόμενα συμπεράσματα δὲν ἱκανοποιοῦν πάντοτε ἐξ ὁλο-
κλήρου τὸν ἐρευνητήν. Τὸ περιέχον τὴν πρώτην πληροφορίαν περὶ τοῦ ἑορ-
τασμοῦ τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων κείμενον, ἀναφέρει μὲν μετὰ τῶν
λοιπῶν πληροφοριῶν, ὅτι ὁ ἑορτασμός ἐγένετο «εἰς τε τὴν τῶν προηθλη-
κῶτων μνήμην καὶ τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καὶ ἐτοιμασίαν», πρόσ-
διορίζει δηλαδὴ σκοπὸν τινα αὐτοῦ, οὐδὲν ὅμως ἀναφέρει περὶ τῶν
τελουμένων κατ' αὐτόν³. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὰς μνήμας ταύ-
τας ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία⁴. Ὁ Κυπριανὸς ὡσαύτως ρητῶς ὁμολογεῖ
ὅτι καθ' ἑκάστην ἐπέτειον τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων
προσεφέρετο ὑπὸ τῶν πιστῶν ἡ θεία εὐχαριστία⁵. Ὁ Εὐσέβιος, ὁμιλῶν περὶ

1. Βασιλ. Α' 25, 1.

2. Πρβ. καὶ Ὁμιλ. εἰς ψαλ. 140, MG 30, 112· «θάνατος...οὐ γὰρ φθορά ἐστίν,
ἀλλὰ ζωῆς ἀφορμή, οὐκ ἀφανισμός ἐστὶ παντελής, ἀλλὰ μετάβασις πρὸς τιμὴν ..., μὴ
τοίνυν ὀδυρῶμεθα τὰς ἐντεῦθεν ἐξόδους τῶν δόσιων ἀνδρῶν, ἀλλὰ μᾶλλον τὰς γενέ-
σεις καὶ τὰς εἰς τὴν ζωὴν ταύτην παρόδους». Τὸ μαρτύριον εἶναι «ἀπὸ ζωῆς εἰς ζωὴν
μετάβασις», ἄμεσος δὲ χωρὶς νὰ μεσολαβήσῃ ὁ θάνατος. Εἰς Γόρδ., MG. 31, 505.
Πρβ. καὶ Ἰωάνν. Χρυσόστομ., Εἰς Δροσίδα, MG. 50, 685, εἰς Ρωμανόν, αὐτόθι, σ.
609· «Μαρτύρων θάνατος οὐκ ἐστὶ θάνατος, ἀλλὰ θανάτου κατάλυσις..., ζωὴ πέρας
οὐκ ἔχουσα».

3. Μαρτ. Πολυκάρπου, 18 (Knopf-Krüger σ. 6).

4. De corona 3., ML. 2, 99. Demong. 10., ML. 2, 992.

5. Ἐπιστ. 39. 3 «Sacrificia pro eis semper, ut meministis, offerimus, quo»

τῶν χριστιανικῶν ἐθίμων ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς συναφῇ ἐθνικά, ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς· «Ὅθεν καὶ ἐπὶ τὰς θήκας αὐτῶν (τῶν στρατιωτῶν τῆς εὐσεβείας) ἔθος ἡμῖν περιέναι καὶ τὰς εὐχὰς παρὰ ταύταις ποιεῖσθαι, τιμᾶν τε τὰς μακαρίας αὐτῶν ψυχάς, ὥς εὐλόγως καὶ τούτων ὑφ' ἡμῶν γιγνομένων»¹. Ἀξιολόγους σχετικὰς πληροφορίας παρέχει καὶ ὁ Μ. Κων/νος ἐν τῷ προμνημονευθέντι λόγῳ του «τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ»· «διαδέχεται δὴ τόνδε τὸν βίον μνήμη διαρκῆς καὶ αἰώνιος δόξα μάλα εἰκότως... Ὑμνοὶ δὲ μετὰ ταῦτα καὶ ψαλτήρια καὶ εὐφημίας καὶ πρὸς τὸν πάντων ἐπόπτην ἔπαινος. καὶ τοιαύτη τις εὐχαριστίας θυσία τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, ἀγνὴ μὲν αἵματος, ἀγνὴ δὲ πάσης βίας, οὐδὲ μὴν ὁσμὴ λιβάνων ἐπιποθεῖται οὐδὲ πυρκαϊά, καθαρὸν δὲ φῶς ὅσον ἐξαρκέσαι τοῖς εὐχομένοις πρὸς ἔκλαμψιν, σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ τὰ συμπόσια πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάκτησιν τῶν δεομένων ποιούμεθα καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων· ἅπερ ἂν τις φορτικὰ εἶναι νομίζῃ, οὐ κατὰ τὴν θεῖαν καὶ μακαρίαν διδασκαλίαν φρονεῖ»². Καὶ ἐν ταῖς Διαταγαῖς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τέλος, ἐν αἷς περιέχονται, ὥς γνωστόν, ἀντιλήψεις παλαιότεραι τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀνευρίσκομεν ἀξιολόγους πληροφορίας· «ἀπαρτηρήτως δέ, ὁρίζεται, συναθροίζεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι, καὶ ψάλλοντες ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων, καὶ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν τῶν ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένων· καὶ τὴν ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου σώματος Χριστοῦ δεκτὴν εὐχαριστίαν προσφέρετε ἐν τε ταῖς Ἐκκλησίαις ὑμῶν καὶ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις»³.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν παρατεθεισῶν πηγῶν προκύπτει μεθ' ἱκανῆς βεβαιότητος, ὅτι κατὰ τὸν ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ἐπίσημον ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τῶν μαρτύρων τὴν προσεφέρετο ἡ θεία εὐχαριστία, ἀνεγινώσκοντο τὰ ἱερὰ βιβλία, ἀνεπέμποντο εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀλλὰ καὶ τῶν μαρτύρων, ἐψάλλοντο ὕμνοι καὶ ἐτελοῦντο «συμπόσια». Ἡ θεία εὐχαριστία δέ, τελουμένη ἀσφαλῶς καὶ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις μετὰ τῆς συνήθους κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀκολουθίας, ἀπετέλει, ὥς προκύπτει ἐκ τῶν πληρο-

tiens martyrum passiones et dies anniversaria commemoratione celebramus». (*Hartel*, σ. 583).

2. Εὐαγγ. Προπαρ., XXIII, 11, MG. 21, 1096.

3. Κεφ. 12 (*Heikel*, σ. 171). Ὁ Μ. Βασίλειος χαρακτηρίζει ὡς ἀκολουθῶς τὰ λαμβάνοντα χώραν κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων· «δοξάζομεν πρῶτον τὸν Δεσπότην διὰ τῶν δούλων· ἐγκωμιάζομεν δὲ τοὺς δικαίους διὰ τῆς μαρτυρίας ὧν ἴσμεν, εὐφραίνομεν δὲ τοὺς λαοὺς διὰ τῆς ἀκοῆς τῶν καλῶν». Εἰς Γόρδ., MG 31, 492.

4. VI, 30. MG. 1, 938-9.

φοριῶν τῶν πηγῶν, τὸ κέντρον τῆς ὅλης τελετῆς τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρος¹.

Ἡ προσφορὰ τῆς θείας εὐχαριστίας ἦτο, ὡς γνωρίζομεν, συνδεδεμένη μετὰ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης καὶ τῶν κοινῶν πιστῶν ἀπὸ ἑνωρίσ. Ἦδη ἐκ τῶν ἀποκρύφων Πράξεων τοῦ Ἰωάννου, τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 2ου αἰῶνος, πληροφοροῦμεθα, ὅτι οἱ χριστιανοὶ τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου γυναικὸς τινος ὀνομαζομένης Δρουσιανῆς, μετέβησαν «ἐξ ἑωθινῆς εἰς τὸ μνῆμα... ὅπως ἄρτον κλάσωσιν ἐκεῖ»². Τὸ αὐτὸ ἄλλωστε ἐπιβεβαιοῖ σαφῶς καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα μαρτυρία τοῦ Τερτυλλιανοῦ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς περὶ τοῦ, καθ' ἣν οἱ χριστιανοὶ προσέφερον τὴν θείαν εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου καὶ ἠΰχοντο ὑπὲρ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ³. Κατὰ τὴν προσφορὰν δὲ τῆς θείας εὐχαριστίας πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ ἐπιστεύετο ὅτι παρευρίσκετο ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καὶ συμμετεῖχεν, ἐνουμένη μετὰ τῶν οἰκείων του, εἰς τὴν πνευματικὴν συνεστίασιν τῆς κοινῆς τραπέζης, εἰς ἣν κλᾶται ὁ ἄρτος «ὅς ἐστιν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός»⁴. Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τῆς παρουσίας τῶν ψυχῶν τῶν θανόντων κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς ὑπὲρ αὐτῶν θείας εὐχαριστίας, μαρτυρεῖται πολλαπλῶς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ. Ἦδη παρὰ τῷ Ὁριγένη ἐκφράζεται σαφῶς ἡ ἀποψις αὕτη⁵. Βραδύτερον διαπιστοῦται αὕτη ἔτι σαφέστερον παρὰ τῷ Μονοφυσίτῃ ἐπισκόπῳ Σαροῦν Ἰακώβ († 521) ἐν τῇ ἐμμέτρῳ ὁμιλίᾳ αὐτοῦ εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν⁶. Κατὰ τὴν

1. Πρβ. καὶ H. Delehaye, Sanctus, σ. 123. H. Lietzmann, Gesch. der Kirche, II, σ. 133 ἔ.

2. Πρβ. R. A. Lipsius - M. Bonnet, Acta apostolorum apocr., Leipzig 1883 - 1903, II, 186, 4. Πρβ. καὶ F.-J. Dölger, Die Eucharistie nach Inschriften frühchristlicher Zeit, Münster, 1922, σ. 111 ἔ. 123. Τοῦ ἰδίου, IXΘΥΣ, II, σ. 555 ἔξ. Πρβ. προσέτι Διαταγ. Ἀποστ., VIII, 42. MG., 1 1145-6 ὡς καὶ Διδασκαλίαν τῶν Ἀποστόλων (ἀρχαὶ τοῦ 3ου αἰῶνος), ἐνθα ἀναφέρεται ἡ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις τέλεσις τῆς θείας Εὐχαριστίας (γερμ. μετάφρ. ἐκ τοῦ συριακοῦ κειμένου ὑπὸ Achelis-Flemming, TU, 1904, 25, 2 σ. 18). N. Müller, Koimeterien, RE⁹ X., 831 ἔ. ὡς καὶ E. Freistedt, Altchristliche Totengedächtnistage und ihre Beziehung zum Jenseitsglauben und Totenkultus der Antike, Münster 1928, σ. 3.

3. De corona 3. PL, 2,99 De exhort. cast., 11. ML, 2,975 «...Pro quas oblationes annuas reddis». De mong. 10, ML, 2, 992.

4. Ἰγνατ., Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ., 20, 2. F. J. Dölger, Die Eucharistie κλπ., σ. 118.

5. Πρβ. Περὶ εὐχῆς, 31, 5. (Koetschau, σ. 399) «...οὐκ ἀπογνωστέον οὕτω καὶ τοὺς ἐξεληλυθότας μακαρίους φθάνειν τῷ πνεύματι τάχα μᾶλλον τοῦ ὄντος ἐν τῷ σώματι ἐπὶ τὰς ἐκκλησίας διόπερ οὐ καταφρονητέον τῶν ἐν αὐταῖς εὐχῶν, ὡς ἐξαίρετόν τι ἐχουσῶν τῷ γνησίως συνερχομένῳ αὐτῶν».

6. Πρβλ. γερμ. μετάφρ. ἐν Bibl. der Kirchenväter 6, σ. 308 ἔ. Πρβ. καὶ F. J. Dölger, ἔ. ἀ., σ. 118-9.

ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀνάγνωσιν τῶν ὀνομάτων τῶν κεκοιμημένων, ἀναγράφεται ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ, «καλεῖ οὗτος πάντας τοὺς θανόντας πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἵνα τύχουν αὐταὶ συγχωρήσεως». Ἡ Ἐκκλησία μνεῖαν ποιεῖται «τῶν ὀνομάτων πάντων τῶν κεκοιμημένων μελῶν αὐτῆς καὶ συνδέεται αὕτη μετ' αὐτῶν στενῶς διὰ τῆς πνευματικῆς θυσίας. Αἱ ψυχὰι αὐτῶν συναθροίζονται πρὸς μετάληψιν τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος, εὐφραίνονται οὕτω καὶ αὐταὶ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ πνευματικὸν τρόπον εἰς τὸ δεῖπνον ἐκείνου». «Διὰ τῆς εὐωδίας τῆς ζωῆς, ἣτις ἀναδίδεται ἐκ τῆς μεγαλειώδους θυσίας, συγκεντροῦνται καὶ προσεγγίζουν πᾶσαι αἱ ψυχὰι τῶν κεκοιμημένων, ἵνα ἐξαγισθοῦν. Διὰ τοῦ ἀρώματος δὲ τῆς ἀθανασίας, ὅπερ ἐκχέεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ νιού τοῦ Θεοῦ, ἀναπνέουν καὶ οἱ κεκοιμημένοι καθ' ἑκάστην τὴν ζωὴν καὶ ἐπιτυγχάνουσιν οὕτω τὸν ἐξαγισμὸν αὐτῶν».

Οὕτω, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ὁ Κυπριανός, ἡ προσφορὰ τῆς θυσίας κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου νεκροῦ τινος ὑπὲρ αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται ὅτι συμμετέχει καὶ ἡ ψυχὴ του, συνετέλει εἰς τὸν ἐξαγισμὸν καὶ τὴν εἰρήνην αὐτῆς¹. Ἡ εἰρήνη δὲ αὕτη καὶ ἡ ἐν γένει ὠφέλεια εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὑπὲρ οὗ προσφέρεται ἡ θυσία νεκροῦ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς προσφορᾶς τῆς θυσίας, τῆς «ἐκφωνήσεως» τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τοῦ ἱερέως κατὰ τὴν προσφορὰν καὶ διὰ τῆς προσευχῆς αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν παρενρισκομένων πιστῶν ὑπὲρ αὐτῆς².

Διὰ τῶν μαρτυριῶν τούτων δύναται νὰ διαφωτισθῇ καὶ ἡ σημασία τῆς παρὰ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος τελουμένης θείας εὐχαριστίας. Διὰ τῆς τελέσεως καὶ ταύτης ἐπεδιώκετο ἐν πρώτοις ἡ συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος κοινωνία τῶν ἐπιζώντων μετὰ τοῦ μάρτυρος ἐν τῷ «ποτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ»³, ὡς ἐπιστεύετο δὲ ὅτι καὶ αἱ ψυχὰι τῶν κοινῶν θνητῶν παρευρί-

1. Ἐν τινὶ ὁμίλῳ, ἀποδιδομένη εἰς τὸν ἁγ. Μακάριον, «περὶ ἐξόδου τῆς ψυχῆς» (MG. 34, 388 ἑ.), καταβάλλεται προσπάθεια νὰ προσδιορισθῇ ἐπ' ἀκριβῶς ἡ προσγιγνομένη εἰς τὴν περιπλανωμένην ψυχὴν τοῦ νεκροῦ ὠφέλεια ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτῆς προσφερομένης εὐχαριστίας κατὰ τὰς διαφορὰς ἡμέρας. Πρβ. καὶ Γ'. *Σπυριδάκη*, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολ. πηγῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 20 (1950), σ. 167 ἑ.

2. *Κυπριανός*, Ἐπιστ. 1, 2. (*Hartel*, σ. 466 ἑ.). *H. Lietzmann*, *Gesch. der alten Kirche* II, σ. 133. Πρβ. τὰς ἐν ταῖς ἀρχαίαις λειτουργίαις ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων εὐχὰς καὶ τὰς σχετικὰς μαρτυρίας τῶν Πατέρων παρὰ *J. Quasten*, *Monumenta Eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1937, σ. 63. 102. 257. 307 ὡς καὶ *Π. Τρεμπέλα*, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, Ἀθῆναι 1935, σ. 118 ἑ., ἔνθα καὶ περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ μνημοσύνου τούτου ἐν ταῖς λειτουργίαις.

3. Πρβ. *Μαρτύρ. Πολυκάρπου*, 14 (*Knopf—Krüger*, σ. 5).

σκοντο κατὰ τὴν προσφορὰν τῆς ὑπὲρ αὐτῶν προσφερομένης ἀναιμάκτου θυσίας κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου των, ἐπιστεύετο ἀσφαλῶς καὶ διὰ τὰς ψυχὰς τῶν μαρτύρων. Οὕτω τὸ πνευματικὸν τοῦτο δεῖπνον, εἰς ὃ ἐλάμβανε μέρος καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ μάρτυρος, θὰ ἀπετέλει τὴν χαρακτηριστικωτέραν ἔκφρασιν τῆς διαρκoῦς κοινωνίας τῶν ἐπιζώντων μετὰ τοῦ τιμωμένου μάρτυρος, τῆς κοινωνίας τῶν ἁγίων γενικῶς¹.

Ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ἐποχῇ ὑπῆρχεν ἐπὶ τούτοις ἡ ἀντίληψις, ὅτι καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν μαρτύρων προσφερομένη θυσία καὶ αἱ κατ' αὐτὴν προσευχαὶ τῶν πιστῶν ἐγίνοντο πρόξενοι ὠφελείας τινὸς καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ μάρτυρος, ἂν καί, ὡς ἀνεπτύχθη ἤδη, ὑπῆρχεν ἡ πεποίθησις ὅτι αὕτη, κεκαθαρωμένη διὰ τοῦ βαπτίσματος τοῦ αἵματος, κατεῖχεν ἤδη, δεδικαιωμένη, προνομιοῦχον θέσιν πλησίον τοῦ Κυρίου². Τὸ τοιοῦτον προκύπτει ἐκ τῆς ἀνωτέρω ρητῆς μαρτυρίας τῶν Διαταγῶν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, καθ' ἣν ἐν τοῖς κοιμητηρίοις καὶ κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τῶν μαρτύρων ἀνεπέμποντο εὐχαὶ «ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων κλπ.», ὡς καὶ τῆς μεταγενεστέρας σχετικῆς μαρτυρίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὅστις μάλιστα προσπαθεῖ νὰ ἐπεξηγήσῃ καὶ δικαιολογήσῃ τὸ παράδοξον τοῦ πράγματος· «τί οἶτι τὸ ὑπὲρ μαρτύρων προσφέρεσθαι, τὸ κληθῆναι ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ; Κἂν μάρτυρες ᾖσι, καὶ ὑπὲρ μαρτύρων, μεγάλη τιμὴ τὸ ὀνομασθῆναι, τοῦ Δεσπότου παρόντος, τοῦ θανάτου ἐπιτελουμένου ἐκείνου, τῆς φρικτῆς θυσίας, τῶν ἀφάτων μυστηρίων... Καθάπερ γὰρ ὅταν ἐπινίκια τῶν βασιλέων ἄγῃται, τότε εὐφημοῦνται μὲν καὶ ὅσοι τῆς νίκης ἐκοινώνησαν, ἀφίενται δὲ καὶ ὅσοι ἐν δεσμοῖς εἰσι διὰ τὸν καιρὸν»³.

Ἐπομένως κατὰ τὴν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων πιστῶν καὶ τῶν μαρτύρων προσφερομένην θυσίαν, καθ' ἣν ἐμνημονεύοντο καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν, ἐπιστεύετο ὅτι αἱ ψυχαὶ των παρευρίσκοντο συμμετέχουσαι εἰς τὸ Κυριακὸν ἐκεῖνο δεῖπνον, ἢ παρὰ τοὺς τάφους δὲ ἀποκλειστικῶς προσφορὰ ἐθεωρεῖτο, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι ἐξησφάλιζεν ὁπωσδήποτε τὴν συμμετοχὴν των ταύτην, προσέτι δὲ ὠφελοῦντο αὗται διὰ τῆς προσφορᾶς τῆς θυ-

1. Πρβ. *E. Lucius*, ἔ. ἀ., σ. 71. 280 ἔ. *II. Τρεμπέλα*, Κοινωνία τῶν ἁγίων, Ἀθήναι 1937, σ. 37 ἔ. *F. Wieland*, *Mensa und Confessio*, σ. 61 ἔ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, ἔ. ἀ., σελ. 31.

2. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 18-9 ὡς καὶ *H. Achelis*, *Das Christentum* κλπ., II, σ. 439.

3. Ὁμιλ. εἰς Πράξ. 21, MG. 60, 170. Πρβ. *II. Τρεμπέλα*, ἔ. ἀ., σ. 38. *F. Wieland*, *Mensa u. Conf.*, σ. 61., *J. P. Kirsch*, *Die Lehre über die Gemeinschaft der Heiligen*, ἔ. ἀ., σ. 59 ἔ. *A. Baumstark*, *Liturgischer Nachhall* κλπ., σ. 55 ἔ.

σίας καὶ τῶν προσευχῶν τῆς Ἐκκλησίας¹. Εἰς μὲν τὰς ψυχὰς τῶν κοινῶν πιστῶν ἡ προσφερομένη θυσία ἐπέφερε ἀνάψυξιν, ἐξαγνισμόν, εἰρήνην· διὰ δὲ τοὺς μάρτυρας ἐθεωρεῖτο αὕτη πρᾶξις εὐγνωμοσύνης τῶν τιμώντων αὐτοὺς καὶ «μεγάλῃ τιμῇ»². Εἰς ἀμφοτέρως τὰς περιπτώσεις ὑπάρχει ὡς προϋπόθεσις ἡ διάχυτος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πίστις περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς μετὰ θυσίας συνοδευομένης προσευχῆς καὶ παρακλήσεως πρὸς τὸν Θεόν. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἀναφερόμεναι ἐν ταῖς πηγαῖς εὐχαὶ κατὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων, εἶναι αἱ ἀπευθυνόμεναι κατ' αὐτὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, καὶ τῶν μαρτύρων ἀρχικῶς, πρὸς τὸν Κύριον προσευχαί. Ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν περὶ τῆς δόξης τῶν μαρτύρων ἀντιλήψεων παρακλήσεις πρὸς αὐτούς, ὅπως, ὡς «φίλοι Θεοῦ» καὶ ὡς τὴν παρρησίαν ἔχοντες, πρεσβεύωσι πρὸς τὸν Κύριον ὑπὲρ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἀδελφῶν των³. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων μάλιστα ἀναγράφει βραδύτερον ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ δίκαιοι μνημονεύονται, ἵνα ἀκριβῶς παρακληθοῦν νὰ πρεσβεύουν ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς δεήσεως τῶν πιστῶν· «μνημονεύομεν καὶ τῶν προκεκοιμημένων, πρῶτον Πατριαρχῶν, Προφητῶν, Ἀποστόλων, Μαρτύρων· ὅπως ὁ Θεὸς ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν καὶ ταῖς πρεσβείαις προσδέξεται ἡμῶν τὴν δέησιν»⁴. Ὁ Αὐγουστίνος τέλος φρονεῖ ὅτι δὲν ἐνδείκνυνται προσευχαὶ ὑπὲρ ἐκείνων, οἵτινες τοσαύτην παρρησίαν, ἵνα ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν των πρεσβεύωσιν, ἔχουσιν ἐξασφαλίσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ⁵. Αἱ παρὰ τοὺς τάφους δὲ τῶν μαρτύρων παρακλήσεις ἐκέκτηντο ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἐκεῖ ἦτο ἐξησφαλισμένη, ὡς ἐπιστεύετο, ἡ παρουσία αὐτῶν. Μονίμους τρόπον τινὰ ἐπικλήσεις, ἀντανακλώσας τὸ περιεχόμενον τῶν ὡς ἀνωτέρω λειτουργικῶν εὐχῶν, ἀποτελοῦν τὰ ἐπὶ τῶν τάφων ἢ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν νεκροθαλάμων τῶν μαρτύρων εὐρισκόμενα χαράγματα, ἅτινα καὶ σαφέστερον πάσης ἐτέρας πληροφορίας ἐκφράζουν τὰς ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἀπαντήσας ἀντιλήψεις ταύτας⁶.

1. «Μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἁγίας καὶ φοικωδεστάτης προκειμένης θυσίας». Κυρίλλου Ἱεροσ., Μυσταγ. V., MG. 3, 1116.

2. Πρβ. π.χ. Fr. Heiler, Das Gebet, München 1921, σ. 71 ἔ. F. J. Dölger, Die Eucharistie, σ. 119 ἔ.

3. Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 19-20. Πρβ. π.χ. καὶ Ὁριγέν., Εἰς μαρτ. προτρεπτ., κ. 37—8 (Koetschau, σ. 35—6)· «φίλος γενόμενος Θεῷ... συνετώτερον περὶ αὐτοῦ εὔξη». Εὐσεβ., VI., 5, 3.

4. Ὁμιλ. Μυσταγ., V, MG. 33, 1116.

5. Tract. 84, 1 εἰς Ἰωάν., ML. 35, 1847. Πρβ. καὶ ML. 38, 868, 37, 1295.

6. Πρβ. H. Lietzmann, Petrus und Paulus, σ. 163 ἔ. H. Delehaye. Les origines, σ. 107 ἔξ., ἔνθα καὶ ἐπιλογή τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν. J. P. Kirsch., Die

Ἐκτὸς τῶν «Ἱερῶν βιβλίων», ἅτινα ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων, πιθανώτατα ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ ἀναγινώσκωνται καὶ τὰ περιέχοντα τοὺς ἄθλους αὐτῶν μαρτυρία¹. Διὰ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ εὐχερέστερον καὶ ὁ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ Πολυκάρπου διαγραφόμενος σκοπὸς τοῦ ἑορτασμοῦ τούτου· «εἰς τε τὴν τῶν προηθληκῶν μνήμην καὶ τῶν μελλόντων ἄσκησιν τε καὶ ἐτοιμασίαν»². Ὁ συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρίου τῆς Περπετούας (Τερτυλλιανός;) ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι ἡ Ἐκκλησία «οἰκοδομεῖται» διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῆς «πολιτείας τῶν μακαρίων μαρτύρων», «τὸ μνῆμην δὲ ποιεῖσθαι τῶν ὑγιῶς μετὰ καρδίας ἀπάσης ἐν πίστει διαγενομένων, ἐπιστηρίζει τοὺς μιμεῖσθαι τὰ κρείττω θέλοντας»³. Διὰ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν ἐδοξάζετο προσέτι ὁ Κύριος· «μαθόντες οὖν ταῦτα - γράφουν οἱ χριστιανοὶ τῆς Σμύρνης πρὸς τοὺς παραλήπτας τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου - καὶ τοῖς ἐπέκεινα ἀδελφοῖς τὴν ἐπιστολὴν διαπέμψασθε, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι δοξάσωσι τὸν Κύριον τὸν ἐκλογὰς ποιοῦντα ἀπὸ τῶν ἰδίων δούλων»⁴, «ἵνα καὶ οἱ συμπαρόντες ἀναμνησθῶσι δόξης Θεοῦ»⁵.

Γνωρίζομεν συγκεκριμένως ὅτι ἐν Βορ. Ἀφρικῇ καὶ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 47 κανόνος τῆς ἐν Ἱππῶνι Συνόδου τοῦ ἔτους 393 τὰ κείμενα ταῦτα κατ' ἐξαίρεσιν ἐπετράπη νὰ ἀναγινώσκωνται ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων μετὰ τῶν λοιπῶν κατονομαζομένων ἐν τῷ κανόνι τούτῳ κανονικῶν βιβλίων τῆς ἁγ. Γραφῆς⁶. Ἦδη ἄλλωστε ἀπὸ τοῦ ἔτους 202 ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ταύτῃ περιοχῇ ἡ ἀποψις, ὅτι «οὐχ ἦσσαν τῶν παλαιῶν γραφῶν, ἀ εἰς εἰκοδομὴν Ἐκκλησίας ἀναγι-

Akklationen und Gebete der altchristlichen Grabschriften, Köln 1897, σ. 37. P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 106. 114, ἔνθα καὶ ἐπιλογὴ ἐπιγραφῶν τινων.

1. Πρβ. Μαρτ. Περπετούας, κ. 1. 21. (Gebhardt, σ. 61, 63. 95). O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchl. Literatur II, Freiburg 1903, σ. 611. 636. B. Altaner, Patrologie 1938, σ. 132. H. Delehaye, Sanctus, σ. 124. 192. κλπ. B. de Gaiffier, La lecture des Actes de martyrs κλπ., Anal. Bolland., τ. 72 (1954), σ. 134 ἔ. Ταῦτα ἀνεγινώσκοντο καὶ κατ' ἰδίαν ὑπὸ τῶν πιστῶν. Πρβ. π. χ. Ἱωάν. Χρυσόστ., Εἰς μάρτ. ΜΓ. 49, 664· «ἐνδιάτριβε ἀεὶ τοῖς διηγήμασι τῶν παλαισμάτων ἐκείνου (τοῦ μάρτυρος)».

2. κ. 18 (Knopf-Krüger), σ. 6.

3. Μαρτ. Περπετ. 21 (ἔ. ἀ., σ. 95). Μαρτ. Πιονίου 1, (ἔ. ἀ., σ. 96).

4. κ. 20 (Knopf-Krüger), σ. 7).

5. Μαρτ. Περπετούας κ. 1, (Gebhardt, σ. 63).

6. Τὸν κανόνα αὐτὸν ἐπανάλαβε καὶ ἡ λεγομένη τρίτη ἐν Καρθαγένη σύνοδος τοῦ ἔτους 397. Πρβ. F. Lauchert, Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien, Leipzig 1896, σ. XXVI-XXVIII. 173.

νώσκεισθαι ὀφείλει, ἡ πανάρετος πολιτεία τῶν μακαρίων μαρτύρων»¹. Βραδύτερον ἢ ἐν ἔτει 419 συνελθοῦσα σύνοδος ἐν Καρθαγένη, ἐπανελάβεν ἐν ἰδιαιτέρῳ κανόνι (τῷ 46ῳ)² τὴν διάταξιν ταύτην· «ἐξέστω ἔτι μὴν ἀναγινώσκεισθαι τὰ πάθη τῶν μαρτύρων, ἡνίκα αἱ ἐτήσια αὐτῶν ἡμέραι ἐπιτελοῦνται»³.

Διὰ τῶν ψαλλομένων κατὰ τὰς τελετὰς ταύτας ὕμνων ἐξυμνεῖτο ἐν πρώτοις ὁ Κύριος, ὁ «ἐκλογὰς ποιῶν ἀπὸ τῶν ἰδίων δούλων», καὶ ἀσφαλῶς καὶ ὁ τιμώμενος μάρτυς. «Ὑμνοὶ δὲ καὶ ψαλτήρια καὶ εὐφημίαι καὶ πρὸς τῶν πάντων ἐπὸπτην ἔπαινος» ἠκούοντο κατὰ τοὺς ἐορτασμοὺς τῶν «γενεθλίων, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Τὰ ἀποτελοῦντα ἄλλωστε τὸ κέντρον τῆς ἐορτῆς μαρτυρικὰ λείψανα διεφυλάττοντο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν «εἰς δόξαν Χριστοῦ καὶ ἔπαινον τῶν μαρτύρων αὐτοῦ».⁴ Ὑμνοὶ, «ἐπαινοῦντες» τοὺς μάρτυρας, γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι ἐψάλλοντο κατὰ τὰς «γενεθλίους» αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τερτυλλιανοῦ⁵.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ τρίτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὁ ἐορτασμός πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων δὲν περιορίζετο εἰς τὴν συνήθη ἀκολουθίαν, ἀλλὰ περιελάμβανε καὶ παννυχίδας ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, ἐνθα εὐρίσκονται τὰ λείψανα αὐτῶν⁶. Ἦδη ἢ ἐν Ἑλβίρᾳ κατὰ τὸ ἔτος 306 συνελθοῦσα σύνοδος ἀπηγόρευεν εἰς τὰς γυναῖκας νὰ λαμβάνωσι μέρος εἰς τὰς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις παννυχίδας⁷. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸, Γρηγόριος ὁ Νύσσης⁹, ὁ Μ. Βασίλειος¹⁰, Παυλῖνος ὁ Νόλης¹¹, ὁ Ἰερώνυμος¹² κ. ἄ. ὁμιλοῦν περὶ τῶν τοιούτων ὁλονυχτίων ἀκολουθιῶν κατὰ τὸν ἐορτασμόν τῶν

1. Μαρτ. Περπετ., 21 (ἔ. ἀ. σ. 94-5).

2. Πρβ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Ἱεροὶ κανόνες, σ. 248.

3. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἀνεγινώσκοντο καὶ αἱ ἐξιστοροῦσαι τὰ θαύματα τῶν λειψάνων τοῦ ἐορταζομένου μάρτυρος διηγήσεις. Πρβ. L. Deubner, Kosmas und Damian, Leipzig 1907, σ. 179 καὶ ἰδίᾳ H. Delehaye, Les miracles des Saints, Anal. Bolland., 43 (1925), σ. 17 ἔ.

4. Μαρτ. Κάροπου, Παπύλου κλπ., κ. 42 (Knopf-Krüger, σ. 13).

5. Scorpiace, 7 (ML., 2 158) «cantatur enim et exitus martyrum».

6. Πρβ. π.χ. E. Lucius, μ. ἔ., σ. 312 ἔ.

7. Κανὼν 35. Fr. Lauchert, ἔ. ἀ., σ. 19. Ἀπίθανος φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ C. Hefele (CG, I, 170), ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ φρουρᾶς τῶν τάφων, ἐξ ἧς ὠρίσθη δῆθεν νὰ ἀποκλείωνται αἱ γυναῖκες. Πρβ. καὶ B. Στεφανίδου, Ἑκκλ. Ἱστορία, σ. 297, 109.

8. Εἰς Μάρτυρας, MG. 50, 663.

9. Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 46, 786.

10. Ἐπιστ 207, MG. 32, 764.

11. Carm. 14, 52, ML. 61, 466.

12. Contr. Vigil., 2. ML. 23, 347.

γενεθλίων τῶν μαρτύρων. Κατὰ τὰς παννυχίδας αὐτὰς ἀνεπέμποντο προσευχαί καὶ δεήσεις¹, ἰδίᾳ ὅμως ἐψάλλοντο ὕμνοι, «ψαλμωδίαί», ὡς ἀναγράφει καὶ ὁ Γρηγ. ὁ Νύσσης καὶ μάλιστα ἀντιφωνικῶς². Ὁ αὐτὸς πατήρ, περιγράφων τὰ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Μακρίνης, παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι ἔλαβε χώραν κατ' αὐτὴν «παννυχίς... ἐν ὕμνωδίαις, καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως, τελεσθείσης». Ἵνα δὲ ἀποφενχθῇ ἡ παρατηρουμένη λόγῳ τοῦ πλήθους κατὰ τὴν ψαλμωδίαν χασμωδία, ὁ Γρηγόριος διεχώρισε κατὰ γένη τὸν λαὸν «καὶ τὸ ἐν γυναιξὶ πλήθος τῶ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῶ, τὸν δὲ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῶ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἑκατέρων εὐρυθμόν τε καὶ ἑναρμόνιον, καθάπερ ἐν χοροστασίᾳ, τὴν ψαλμωδίαν γενέσθαι» παρεσκεύασε «διὰ τῆς κοινῆς πάντων συνωδίας εὐκόσμως συγκεκραμένην»³. Μεταξὺ τῶν ψαλλομένων ἦσαν ἀσφαλῶς καὶ ὕμνοι πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων, οἵτινες καὶ «φαιδρύτερας τῶν νικηφόρων μαρτύρων τὰς πανηγύρεις ἐποιοῦν»⁴.

VI.

Οἱ ἐπισκεπτόμενοι τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων προσεκóμιζον καὶ διάφορα ἐδέσματα καὶ δὴ ἄρτον καὶ οἶνον.

Ὁ Κυπριανὸς ὁμιλεῖ ρητῶς περὶ τῆς τοιαύτης συνηθείας⁵, ὁ δὲ Αὐγουστίνος βραδύτερον ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ ἰδίᾳ ἡ μήτηρ τοῦ Μόνικα προσεκóμιζεν εἰς τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ἐντὸς καλὰθου τοιαῦτα δῶρα, ἰδίᾳ δὲ ἄρτον καὶ οἶνον⁶. Οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ, ὡς ἀναφέρουν αἱ παρατεθεισαὶ πηγαί, καὶ «συμπόσια» ἐτελοῦντο κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων, ἅτινα λεπτομερέστερον παντὸς ἑτέρου περιγράφει αὐτὸς ὁ Μ. Κων)τίνος. Ἡ αὐτὴ πηγὴ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι ταῦτα ἐγένοντο «πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάκτησιν τῶν δεομένων καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων»⁷ ἐπεδιώκετο συνεπῶς δι' αὐτῶν ἡ διὰ προσφορῶν τῶν πλουσιωτέρων ἴσως χριστιανῶν

1. Πρβ. π.χ. Μ. Βασίλ., ἔ. ἀ., σ. 764.

2. Γρηγ. Νύσ., Εἰς τεσσαρ. μάρτυρας, ΜG. 46, 785· «παννυχίδος δὲ οὔσης ἐν κήρῳ, ἐνθα καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἐτύγγαντο, ψαλμωδίαίς τιμώμενα». Πρβ. καὶ Μ. Βασίλ., ἔ. ἀ.

3. ΜG. 46, 992-3 Πρλ. καὶ Θεοδωρήτου, Ἑκκλ. Ἱστορία, II, 19 ΜG., 82, 1060, ἐνθα καὶ τὰ περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐμφανίσεως τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας.

4. Θεοδωρήτου, ἔ. ἀ., IV, 26. ΜG. 82, 1189. Ἡ ἐξέτασις καὶ παρακολούθησις αὐτῶν κεῖται ἐκτὸς τῶν ὁρίων καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐργασίας ταύτης.

5. Ἐπιστ. 12,2 (Hartel, σ. 583).

6. De civit. Dei, VIII, 27. ML. 41,255. Confess., 6, 2. ML. 32,720. Ταῦτα ἐτοποθέτουν ἐπὶ τῶν εἰδικῶν τραπεζῶν, περὶ ὧν κατωτέρω ὁ λόγος, ἡ καὶ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων πρὸς καθαγιασμὸν Πρβ. Th. Klauser Das altchrisliche Totenmahl nach dem heutigen Stande der Forschung, Theologie und Glaube, XX, 1928, σ. 606 ἔ.

ἀνακούφισις καὶ περίθαλψις τῶν πτωχῶν, εἶχον δηλαδή ταῦτα τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀρχαίων ἀγαπῶν, αἵτινες ἀποσπασθεῖσαι, ὥς γνωστὸν, κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς δευτέρας ἑκατονταετηρίδος ἐκ τῆς μετατεθείσης κατὰ τὴν πρῶταν θείας εὐχαριστίας, ἐτελοῦντο τὴν ἐσπέραν ἐν τῷ ναῷ ἢ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ προσφέροντος τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐστίασιν χριστιανοῦ¹. Αἱ κατὰ τὰς μνήμας τῶν μαρτύρων λαμβάνουσαι χώραν κοινὰ ἐστιάσεις ἦσαν ἀσφαλῶς καὶ αὗται κεχωρισμέναι τῆς θείας εὐχαριστίας, ἴσως ὅμως διετεῖτο καὶ εἰς αὐτὰς τὸ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἀγάπαις διατηρηθὲν ὁμοίωμα αὐτῆς, ἥτοι κλάσις τοῦ ἄρτου καὶ εὐλογία τῶν ποτηρίων τῶν συνδαιτυμόνων ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου τῆς ἐστιάσεως κληρικοῦ².

Τὸ ἔθιμον τῶν «συμποσίων» κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων θὰ ἦτο ἀσφαλῶς πολὺ παλαιότερον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἀφοῦ ὑπῆρχον ἤδη ζωνταὶ ἀντιδράσεις κατ' αὐτοῦ, τὰς ὁποίας μάλιστα ὁ αὐτοκράτωρ ἠσθάνθη τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἀδικαιολογήτους καὶ ἀσεβεῖς· «ἂν τις (τὰ συμπόσια) φορτικὰ εἶναι νομίζῃ, οὐ κατὰ τὴν θείαν καὶ μακαρίαν διδασκαλίαν φρονεῖ»³.

Αἱ πληροφορίες ἐπὶ τούτοις τοῦ Γρηγορίου Νύσσης περὶ τῆς δράσεως τοῦ Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἐθίμων ἐκείνων, ἅτινα ὁ «φωτιστὴς» «ἐπαφῆκε ταῖς τῶν ἁγίων μαρτύρων ἐμφαιδρύνεσθαι μνήμαις καὶ εὐπαθεῖν καὶ ἀγάλλεσθαι», ἦσαν καὶ ἡ τέλεσις τῶν συμποσίων τούτων, δι' ὧν ἐσκόπει οὗτος νὰ καταπολεμήσῃ τὰ τόσον προσφιλῆ εἰς τὸν λαὸν νεκροδείπνα⁴. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ συνεπῶς ἀπὸ τοῦ τρίτου ἤδη αἰῶνος τὰ «συμπόσια» ταῦτα θὰ ἦσαν συνήθη.

Καὶ ἐν Ρώμῃ φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα ἐτελοῦντο τοιαῦτα δείπνα παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ὡς καὶ παρὰ τοὺς τάφους τῶν ἀπλῶν πιστῶν ὑπὸ τῶν συγγενῶν των, ὡς βεβαιούμεθα ἐκ τῶν περιωθέντων ἐν τοῖς νεκροθαλάμοις χαραγμάτων, τῶν σχετικῶν παραστάσεων τῶν συμποσίων ἐν ταῖς κατακόμβαις καὶ ἐτέρων μνημείων⁵. Ἐν Β. Ἰταλίᾳ ἦσαν ὡσαύτως διαδεδομένα τὰ συμπόσια ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, διότι αἱ μεταγενέστεραι πληροφορίες (τοῦ Ἀμβροσίου, Αὐγουστίνου, Παυλίνου Νόλης κλπ.) χαρακτηρίζουν ταῦτα ὡς παλαιὰν, παρεκκλίνας μάλιστα τοῦ πρέποντος,

1. Πρβ. Β. Στεφανίδου, Λείψανον τῶν ἀρχαίων ἀγαπῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ΕΕΒΣ, X, 1933, σ. 39. H. Achelis, μ. ἔ. II, σ. 352 A. v. Harnack, Die Mission κλπ., σ. 181.

2. Πρβ. Β. Στεφανίδου, ἔ. ἀ.

3. «Τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ», 12 (Heikel, σ. 171).

4. MG., 46, 953. Περὶ τῶν νεκροδείπνων παρὰ τοῖς χριστιανοῖς πρβ. καὶ Γ. Σπυριδάκη, ἔ. ἀ., σ. 164 ἔ.

5. Πρβ. ἰδίᾳ Th. Klauser, Das altchristliche Totenmahl, ἔ. ἀ., σ. 603 ἔ.

συνήθειαν. Τὰ ἀναγκαιοῦντα διὰ τὰ συμπόσια εἶδη προσεφέροντο καὶ ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν πιστῶν¹.

Καὶ ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐτελοῦντο εἰς εὐρείαν μάλιστα κλίμακα τὰ τοιαῦτα συμπόσια, ὥς βεβαιοῖ καὶ ἀξιόλογος ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης τοῦ ἔτους 299, ἐνθα γίνεται περὶ αὐτῶν λόγος².

Συνεπῶς ἡ κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς γενεθλίου τῶν μαρτύρων τέλεσις τῶν «συμποσίων» πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πτωχῶν διὰ τῶν προσφερομένων ὑπὸ τῶν πιστῶν «εἰς ἀνάμνησιν» τοῦ τιμωμένου μάρτυρος δῶρων, ὑπῆρχεν ὥς συνήθεια παρατηρουμένη πανταχοῦ ἤδη ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος.

Προσφοραὶ πρὸς τοὺς δεομένους ἐλάμβανον χώραν καὶ κατὰ τὰς μνήμας τῶν κοινῶν πιστῶν, ὥς βεβαιοῦν αἱ παλαιὰν παράδοσιν ἐκπροσωποῦσαι Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων. Οἱ ἐπιζῶντες συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ὄφειλον νὰ προσφέρουν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου του εἰς τοὺς πτωχοὺς· «καὶ ἐνιαύσια, ὑπὲρ μνήμης αὐτοῦ. Καὶ διδόντω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ»³. Περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου ὁμιλεῖ καὶ ὁ ἅγ. Ἰωάνν. ὁ Χρυσόστομος· «τί λέγεις; ἀνάμνησιν τοῦ Χριστοῦ ποιεῖς⁴ καὶ πένητας παρορᾷς καὶ οὐ φρίττεις; Ἀλλ' εἰ μὲν υἱοῦ ἢ ἀδελφοῦ τετελευτηκότος ἀνάμνησιν ἐποίεις, ἐπλήγης ἂν ὑπὸ τοῦ συνειδότος, εἰ μὴ τὸ ἔθος ἐπλήρωσας καὶ πένητας ἐκάλεσας· τὴν δὲ τοῦ Δεσπότου σου ποιῶν ἀνάμνησιν, οὐδὲ τραπέζης ἀπλῶς μεταδίδως;»⁵. Τὸ ὅτι δὲ διὰ τῶν ἐλεημοσυνῶν αὐτῶν ἐπιστεύετο ὅτι ὠφελοῦντο κατὰ τινα τρόπον οἱ ὑπὲρ ὧν προσεφέροντο αὗται νεκροί, προκύπτει ἐκ τῆς αὐτῆς μαρτυρίας τῶν Διαταγῶν τῶν Ἀποστόλων, τῆς συνιστώσης νὰ προσφέρονται τὰ τοιαῦτα δῶρα μόνον ὑπὲρ τῶν εὐσεβῶν, «περὶ γὰρ ἀσεβῶν, τὰ τοῦ κόσμου δῶς πένησιν, οὐδὲν ὀνείσεις αὐτόν»⁶.

Τὰ «συμπόσια» ταῦτα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦσαν συνδεδεμένα μετὰ τῆς μνήμης τοῦ τόσον τιμωμένου μάρτυρος, ἐπεδιώκετο δι' αὐτῶν τοῦ πάσχοντος ἀδελφοῦ ἢ ἀνακούφισις καὶ ἐλάμβανον χώραν ἐν ἱεροῖς, «ἡγια-

1. Πρβ. Αὐγουστ., Confess., 6, 2. ML. 32,720. Παυλ. Νόλης, Carm. IX, 566. XVIII, 38 καὶ F. Wieland, Altar und Altargrab, σ. 160. Th. Klauser, ἔ.δ., σ. 604.

2. Πρβ. E. Diehl, Inscriptiones lat. christ. veteres, (Berlin 1925), Nr. 1570. Πρβ. καὶ Th. Klauser, ἔ. δ., σ. 603-4.

3. VIII. 42, MG. 1, 1148.

4. Περὶ τῆς σημασίας τῆς φράσεως «ἀνάμνησις Χριστοῦ» πρβ. F. J. Dölger, Eucharistie, σ. 106.

5. Εἰς 1 Κορινθ. Ὅμιλ. 26, MG. 61, 229.

6. VIII, 43, MG. 1, 1148. Πρβ. καὶ E. Lucius, μ.ε., σ. 27. F. J. Dölger, ἔ.δ., σ. 107. Πρβ. καὶ Αὐγουστίνου, Ἐπιστ. 28. (CSEL. 34, 58, 21 ἐξ.).

σμένους» τόποις, λίαν ἐνωρὶς ἤρχισαν νὰ καταδικάζωνται ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀσφαλῶς ἔνεκα τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῶν ἐκτρόπων, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον χώραν κατ' αὐτὰ καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν ξένα πρὸς τὴν ἀγνότητα τῶν χριστιανικῶν ἡθῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ὑπενθύμιζον εἰδωλολατρικὰς συνηθείας. Ὁ ἀρχικὸς χαρμόσυνος καὶ πανηγυρικὸς χαρακτὴρ τῶν «γενεθλίων», τὰ προσφερόμενα κατ' αὐτὰς παρὰ τῶν εὐσεβῶν ἐδέσματα καὶ δὴ ὁ οἶνος, ἐν τούτοις δὲ καὶ αἱ συναφεῖς εἰδωλολατρικαὶ συνήθειαι τῶν προσερχομένων ἀθρόως εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐθνικῶν, δὲν ἐβράδυναν νὰ ὀδηγήσουν εἰς καταδικαστέας ὑπερβολὰς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει, δικαιολογούσας πλήρως τὴν κατ' αὐτῶν πολεμικὴν τῶν πατέρων, διότι οὐδέν, ὥς φαίνεται, εἶχεν ἀπομείνει πλέον ἐκ τῶν «σωφρονεστάτων συμποσίων», περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ. Ὁ ἀναφερθεὶς ὑπαινιγμὸς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου βεβαιοῖ ὅτι τὰ ἔκτροπα ταῦτα καὶ αἱ κατὰ τῶν συμποσίων ἀντιδράσεις ἀνάγονται ἤδη εἰς τὸν 3ον αἰῶνα. Βραδύτερον τὰ ἔκτροπα ἐπολλαπλασιάσθησαν, μετὰ μελανῶν δὲ χρωμάτων περιγράφονται τὰ λαμβάνοντα ἐν τοῖς «συμποσίοις» χώραν. «Γυναῖκες ἀκόλαστοι, γράφει ὁ Μ. Βασίλειος, ἐπιλαθόμεναι τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ... ἐν τοῖς πρὸ τῆς πόλεως Μαρτυρίοις χοροὺς συστησάμεναι, ἐργαστήριον τῆς οἰκείας αὐτῶν ἀσχημοσύνης τοὺς ἡγιασμένους τόπους πεποίηνται. Ἐμίαναν μὲν τὸν ἄερα τοῖς ἥσμασι τοῖς πορνικοῖς, ἐμίαναν δὲ τὴν γῆν τοῖς ἀκαθάρτοις ποσίν, ἦν ἐν ταῖς ὁρχήσεσι κατεκρότησαν, θέατρον ἑαυταῖς νεανίσκων ὄχλων περιστησάμεναι, σοβάδες ὄντως καὶ παράφοροι παντελῶς, μανίας οὐδεμίαν ὑπερβολὴν ἀπολείπουσαι»¹. Τούτων ἔνεκα Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς² καταδικάζει ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν αὐτοῦ τὸ προσφέρειν δῶρα εἰς τοὺς μάρτυρας, «ἄργυρον, οἶνον, βρώσιν, ἐρεῦγματα». Μόνον εἰς τοὺς δαίμονας δέον, κατὰ τὸν ἴδιον, νὰ ἀποδοθῇ πᾶσα σκέψις, ἥτις παροτρύνει τοὺς χριστιανοὺς νὰ προσφέρωσι μὴ καθαρῶς πνευματικὰ δῶρα καὶ πνευματικὰς θυσίας ὑπὲρ τῶν μαρτύρων. Παρὰ ταῦτα «φιλογαστορίδαι» τινὲς «αὐτομολοῦν πρὸς τοὺς δαιμονικοὺς τύπους» προσφέροντες εἰς τοὺς μάρτυρας ὅ,τι ἐκεῖνοι δὲν ἐπιθυμοῦν· «οὐ ζητεῖτε τράπεζαν εὖπνουν, οὐδὲ μαγεῖρους· οἱ δ' ἐρυγὰς παρέχουσ', ἀντ' ἀρετῆς τὸ γέρας»³.

1. Κατὰ μεθυσόντων 1, MG. 31, 445-8.

2. Ἐπιγρ. 26-9, MG., 38, 97-99.

3. Ἡ ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Φρυγίας συνελθοῦσα περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος Σύνοδος, ἔνεκα ἀκριβῶς τῶν παρατηρουμένων ἐκτρόπων κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν πάσης φύσεως κοινῶν δείπνων ἐν τοῖς ἱεροῖς χώροις, ἐθέσπισε διὰ τοῦ 28ου κανόνος αὐτῆς, «ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς Κυριακοῖς ἢ ἐν ἐκκλησίαις, τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἀκούβιτα στρωννύειν». Ὁ ἀπαγόρευσις ἐπανελήφθη καὶ διὰ τοῦ 74ου κανόνος τῆς Πενθέκτης Οἰκ. Συνόδου. Πρβ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, ἔ. ἀ., σ. 202. 107.

Ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ ἡ κατάστασις παρουσιάζετο κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ἔτι χειροτέρα. Ὀλονύκτιοι χοροὶ παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ἢ ἐν ἐτέροις τόποις, τοὺς ὁποίους ἀβεβαία τις παράδοσις συνέδεε μετὰ μαρτυρικῶν τάφων καὶ λειψάνων, ὡς καὶ ἕτερα ἐπικρατήσαντα ἐθνικὰ καθαρῶς ἔθιμα ἠπειλοῦν νὰ μεταβάλουν παντελῶς τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐορτῶν αὐτῶν¹. Ἡ ἐν Καρθαγένῃ σύνοδος τοῦ ἔτους 419 ἐχαρακτήρισε τὰ τοιαῦτα «συμπόσια», τὰ ἐν αὐτοῖς τοῖς γενεσίοις τῶν μακαρίων μαρτύρων λαμβάνοντα χώραν, «ὡς ἐκ τῆς ἐθνικῆς πλάνης προενεχθέντα». Τοσαύτην δὲ εἶχον λάβει ἔκτασιν τὰ κατὰ τὴν τέλεσιν αὐτῶν ἔκτροπα, ὥστε ἀπεφασίσθη νὰ ζητηθῇ «παρὰ τῶν χριστιανῶν αυτοκρατόρων...τὰ τοιαῦτα κωλυθῆναι καὶ ἐκ τῶν πόλεων καὶ ἐκ τῶν κτήσεων», διότι, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἐγίνοντο «ἀνά τινας πόλεις καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἱεροὺς τόπους», παρετηροῦντο «ὀρχήσεις μυσσараί» καὶ ἕτεραι ἀσχημοσύναι εἰς βάρος τῶν «εὐλαβῶς εἰς τὴν ἀγίαν ἡμέραν παραγενομένων»².

Ὁ Ἀμβρόσιος κατακρίνει ὡσαύτως τοὺς κομίζοντας δῶρα καὶ τελοῦντας συμπόσια παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων, φρονεῖ δὲ ὅτι μόνον ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ τελῇται κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς μνήμης των³. Ὁ Αὐγουστίνος μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Μεδιολάνων εἶχε ρητῶς ἀπαγορεύσει τὴν προσφορὰν τοιοῦτων δώρων, διότι, ὡς ἐφρόνει, αἱ μετ' αὐτῶν συνδεόμεναι περὶ τοὺς τάφους συνήθειαι, ὁμοιάζον πρὸς εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα⁴. Καὶ αὐτὸς ὁ τόσον ἐξυμνήσας τοὺς μάρτυρας, καὶ ἰδίως τὸν ἅγιον Φήλικα, Παυλῖνος ὁ Νόλης, κατακρίνει τὴν ἐπίθεσιν δώρων καὶ δὴ δοχείων μετ' οἴνου ἐπὶ τῶν τιμωμένων μαρτυρικῶν τάφων. «Πῶς εἶναι δυνατόν, γράφει, ἡ τράπεζα τοῦ Πέτρου νὰ δέχεται ὅ,τι ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀπορρίπτει»⁵.

Κατόπιν τῆς πανταχόθεν ἐκδηλωθείσης ἀντιδράσεως ἐκ μέρους τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος «συμπόσια», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐντὸς νέου κύκλου ἰδεῶν καὶ ἐξ ἐτέρων βεβαίως προϋποθέσεων ὁρμώμενα ἐπε-

1. Πρβλ. π. χ. *Αὐγουστίνου*, Serm. 109., PL. 39, 328. Ἐπισ. 22 (CSEL. 34, 58, 21 ἐξ.). *H. Leclercq*, DAL XI, σ. 441 ἐξ. *F. J. Dölger*, Klingeln Tanz und Händeklatschen im Gottesdienst der christl. Melitianer in Aegypten, Ant. und Christ., IV. 1934, σ. 251 ἐξ. *H. Delehaye*, Sanctus, σ. 135-140.

2. Κανὼν 60 (69). Πρβλ. *Γ. Πάλλη - Μ. Ποτλή*, Σύνταγμα Ἱερῶν κανόνων, 3, σ. 465. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, ἔ. ἀ., σ. 258.

3. De Elia, ML. 14, 448.

4. Confess., VI, 2, ML. 32, 720, ἐνθα περιγράφονται καὶ αἱ σχετικαὶ συνήθειαι τῆς ἀκολουθούσης πιστῶς τὰ ἔθιμα τῆς Β. Ἀφρικῆς μητρὸς τοῦ Αὐγουστίνου.

5. Carmen XXVII 569. ML. 61, 611. Πρβλ. καὶ *F. Wieland*, Altar und Altargrab, σ. 158 ἐξ., ὅπου καὶ ἕτεραι μαρτυρίαι.

δίωκον νὰ συνεχίσωσι ταῦτα τὴν φιλάδελφον παράδοσιν τῶν ἀρχαίων ἀγαπῶν, ὁ ἐπικρατῶν δὲ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ συμβολισμὸς διέβλεπεν ἐν αὐτοῖς τὴν ἔκφρασιν μιᾶς μεγαλειώδους χριστιανικῆς ἀντιλήψεως, περὶ ἧς κατωτέρω ὁ λόγος, ὡς παρεκκλίναντα ἐξ ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῶν προορισμοῦ καὶ παρασυρθέντα ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς παραδόσεως τῶν νεκροδείπνων, ἤρχισαν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τετάρτου αἰῶνος νὰ τελῶνται σπανιώτερον καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἐκλείπωσιν¹.

Αἱ συνάξεις τῶν πιστῶν διὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τῶν μαρτύρων τῶν ἐγένοντο ἀρχικῶς εἴτε ἐν ὑπαίθρῳ πλησίον τοῦ τιμωμένου τάφου, καθ' ὥρισμένας τοῦλάχιστον ἐποχὰς τοῦ ἔτους, εἴτε, ὅταν ἐπρόκειτο περὶ ἐθνικοῦ νεκροταφείου, ἐντὸς τῶν ὑπαρχόντων ἐν αὐτοῖς μικρῶν οἰκίσκων, οἵτινες ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον κυκλικά οἰκοδομήματα μετὰ ἀψίδων καὶ προωρίζοντο διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς ἐθίμων². Καὶ ἐν τοῖς χριστιανικοῖς κοιμητηρίοις ὑπῆρχον τοιαῦτα εἰδικὰ οἰκοδομήματα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα πάντα τὰ κτίσματα ἐπροστατεύοντο ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν νόμων περὶ νεκροταφείων, διετυπώθη ἡ ἀποψις (ὑπὸ τοῦ De Rossi) ὅτι οἱ χριστιανοὶ θὰ ἐτέλουν ἐν τοῖς οἰκίσκοις ἐκείνοις τὰ τῆς λατρείας τῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκος³. Τοιοῦτοι οἰκίσκοι χριστιανικῶν κοιμητηρίων ἀνευρέθησαν ἐν Βορείῳ Ἀφρικῇ⁴. Προκειμένου περὶ ὑπογείων κοιμητηρίων αἱ συγκεντρώσεις αὗται ἐλάμβανον χώραν πλησίον τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος ἢ ἐντὸς παρακειμένων νεκροθαλάμων, οἵτινες διηρυνήθησαν καὶ διερρυθμίσθησαν, ὡς ἀνεφέρθη, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἐὰν ἡ σύναξις δὲν ἦτο δυνατὴ ἐντὸς τοῦ ὑπογείου κοιμητηρίου, ἐλάμβανε καὶ αὕτη χώραν ἐντὸς τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εὐρισκομένων οἰκίσκων. Ὑπεράνω τῆς κατακόμβης τοῦ ἁγ. Καλλίστου ἐν Ρώμῃ ἀνεκαλύφθησαν δύο τοιοῦτοι τρίκογχοι οἰκίσκοι (cellae trichorae) πιθανῶς τοῦ τρίτου αἰῶνος, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τοιούτους σκοποὺς⁵. Αὐτονόητον τυγχάνει ὅτι, ἐὰν καὶ ὅπου ὑπῆρχον Μαρτύρια, αἱ «συνάξεις» θὰ ἐγένοντο ἐντὸς ἢ πλησίον αὐτῶν.

1. Πρβλ. πχ. Th. Klauser, Das altchr. Totenmahl, ἔ. ἀ., σ. 613.

2. Πρβλ. Th. Klauser, ἔ. ἀ., σ. 604-5. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 67.

3. Πρβλ. F. Wieland, Mensa und Confessio, σ. 78-9. D. Petrakakos, ἔ. ἀ., σ. 73 ἔ.

4. Πρβ. H. Leclercq, L'Afrique chretienne I. σ. 58. 275. DAL, I, σ. 676 ἔ. H. Delehaye, Sanctus, σ. 138. Τοιαῦτα τρίκογχα κτίσματα ἀνευρέθησαν καὶ ἐν Ἑλλάδι. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ., σ. 67.

5. Πρβλ. F. Wieland, ἔ. ἀ., σ. 76-89 ἔξ. Th. Klauser, Das altchristl. To-

VII.

Μετά τῶν ἐκτεθεισῶν ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραγράφοις συνηθειῶν συνδέονται ἀσφαλῶς καὶ αἱ ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης ἐρχόμεναι εἰς φῶς μαρμάριναι πλάκες, αἱ καλύπτουσαι τάφους μαρτύρων ἢ τόπους ἔνθα ἐπιστεύετο ὅτι ἐφυλάσσοντο μαρτυρικὰ λείψανα ἢ εὐρισκόμεναι πλησίον αὐτῶν καὶ προσδιορίζουσαι οὕτως ἐνίοτε τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν θέσιν αὐτῶν τούτων τῶν μαρτυρικῶν τάφων, ἐξυπηρετοῦσαι δὲ πάντως διάφορα ἔθιμα συνδεόμενα μετὰ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους τιμῆς¹. Ἐπὶ τινῶν ἐκ τῶν πλακῶν τούτων πιστεύεται ὅτι ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων, ἥδη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὀνομάζονται αὗται «τράπεζαι μαρτύρων»². *Mensae martyrum* ὀνομάζονται αὗται καὶ ἐν ταῖς λατινικαῖς ἐπιγραφαῖς³. Ἐπὶ τούτοις ὅμως ἐπὶ τινῶν ἐκ τῶν τραπεζῶν τούτων φαίνεται ὅτι ἐτίθεντο καὶ τὰ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν προσκομιζόμενα πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων διάφορα δῶρα καὶ ἐδέσματα, ἕτεροι δὲ ἢ καὶ αἱ αὗται ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν τέλεσιν τῶν «συμποσίων», διὸ καὶ καλοῦνται αὗται «τράπεζαι ἀγαπῶν»⁴.

Δυστυχῶς τῶν μνημείων τούτων τυγχάνει δυσχερὴς ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις. Τινὲς ἐκ τῶν τραπεζῶν τούτων, τῶν προερχομένων ἰδίᾳ ἐκ Β. Ἀφρικῆς, πιστεύεται ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν τρίτον αἰῶνα⁵. Αἱ πλεῖσται παρὰ ταῦτα θεωροῦνται ὡς προερχόμεναι ἐκ τῆς μετὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν ἐποχῆς. Ὅπως δὲ καὶ αὗται συνεχίζουσιν πιθανώτατα παλαιότεραν παράδοσιν, ἡ ἐξέτασις δὲ αὐτῶν διαφωτίζει ἀσφαλῶς καὶ ἀντιλήψεις τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς.

Αἱ μαρμάριναι κατὰ τὸ πλεῖστον πλάκες αὗται εἶναι συνήθως μικροῦ πάχους, ἡμικυκλικαὶ δὲ ἢ κυκλικαί, ἀλλὰ καὶ τετράγωνοι καὶ ὀρθογώνιοι καὶ

tenmahl, ἔ.δ., σ. 604. *J. P. Kirsch*, Die Grabstätten, ἔ.δ., σ. 111. Χριστιανικὸν Μανσωλεῖον τοῦ 3ου (:) αἰῶνος, ἔχον τὴν αὐτὴν μορφήν τοῦ τριγώνου κτίσματος, ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐν La Gayolle. Πρβλ. *H. v. Schoenebeck*, ἔ.δ., σ. 65 ἔξ.

1. Πρβλ. *Γ. Σωτηρίου*, Τράπεζα μαρτύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, (ἀνάτ. ἐκ τῶν Πρακτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρείας 1932. *Byz.-neugr. Jahrbücher* 10, 1933). Τοῦ ἰδίου, Ἀρχαιολογία, σ. 75. *F. Wieland*, Altar und Altargrab, σ. 148 ἔ. *H. Leclercq*, DAL. I., σ. 828 (Agape) καὶ XI, σ. 44) (mensa), ἔνθα γίνεται μνεῖα τῶν σπουδαιότερων μνημείων.

2. Εἰς Ἰγνατ. MG. 49, 587.

3. Πρβλ. *F. Kraus*, RE., II, σ. 391. DAL. I., 828. XI 443. Ἰ. Μπάργεα, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν Θυσιαστήριον, σ. 47 ἔξ.

4. Πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, μ. ἔ. II., σ. 480. ἔξ.

5. Πρβλ. *S. Gsell*, Monuments antiques de l'Algerie II., Paris 1901, σ. 333. *F. Wieland*, Mensa und Confessio, σ. 153.

ἀκανονίστου σχήματος, φέρουν δὲ συνήθως κατὰ τὴν περιφέρειαν ἡμικυκλικά λαξεύματα ἢ ὁπὰς ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ἢ καὶ ἐν ἑτέροις σημείοις τῆς ἐπιφανείας των καὶ ἐνίοτε ἐπιγραφὰς (*memoria sancta, mensa martyrum* κλπ.). Πολλὰ τοιαῦτα τράπεζαι καὶ θραύσματα αὐτῶν ἀνευρέθησαν ἐν Β. Ἀφρικῇ (Ἀλγέριον καὶ Τύνιδα), τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ τῶν ἐτῶν 320, 324, 329 καὶ 357¹. Αἱ πλεῖσται τούτων εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ θεωροῦνται ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὰ μικρὰ Μαρτύρια ἢ τὰ θυσιαστήρια, ἅτινα εἶχον ἰδρυθῇ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ εἰς μέγαν ἀριθμὸν πανταχοῦ, ὅπου ἐδεικνύετο τάφος μάρτυρος ἢ ἐφυλάσσοντο μαρτυρικά λείψανα². Τοιαῦτα θυσιαστήρια πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων ὑπῆρχον οὐ μόνον ἐντὸς Μαρτυρίων, ἀλλὰ καὶ διεσκορπισμένα «ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἀμπελῶνας», ἢ παρὰδοσις δὲ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίζετο ἡ σχέσις αὐτῶν πρὸς μαρτυρικοὺς τάφους ἐχαρακτηρίζετο ὡς λίαν ἐπισφαλῆς ἢ καὶ ψευδής. Κατὰ τῶν ψευδοθυσιαστηρίων τούτων, μετὰ τῶν ὁποίων συνεδέοντο αἱ καταδικαζόμεναι διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 60 (69) κανόνος τῆς ἐν Κερθαγένῃ Συνόδου τοῦ ἔτους 419 παρεκτροπαί³, στρέφεται καὶ ὁ 83 (91)ος κανὼν τῆς αὐτῆς Συνόδου, ὁ ὀρίζων νὰ καταστρέφονται «εἰ ἔστι δυνατόν» ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπισκόπων «τὰ πανταχοῦ ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἀμπελῶνας θυσιαστήρια ὥσανεἰ εἰς μνήμην μαρτύρων καθιστάμενα, ἐν οἷς οὐδὲ ἐν σῶμα ἢ λείψανον μαρτύρων, ἀποκείμενα δείκνυνται». Ἐπὶ τούτοις διὰ τοῦ αὐτοῦ κανόνος ὀρίζεται ὅπως «τὰ πλήθη νουθετηθῶσι μὴ ὀχλαγωγεῖν τοὺς τόπους ἐκεῖνους» ὡς καὶ πάντες «οἱ τὰ ὁρθὰ φρονοῦντες» νὰ μὴ δεσμεύονται ἐκ τῶν τοιούτων δεισιδαιμονιῶν· «καὶ παντελῶς μὴδὲ μνήμη μαρτύρων ἐπιτελεσθῇ, εἰ μήπου ἢ σῶμα ἢ τινα λείψανα ᾧσιν, ἢ ἀρχαιογονία τινὸς οἰκήσεως ἢ κτήσεως, ἢ πάθους πιστῇ ἀρχαιότητι παραδιδῶνται· ὅσα γὰρ δι' ἐνυπνίων καὶ ματαίων ἀποκαλύψεων ἀνθρώπων τινῶν ὁπουδήποτε καθίστανται θυσιαστήρια, παντὶ τρόπῳ τὰ τοιαῦτα ἀποδοκιμασθῶσιν»⁴.

Τράπεζαι μαρτύρων ἢ ἀγαπῶν ἀνευρέθησαν καὶ ἐν Δ. Γερμανίᾳ⁵, ἐν Γαλίᾳ, ἐν Σαλώναϊς⁶, ἐν Δοβρουτσᾷ⁷, ἐν Ἐφέσῳ, ἐν Θεσσαλονίκῃ

1. Πρβλ. *F. Wieland*, *Altar und Altargrab*, σ. 155.

2. Πρβλ. *F. Wieland*, ἔ. ἀ., ὅπου καὶ τινα παραδείγματα.

3. Ἰδὲ ἀνωτέρω σ. 89.

4. Πρβ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, ἔ. ἀ., 267. *Γ. Σωτηρίου*, ἔ. ἀ., σ. 10.

5. Πρβλ. *A. Grabar*, ἔ. ἀ., I. σ. 51. *F. J. Dölger*, *Antike und Christentum*, V, 1936 σ. 292, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. *E. Dygge - Brondsted*, *Recherches à Salone*, I, Copenhagen 1928, σ. 138 ἔ. εἰκ. 135.

7. Πρβλ. *R. Berliner*, *Ein Frühchristl. Agapentisch am Konstantza*, *Byz.-neugr. Jahrbücher*, 2, 1921, σ. 150. *Γ. Μπαρνέα*, ἔ. ἀ., σ. 51.

ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ (τέσσαρες) καὶ μία ἐν Λαρίῃ, φυλασσομένη νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν, φέρουσα δὲ μόνῃ αὐτῇ ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν, «Μαρτύρων | Ἰωάννου, Λουκᾶ Ἀνδρέου, Λεωνίδου... | ἐτελειώθη τὸ Μαρτύριον τῇ πρὸ ια' καλανδῶν Ἰανουαρίων | ἀνέστησεν ἡ δούλη αὐτῶν Σωτ... | ». Ἡ τράπεζα αὕτη (διαστάσεων 0,71×0,56) ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 4ον αἰῶνα καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς μεταξὺ τῶν γραμμῶν τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ μιᾶς σειρᾶς φέρει πέντε κοιλότητας¹. Καὶ ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης ἀνευρέθησαν τεμάχια τοιαύτης πλακός, πιθανῶς τραπέζης μαρτύρων, ἔτεροι δὲ τράπεζαι ἀνεσκάφησαν ἐν Λέσβῳ καὶ ἐν Ἀμμοχώστῃ τῆς Κύπρου, παρὰ τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Βαρνάβα, μετὰ μιᾶς ἐν τῷ μέσῳ ὀπῆς².

Σχεδὸν εἰς πάντας τοὺς νεκροθαλάμους, τέλος, τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης ἀνευρέθησαν ἐπίσης τοιαῦται τετράγωνοι ἢ ἡμικυκλικαὶ τράπεζαι, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας δὲ τινων ἐξ αὐτῶν καὶ ἐντὸς καταλλήλων κοιλωμάτων εἶχον τοποθετηθῇ πινάκια ἐξ ὕλου³.

Ἡ ὕπαρξις τοιούτων μνημείων εἰς πάσας σχεδὸν τὰς περιοχὰς ἐπιβεβαιοῖ ὅτι αἱ συνήθειαι, μετὰ τῶν ὁποίων ταῦτα συνεδέοντο, ἦσαν πανταχοῦ διαδεδομένα. Ἀλλὰ ποῖαι ἀκριβῶς ἦσαν αὗται;

Ἐκ τῶν ποικίλων μορφῶν τῶν «τραπέζων» τούτων διαφαίνεται ὅτι δι' αὐτῶν ἐξυπηρετοῦντο καὶ διάφοροι συνήθειαι, ὥς κέντρον ἔχουσαι τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος. Ὡς «τράπεζαι τῶν ἀγαπῶν» ἐκρησιμοποιοῦντο αἱ ἔχουσαι σχῆμα ὀρθογώνιον ἢ καὶ τετράγωνον καὶ κυκλικόν, συνηθέστερον ὅμως ἡμικυκλικόν (σχήματος πετάλου) ὥς ἀκριβῶς καὶ αἱ ἐν τοῖς τρικλινίοις ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν χρησιμοποιούμεναι. Ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν πλακῶν τούτων ἦσαν συνήθως γεγλυμμένα ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου καὶ κατὰ μῆκος τῶν εὐθυγράμμων πλευρῶν πινάκια ἢ κοιλότητες, ἵνα δέχωνται τὰ διὰ τὰ συμπόσια προοριζόμενα πινάκια καὶ ἐδέσματα.

Ἐν ταῖς κρύπταις τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης ἀνευρέθη, ὥς ἐλέχθη, μέγα πλῆθος τοιούτων κτιστῶν κατὰ τὸ πλεῖστον τραπέζων μετὰ πινάκων διαφόρων μεγεθῶν, ἅτινα παλαιότερον ἐπιστεύετο ὅτι περιεῖχον τὸ τόσον περιζήτητον ἡγιασμένον ἔλαιον τῶν μαρτύρων. Ἦδη πιστεύεται ὅτι καὶ αἱ τράπεζαι αὗται καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν πινάκια ἐκρησόμενον, ὅπως δέχωνται τὰ

1. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, ἔ.δ., σ. 1-10.

2. Πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Τεμάχια τραπέζων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης, Byz. - neug. Jahrbücher, 6, 1928, σ. 160-3. Τοῦ ἰδίου, μ.ε. II σ. 484 ἔ., ἐνθα ἀναφέρονται τὰ ἀξιολογώτερα τῶν τοιούτων μνημείων, ὥς καὶ Ἀρχ. Δελτ., 12, 1929, σ. 58.

3. Πρβλ. Α. Μ. Shneider, Mensae eleorum oder Totenspeisetische, Röm. Quartalschrift, 25, 1927, σ. 287 ἔ. Ἰ. Μπάργσα, ἔ.δ., σ. 59. Γ. Σωτηρίου, ἔ.δ., σ. 14.

δῶρα τῶν ἐπιζώντων πρὸς τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν νεκροὺς ἢ τῶν πιστῶν πρὸς τοὺς μάρτυρας, τὰ προσφερόμενα κυρίως κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν γενεθλίων αὐτῶν¹. Τὰ δῶρα ταῦτα, καθαγιαζόμενα ἐν τῇ τραπέζῃ τοῦ μάρτυρος, ἐχρησιμοποιοῦντο εἴτα κατὰ τὰ τελούμενα συμπόσια «πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων»².

Πρὸς κατανόησιν τῆς χρήσεως τῶν τραπεζῶν τοῦ εἴδους τούτου ὑποβοηθοῦν αἱ εὐρεθεῖσαι παρὰ τὰς ἐπιτυμβίους συνήθως στήλας τῶν ἐθνικῶν «τραπέζαι», ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν οὐ μόνον τὰ συνήθη κοιλώματα ἢ καὶ τὰ πινάκια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν διαφόρων προσφερομένων πρὸς τοὺς νεκροὺς δώρων, ἀλλὰ καὶ λαξεύματα ἔχοντα ἀκριβῶς τὸ σχῆμα τῶν ἐδεσμάτων, ἅτινα, ὡς φαίνεται, προετίμα ὁ νεκρὸς, καὶ τῶν ἀναγκαιούντων διὰ τὸ συμπόσιον σκευῶν (ἰχθύων, ἐτέρων ἐδεσμάτων, κοχλιαρίων, δοχείων οἴνου κλπ)³.

Ὁ Ἐπιφάνιος ὁ Κύπρου († 403) περιγράφει τὸ ἔθιμον τοῦτο τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐρμηνεύει, θὰ ἔλεγέ τις, τὰς ἐθνικὰς ταύτας τραπέζας⁴. «Ἕλληνες δὲ πάλιν ἐλέγχονται, γράφει, οἱ τὸ πᾶν τῆς ἀναστάσεως ἀρνούμενοι· ἀποφέροντες γὰρ εἰς τὰ μνημεῖα τὰ βρώματά τε καὶ πόματα, ἐν ταῖς πανθήμοις καλουμέναις ἡμέραις ὀλοκαυτοῦσι μὲν τὰ ἐδέσματα, σπένδουσι δὲ τοὺς οἶνους, μηδὲν μὲν τοὺς νεκροὺς ὠφελοῦντες, ἑαυτοὺς δὲ μᾶλλον βλάπτοντες. Πλὴν ἀναγκάζονται ἀπὸ τῆς συνηθείας ὁμολογεῖν τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν. Ἐνθα γὰρ ἐτέθη τὰ σώματα τῶν τελευτησάντων, παραγίνονται καὶ προσφωνοῦσι τοῖς τεθαμμένοις νεκροῖς ἐξ ὀνόματος· «ἀνάστα, φάσκοντες, ὁ δεῖνα, φάγε καὶ πίε καὶ εὐφρανθήτι».

Δὲ τοὺς χριστιανούς αἱ τραπέζαι καὶ τὰ πινάκια θὰ εἶχον, ὡς φαίνεται, πολλάκις συμβολικὸν μόνον χαρακτῆρα καὶ δὲν θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο πάντοτε διὰ τὴν ἀπόθεσιν πραγματικῶν ἐδεσμάτων, ὡς τοῦτο συνέβαινε διὰ τοὺς ἐθνικούς. Τοῦτο προκύπτει ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τινὰς κρύπτας τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης τὰ πινάκια δὲν εὗρίσκονται ἐπὶ τῶν τραπεζῶν, ἀλλὰ προσκεκολλημένα ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν αὐτῶν, ὁπότε ὡς εἶναι φυσικὸν δὲν ἠδύναντο νὰ δεχθοῦν ἐντὸς αὐτῶν ἐδέσματα⁵.

1. Πρβλ. A. M. Schneider, *ἔ. ἀ.*, σ. 289 ἔ.

2. Πρβλ. π.χ. H. Leclercq, *DAL*, XI, σ. 443.

3. Πρβλ. H. Leclercq, *DAL*, XI, σ. 443-4. *Ἱ. Μάρτυρα*, *ἔ. ἀ.*, σ. 48. F. J. Dölger, *IXΘΥΣ*, II, 536, ὡς καὶ τοῦ *Ἰδίου*, *Darstellung einer Totenspende mit Fisch κλπ.*, *Ant. und Christ.*, II, 1930, σ. 81 ἔξ., ἔνθα καὶ πλείονα περὶ τῶν προσφερομένων ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν δώρων. *Περὶ τῶν «τραπεζῶν» ἐν τοῖς ἐθνικοῖς Ναοῖς*, πρβλ. P. Stengel, *Die griechischen Kultusaltertümer*³, München 1920, σ. 23.

4. *Ἀγκυρωτός*, 86, 4 (K. Holl, σ. 106).

5. Πρβλ. A. M. Schneider, *ἔ. ἀ.*, σ. 297.

Αἱ αὐταὶ τράπεζαι θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ὄντως καὶ διὰ τὰ συμπόσια, ὅταν οἱ λαμβάνοντες μέρος εἰς αὐτὰ θὰ ἦσαν ὀλιγάριθμοι. Αἱ ἀνήκουσαι εἰς ἰδιωτικὰ προσευχητάρια· Μαρτύρια μικραὶ τράπεζαι ἐκ Β. Ἀφρικῆς θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξυπηρετήσωσιν εὐχερῶς τὸν ὀλιγάριθμον οἰκογενειακὸν κύκλον, ὅστις θὰ ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰ συμπόσια ταῦτα. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τοιαύτης ἰδιωτικῆς τραπέζης «συμποσίου» εἶναι ἡ ἐν Κωνσταντῶν ἀνευρεθεῖσα καὶ φυλασσομένη ἐν τῷ ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ τοῦ Βουκουρεστίου, ἡ ἀποτελουμένη ἐξ ὀγκώδους μαρμάρου μετ' ὀρθογωνίου κοίλης ἐπιφανείας ($1,25 \times 0,40$) πλασιουμένης διὰ χειλέων (0,06). Ἡ τράπεζα αὕτη τοῦ τετάρτου πιθανῶς αἰῶνος ὑποβάσταζεται ὑπὸ δύο ὑποστηρικμάτων (0,20 πλ.), ἐν τῇ ἐμπροσθίᾳ δὲ ἐξωτερικῇ πλευρᾷ κοσμεῖται ὑπὸ μικροῦ δελφίνου καὶ φέρει ἐπιγραφὴν, ἐν ᾗ ἀναφέρεται ὅτι νεοφώτιστός τις, Ἐμμανουήλ ὀνομαζόμενος, προσέφερε τὴν τράπεζαν ταύτην «τῷ μακαρίῳ Τιμοθέῳ», ἵσως διὰ τὸ ἰδιωτικὸν αὐτοῦ προσευχητᾶριον¹. Ὡς κτιστὴ τράπεζα «συμποσίου» τῆς χριστιανικῆς κοινότητος Μήλου δέον νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ κτιστὸν ὕψωμα, τὸ ἀνευρεθὲν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου τῆς κατακόμβης τῆς Μήλου, ὅπερ προηγουμένως εἶχεν ἐκληφθῇ ὡς τάφος².

Αἱ φέρουσai ὁπὴν ἢ ὁπὰς ἢ καὶ κοιλώματα μὴ προοριζόμενα διὰ πινάκια πλάκες ἐκάλυπτον πιθανώτατα αὐτοὺς τούτους τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ἢ τὰ τιμώμενα λείψανα. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει ὁ ἱστορικὸς Σωζόμενος τοιαύτην διάτρυτον τράπεζαν, εὐρεθεῖσαν κατὰ χώραν ἔξωθεν τῶν τειχῶν τῆς Κων)λεως καὶ καλύπτουσαν λείψανα τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων· «τὸ δὲ ἐπίθεμα τῆς θήκης, ὥσπερ εἰς ἱερὰν ἐξησκεῖτο τράπεζαν. Ἐπ' ἄκρου δὲ καθ' ὃ οἱ μάρτυρες ἔκειντο, τρύπημα μικρὸν ἀνεφάνη. Παρεστὼς δὲ τις τοῦ βασιλέως οἶκον, ράβδον λεπτὴν ἣν ἔτυχε κατέχων, διὰ τοῦ τρυπήματος καθῆκεν· καὶ ἀνιμήσας, τῇ ρινὶ προσήγαγε καὶ μύρον εὐωδίας ὠσφράνθη»³.

Οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὰ μνημεῖα ταῦτα διετύπωσαν τὴν ἄποψιν, ὅτι διὰ τῆς ὁδηγούσης μέχρι τοῦ λειψάνου ὁπῆς τῆς τραπέζης τῶν μαρτύρων ἐχύνοντο, συμφώνως πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἔθιμα, ἐδέσματα καὶ δὴ οἶνος ἐντὸς τοῦ τάφου, ἐλάμβανε δηλαδὴ χώραν σπονδῇ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος⁴. Ἡ

1. Πρβ. *Ι. Μπάρνσα*, ἔ. ἀ., σ. 58 ἔ., ἐνθα καὶ αἱ διατυπωθεῖσαι περὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς διάφοροι γνώμαι.

2. Πρβ. *Γ. Σωτηρίου*, ἔ. ἀ., σ. 14. Ἰδὲ καὶ *H. Leclercq*, *DAI*, XI, 443 ἔ., ὅπου εὐρίσκει τις καὶ ἕτερα παραδείγματα κτιστῶν τραπεζῶν ἀγαπῶν διαφόρων σχημάτων.

3. Ἐκκλ. Ἰστ., IX, 2, MG. 67, 1601.

4. Πρβ. π.χ. *F. Wieland*, *Altar κλπ.*, σ. 148. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 28. *Δ. Πάλλα*, Ἡ «θάλασσα» τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, σ. 92 ἔ.

ἄποψις αὕτη δὲν φαίνεται πιθανή, διότι τοιαύτη πράξις θὰ ὑπενθύμιζε περισσότερο τοῦ ἀνεκτοῦ καθαρῶς εἰδωλολατρικὰς συνηθείας καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ γίνη ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη ὁ Τερτυλλιανός, καταπολεμῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνος τὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς νεκρούς, διακηρύττει ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἦσαν παντελῶς ξένοι πρὸς αὐτά¹. Ὁ Ἰουστίνος ὡσαύτως ἀπολογούμενος διακηρύττει, ὅτι οἱ χριστιανοὶ σέβονται τὸν δημιουργὸν τοῦ παντός, ὅστις «οὐ δεῖται αἵματος, οὐδὲ κνίσσης, οὐδὲ θυμιαμάτων εὐωδίας»². Τὸ αὐτὸ ἰσχυρίζεται καὶ ὁ Ὡριγένης ὀλίγον βραδύτερον ὑποστηρίζων, ὅτι οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ σύγκρισις μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς λατρείας «πρὸς τοὺς ἐκείνων βωμοὺς καὶ τὰς παρ' αὐτοῖς κνίσσας καὶ αἵματα»³. Καὶ ὁ Ἐπιφάνιος τὸν τέταρτον ἀκριβῶς αἰῶνα, τὴν ἰδίαν δηλαδὴ ἐποχὴν καθ' ἣν ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ τοιαῦται τράπεζαι, κατηγορεῖ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, τοὺς ἐθνικοὺς διὰ τὰς προσφερομένας εἰς τοὺς νεκρούς τῶν σπονδὰς. Μετὰ δυσκολίας δύναται τις συνεπῶς νὰ ἀποδεχθῇ, ὅτι οἱ κατηγοροῦντες τοὺς ἐθνικοὺς διὰ τὰς τοιαύτας συνηθείας τῶν χριστιανοί, ἠκολούθουν πιστῶς διὰ τῶν αὐτῶν ἐκδηλώσεων τὸ παράδειγμα ἐκείνων. Τὰ «συμπόσια» ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἀνεκτὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι καὶ ταῦτα ὑπενθύμιζον ἐθνικὰ ἔθιμα, διότι κατ' ἀρχὴν ἦσαν «σωφρονέστατα», ἔλαβον τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀγαπῶν, ἐπεδιώκετο δι' αὐτῶν ἡ ἀνακούφισις τοῦ πάσχοντος ἀδελφοῦ καὶ ἀπεδόθη εἰς αὐτά, ὡς θὰ εἶδωμεν, συμβολικὴ σημασία. Εὐθὺς ὅμως ὡς παρεξέκλιναν ταῦτα τοῦ νέου αὐτῶν καθαρῶς χριστιανικοῦ προορισμοῦ, ἐγένοντο ἀντικείμενον πολεμικῆς ἐκ μέρους τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τελικῶς ἐξέλιπον.

Ὑπὸ τοῦ ἐρευνήσαντος λεπτομερέστερον καὶ βαθύτερον παντὸς ἐτέρου τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῶν εἰδωλολατρικῶν ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ *F. J. Dölger*, ὁμολογεῖται κατηγορηματικῶς, ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν ἀπεδέχθησαν ἐκ τῶν νεκρικῶν ἐθίμων τῆς ἀρχαιότητος ἐκεῖνα ἀκριβῶς, ἅτινα εἶχον καθαρῶς εἰδωλολατρικὸν χαρακτῆρα. Οἱ χριστιανοὶ ἐώρταζον τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ θανάτου τῶν ἰδίων νεκρῶν ὡς καὶ οἱ ἐθνικοί, διετήρησαν καὶ τὰ πρὸς ἀνάμνησιν τῶν νεκρῶν συμπόσια, ἀλλὰ τὰς πρὸς τοὺς νεκρούς σπονδὰς τῶν ἐθνικῶν δὲν ἠδύ-

1. De spect. 13 (CSEL, 20, 15, σ. 23-7). Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ *Τερτυλλιανοῦ* δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς του (ὡς δέχεται ὁ *F. J. Dölger*, AC. II, 1930, σ. 91), διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ ἀπολογητὴς καὶ αὐστηρὸς κατήγορος τῶν ἐθνικῶν συνηθειῶν θὰ ἠδύνατο νὰ διαψευσθῇ ἀμέσως ὑπὸ τῶν ὑπ' αὐτοῦ κατηγορουμένων.

2. Ἀπολογ. I, 13. MG. 6, 916.

3. Κατὰ Κέλσου, VIII, 20 (Koetschau II, σ. 237).

ναντο οὗτοι νὰ συνεχίσωσιν. Ἀπὸ τοῦ σημείου ἀκριβῶς τούτου ἄρχεται ὁ ἐν τῇ λατρείᾳ διαχωρισμός¹. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἄποψις, ὅτι μαρτυρεῖται σχεδὸν ὡς κανὼν ἡ σπονδὴ οἴνου ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων², δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀστήρικτος γενίκευσις μιᾶς συνηθείας, ἣτις πιθανὸν νὰ παρετηρεῖτο εἰς τινὰς μεμονωμένας περιπτώσεις καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ὡς καταδικαζομένη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρεκτροπῇ. Πιθανὸν αἱ ἐπὶ τῶν «τραπεζῶν τῶν μαρτύρων» ἀνευρισκόμεναι ὅπαι νὰ εἶχον τὴν αὐτὴν ἀποστολὴν ἣν καὶ αἱ fenestellae confessionis, αἵτινες ἀπετέλουν, ὡς γνωστόν, τὴν θύραν τῆς ἀμέσου, οὕτως εἰπεῖν, ἐπαφῆς τῶν πιστῶν μετὰ τῶν μαρτυρικῶν τάφων καὶ παρεῖχον εἰς αὐτοὺς τὴν δυνατότητα τῆς δημιουργίας τεχνητῶν λειψάνων διὰ θεραπευτικὸν ἰδίᾳ σκοπὸν. Ἐπὶ τούτοις δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἀστήρικτος καὶ ἡ ἐκδοχὴ, ὅτι ἡ τοιαύτη μὲν δι' ὁπῶν διαρρύθμισις τῆς τραπέζης ταύτης εἶχεν ἀσφαλῶς εἰδωλολατρικὰ πρότυπα, παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὅμως ἔλαβεν ἐνωρὶς συμβολικὸν χαρακτήρα, ὡς ἀκριβῶς συμβολικὸν καὶ διακοσμητικὸν χαρακτήρα ἐκέκτηντο καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν χριστιανικῶν νεκροθαλάμων προσκεκολλημένα πινάκια. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς τοιαύτης ἀπόψεως δύναται τις νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ παράδειγμα τῆς ἐπὶ τοῦ τύμβου μετὰ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ διατήρητου «τραπέζης» μετὰ μονογράμματος τοῦ Χριστοῦ. «Γεγονὸς εἶναι, διαπιστοῦται, ὅτι μεταξὺ τῆς ὁπῆς τῆς πλακὸς καὶ τοῦ τύμβου παρεμβάλλεται στρῶμα κονιάματος καὶ ἐπομένως δὲν ὑπῆρχεν ἐπαφή, εἰς τὸν ὅσον ὥστε χοῆ ἐλαίου, οἴνου κλπ. νὰ φθάνῃ μέχρι τοῦ λειψάνου ἢ τῆς θήκης αὐτοῦ»³. Κοιλότητές τινες τῶν τραπεζῶν τῶν μαρτύρων θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν αὐτῶν τούτων τῶν τεμαχίων τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀνεγράφοντο ἐπ' αὐτῶν⁴, ἢ τὴν τοποθέτησιν κανδηλῶν ἢ καὶ μόνου ἐλαίου, τὸ ὁποῖον ὡς φορεὺς ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἦτο περιζήτητον ἐκ μέρους τῶν πιστῶν. «Λάβε ἔλαιον ἅγιον, συνιστᾷ ὁ Χρυσόστομος, καὶ κατάχρισόν σου ὅλον τὸ σῶμα, τὴν γλῶτταν, τὰ χεῖλη, τὸν τράχηλον, τοὺς ὀφθαλμούς..., τὸ γὰρ ἔλαιον διὰ τῆς εὐωδίας ἀναμιμνήσκει σε τῶν ἁθλῶν τῶν μαρτύρων»⁵. Ἐὰν θὰ λάβῃ τις

1. Πρβ. IXΘΥΣ, II, σ. 571.

2. Πρβ. Δ. Πάλλα, ἔ. ἀ., σ. 92. Ἡ διατυπωμένη ἐνταῦθα (σ. 93-4) ἄποψις, ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία παρείχετο εἰς τοὺς μάρτυρας ὡς σπονδὴ αἵματος ἐπὶ τῶν τάφων των, οὐδὲν στήριγμα εὐρίσκει.

3. Πρβ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, μ. ἔ. σ. 62.

4. Διὰ τὰ λείψανα τῶν ὀνομαζομένων ἱσαρίθμων μαρτύρων προωρίζοντο πιθανῶς αἱ πέντε κυκλικαὶ κοιλότητες καὶ τῆς ἐκ Λαρίσης «Τραπέζης».

5. Εἰς μάρτ., MG. 50, 664.

ὕπ' ὅψιν, ὅτι τὸ κεντρον τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τῆς εὐωδίας ἦτο ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος, τὸ «ἅγιον ἔλαιον» ἔδει νὰ προέρχηται ἐξ αὐτοῦ. Ἰδίως διὰ τῶν παρατηρουμένων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ τοῦ πυθμένος λαρνακιδίων τινῶν τῶν ἐγκαινίων ὁπῶν¹ παρεσκευάζετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τῆς ἐπαφῆς τῶν ὑγρῶν μετὰ τοῦ ἱεροῦ λειψάνου ἡγιασμένον ἔλαιον, ὅπερ ἐδίδετο ὡς «εὐλογία» εἰς τοὺς πιστούς, ἢ ἕτερον ἁγίασμα².

Ἀλλὰ ποία ἦτο σχέσις τῶν «τραπεζῶν» τούτων καὶ δὴ τῶν τοῦ τρίτου αἰῶνος πρὸς τὴν τελουμένην κατὰ τὰς συνάξεις παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους θείαν εὐχαριστίαν³; Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ δευτέρου αἰῶνος συσχετίζεται ἡ θυσία τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν θυσίαν τῶν μαρτύρων παρὰ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Ἀλλωστε ἡ παράστασις τῆς στενῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ θυσιαστηρίου γενικῶς καὶ τῶν θυμάτων ἦτο ζῶσα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τόσον ἐκ τῆς μαρτυρίας τῆς ἐξόδου⁴, καθ' ἣν τὸ αἷμα τῶν θυσιαζομένων ζῶν ἐκνετο παρὰ τὴν βᾶσιν τοῦ Θυσιαστηρίου, ὅσον καὶ κυρίως ἐκ τῶν τόσον ἐκφραστικῶν συναφῶν εἰκόνων τῆς Ἀποκαλύψεως⁵, ἐνθα ἐμφανίζονται πλέον σαφῶς «ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου αἱ ψυχαὶ τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον», αἱ ψυχαὶ τῶν λογικῶν θυμάτων, τῶν μαρτύρων, κάτωθεν τοῦ ἐπουρανίου Θυσιαστηρίου⁶.

Ἡδὴ ὁ Ἰγνάτιος ὀνομάζει τοὺς μάρτυρας «μιμητὰς τοῦ πάθους» τοῦ Κυρίου⁷, οἵτινες προσφέρονται ὡς θυσία πρὸς τὸν Θεόν⁸. Ὁ Τερτυλλιανὸς ὀνομάζει τοὺς ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον ἀναπαυομένους μάρτυρας *sacrificia Deo grata*⁹. Κατὰ τὸν Ὡριγένην οἱ μάρτυρες εἶναι τὰ νέα θύματα «θυσίαν ἑαυτοὺς προσφέρουσιν». Ἡ θυσία αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς τὴν θυσίαν τοῦ Κυρίου, «τῷ τιμίῳ αἵματι τῶν μαρτύρων ἀγορασθήσονται τινες», διὸ καὶ

1. Πρβ. *A. Πάλλα*, ἔ. ἀ., σ. 95, ἐνθα καὶ παραδείγματά τινα.

2. Ἐνδεικτικὴ τοῦ πόθου τῶν χριστιανῶν ὅπως ἀποκτοῦν ἔλαιον μαρτύρων τυγχάνει ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδορήτου (Φιλόθ. Ἰστ., MG. 82, 1441), καθ' ἣν μοναχὸς τις εἶχεν ὡς φυλακτήριον «ληκυτόιον ἐλαίου τῶν μαρτύρων», ὅπερ «παρὰ πολλῶν μαρτύρων» εἶχε συλλεγῇ. Περὶ τῶν περισωθέντων «ληκυθίων», τῶν περιεχόντων τὰς «εὐλογίας» ἐκ τῶν μαρτύρων, καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν παραστάσεων, πρβ. *A. Grabar*, μ. ἔ., II, σ. 344 ἔ. καὶ πίν. 51-3.

3. Πρβ. *F. Wieland*, μ. ἔργα *Ἱ. Μάργρεα* μ. ἔ., σ. 10 ἔ. *Jos. Braun*, *Der Christliche Altar I*, München 1924, σ. 650 ἔ.

4. 29, 12.

5. 6, 9.

6. Πρβ. καὶ *Π. Μπρατσιώτου*, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, σ. 138-9.

7. Πρὸς Ρωμ., 6, 3.

8. Ρωμ. 2, 2, 4, 1-2· «ἵνα διὰ τῶν ὀργάνων τούτων (τῶν θηρίων) Θεῷ θυσία εὐρεθῶ». Πρβ. καὶ *H. v. Campenhausen*, ἔ. ἀ., σ. 72 ἔ.

9. *De resur. carn.*, 8. ML. 2, 852. *Scorpiace*, 12.ML. 2, 170.

δικαίως ἔβλεπεν ὁ Ἰωάννης «τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ» ὑπὸ τὸ Θυσιαστήριον¹.

Πᾶσαι ὁμῶς αὗται αἱ μαρτυρίαι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συσχετίζεται ἐν αὐταῖς ἡ θυσία τῶν μαρτύρων πρὸς τὴν θυσίαν τοῦ Κυρίου, ἔχουν ὑπ' ὄψιν τῶν τὰς εἰκόνας τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τὸ οὐράνιον Θυσιαστήριον καὶ οὐχὶ ἀσφαλῶς τὴν κινητὴν τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῶν πόλεων ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία μέχρι καὶ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἥτις καὶ οὔτε τὴν ἔννοιαν τοῦ μονίμου Θυσιαστηρίου ἐκέκτητο οὔτε καὶ μαρτυρικὰ λείψανα ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ². Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ, προκειμένου περὶ τῶν κοινοτικῶν ἐκκλησιῶν, τῶν χρησιμοποιοιμένων διὰ τὰς καθημερινὰς λατρευτικὰς ἀνάγκας καὶ κειμένων μακρὰν τῶν μαρτυρικῶν τάφων, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πειστικὴ³. Προκειμένου ὁμῶς περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν «γενεθλίων» τῶν μαρτύρων, καθ' ὧς παρὰ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία, τὸ πρόβλημα τῆς χρησιμοποιοιμένης πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τραπέζης παρουσιάζεται διάφορον. Ὑπεστηρίχθη μετὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι καὶ κατὰ τὰς ἑορτὰς ταύτας πιθανώτατα διὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας ἐχρησιμοποιεῖτο κινητὴ τράπεζα ὡς καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν πόλεων, τοποθετουμένη κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων εἴτε παρὰ τὸν τάφον τοῦ τιμωμένου μάρτυρος εἴτε ἐν τοῖς οἰκίσκοις τῶν κοιμητηρίων, διότι σὺν ἱσοῦς ἄλλοις καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ μορφὴ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καὶ τοῦ καλύμματος πολλῶν σαρκοφάγων μαρτύρων δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν ὡς θυσιαστηρίων⁴. Καίτοι ἡ ἔλλειψις μαρτυριῶν καὶ μνημείων ἐκ τῆς ὑπὸ ἔρευναν ἐποχῆς τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων καθιστᾷ ἐπισηφαλῇ πᾶσαν ὑπόθεσιν, ἐν τούτοις δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἀπὸ τοῦ

1. Ἀποκ. 6, 9, 20, 4. Εἰς μαρτ. προτρεπτ, 30. 50. (ἔ.ἀ., σ. 27, 46). Εἰς Ἰωάν. VI 54, (Preuschen, σ. 163) «ἐαυτοὺς σφάγια ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ παραδεδώκασιν»· «πολλῶν ἀφάτῳ τινι δυνάμει ὠφελουμένων ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν», ὡς μετὰ καταδικασθείσης ὑπερβολῆς ἀναγράφει. Εἰς Ἀριθ., ὁμιλ. 10, PG. 12, 638.

2. Πρβ. F. Wieland, Altar κλπ., σ. 179. Mensa und Confes., σ. 143 ἔξ. Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἀγ. Τραπέζης ὡς Θυσιαστηρίου πρβ. Ἰ. Μάργρεα, ἔ.ἀ., σ. 92 ἔ.

3. Πρβ. J. Braun, μ. ἔ. σ. 650. Περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς Ἀγ. Τραπέζης πρβ. Ἀ. Ὁρλάνδου, μ. ἔ. II, σ. 438. Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία, σ. 180 ἔ.

4. Πρβλ. π.χ. F. Wieland, Mensa κλπ., σ. 147. Ἰ. Μάργρεα, ἔ.ἀ., σ. 39. Ὑπεστηρίχθη πρὸ τινων ἐτῶν ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἀπέφευγον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐπιμελῶς τὰ κλινόμορφα ὡς καὶ τὰ ἔχοντα ἐπιπέδους ἐπιφανείας κακύμματα σαρκοφάγων, διότι αἱ μορφαὶ αὗται ἦσαν στενῶς συνδεδεμέναι μετὰ τῶν εἰδωλολατρικῶν νεκροδείπνων καὶ ὅτι ἀντ' αὐτῶν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰς χριστιανικὰς σαρκοφάγους σαρκοφάγους ἢ ἡμικυλινδρικὰ καλύμματα (H. v. Schoenebeck, ἔ.ἀ., σ. 75). Ἐὰν ἡ γνώμη αὕτη ἐπιβεβαιωθῇ, τότε καὶ λόγῳ τῆς μορφῆς τῶν μαρτυρικῶν σαρκοφάγων θὰ ἦτο ὀντως ἀδύνατος ἡ ἐπ' αὐτῶν τέλεσις τῆς θείας εὐχαριστίας.

δευτέρου ἤδη αἰῶνος ὑπῆρχον αἱ θεωρητικαὶ προϋποθέσεις, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ δημιουργήσουν τὴν τοιαύτην πράξιν, θὰ ἠδύναντο δῆλον ὅτι νὰ ὑπαγορεύουν τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ μαρτυρικοῦ τάφου ὡς θυσιαστηρίου κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τοῦ μάρτυρος τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος.

Ἐν πρώτοις ὁ χαρακτήρ τῆς τραπέζης τῆς εὐχαριστίας ὡς θυσιαστηρίου ὁμολογεῖται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου¹. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, συσχετίζεται, ὡς ἐλέχθη, ἡ θυσία τῶν μαρτύρων πρὸς τὴν θυσίαν τοῦ Κυρίου καὶ τὰ νέα θύματα, οἱ μάρτυρες, περιγράφονται ὡς ἀναπαυόμενα ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον. Ὑπῆρχε δηλαδὴ ζῶσα ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ὑφισταμένου δεσμοῦ μεταξὺ τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τῶν μαρτύρων². Ἡ τέλεσις δὲ τῆς θείας εὐχαριστίας παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους συνέσφιγγε διὰ τῆς πράξεως τοὺς ὑφισταμένους ἤδη δεσμοὺς τούτους καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ οὐρανοῦ Θυσιαστηρίου παρουσιάζετο ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν διὰ τὸ ἐπίγειον θυσιαστήριον. Ἡ ἀντίληψις πρὸς τούτοις ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν μαρτύρων παρευρίσκοντο κατὰ τινὰ τρόπον εἰς τοὺς τάφους των συμμετέχουσαι εἰς τὰ παρ' αὐτοὺς λαμβάνοντα χώραν, ὡς θὰ ἀναπτυχθῇ κατωτέρω, ὑπεβόηθει εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ τάφου των ὡς θυσιαστηρίου, ἵνα τὸ ἐν οὐρανῷ Θυσιαστήριον ἀποκτήσῃ τὸ ἀκριβὲς αὐτοῦ ἀντίτυπον καὶ ἐπὶ τῆς γῆς³. Ἡ γνώμη τοῦ Ἀμβροσίου, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἐν παράδειγμα, ὅτι τὸ θυσιαστήριον εἶναι ἡ ἀρμόζουσα διὰ τοὺς μάρτυρας θέσις, διότι τὰ ἐνδοξα θύματα δέον νὰ εὐρίσκωνται ἐκεῖ ἔνθα ὁ ἴδιος ὁ Κύριος θυσιάζεται, ὥστε Ἐκεῖνος μὲν ὅστις ὑπὲρ πάντων ἔπαθε νὰ εὐρίσκηται ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, οἱ διὰ τοῦ πάθους Αὐτοῦ δὲ σωθέντες ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον⁴, ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς καὶ κατὰ τὸν δεύτερον ἰδίᾳ ὁμῶς τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἐὰν αἱ συνέπειαι τῆς ἀντιλήψεως ταύτης δὲν ἐμφανίζονται τυχὸν ἐν τῇ πράξει, τοῦτο θὰ πρέπη νὰ ἀναζητηθῇ εἰς ἑξωτερικοὺς λόγους, ἴσως δὲ εἰς δισταγμὸν τινὰ τῶν χριστιανῶν μήπως ἡ χρησιμοποίησις τοῦ μαρτυρικοῦ τάφου ὡς θυσιαστηρίου ἤθελεν ἐκληφθῇ ὡς ἀπομίμησις ἐθνικῶν συνηθειῶν συνδεομένων μετὰ τῶν νεκρῶν

1. Πρὸς Φιλαδ., 4. Μαγνησ., 7, 2 κλπ. Πρβ. καὶ *I. Μάρτυρα*, ἔ.δ., σ. 25 - 6, 29. Ἡ ἀντίληψις, ἄλλωστε, αὕτη ἀπαντᾶται καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Ἐβρ. 13,10. Ἀποκαλ. 6, 9 κλπ).

2. Πρβ. καὶ *H. Leclercq*, *Agape*, DAL, I, 816. *F. Funk*, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum* (Paderbon 1905), σ. 376.

3. Ὅτι οἱ μαρτυρικοὶ τάφοι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς θυσιαστήρια καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν ὑπεστήριξαν, ὁ *De Rossi* καὶ ὁ *Wilpert*. Πρβ. *F. Wieland*, *Mensa und Confessio*, σ. 148.

4. Ἐπιστ. 22. ML, 16, 1022 - 3. Πρβ. καὶ *J. Braun*, μ. ἐ., σ. 658.

καὶ τῶν ἡρώων, πρὸς τὰς ὁποίας ἀντιδιαστέλλονται πάντοτε μετὰ παρρησίας τὰ χριστιανικά ἔθιμα¹. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος ὡς θυσιαστηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ προσεφέρετο ἡ τόσον σκανδαλίζουσα τοὺς ἐθνικοὺς θυσία, θὰ παρεῖχεν ἀσφαλῶς πολλὰς ἀφορμὰς παρεξηγήσεων καὶ κατηγοριῶν εἰς τοὺς διώκτας τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν περίοδον τῶν μεγάλων συγκρούσεων, τούτου δ' ἔνεκα καὶ πιθανῶς ἀπεφεύχθη. Ὅταν βραδύτερον (ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεως τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς) αἱ κατηγορίαι τῶν ἐθνικῶν ἐθεωρήθησαν ὡς ἀκίνδυνοι, ἤρχισεν ἴσως χρησιμοποιούμενος καὶ ὁ μαρτυρικός τάφος, καταλλήλως ἐκάστοτε διαρυνθιζόμενος, ὡς τὸ ἐνδεδειγμένον θυσιαστήριον κατὰ τὰς περὶ αὐτὸν πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων συνάξεις. Οὕτως ἐπετεύχθη ἐν τοῖς Μαρτυρίοις ὁ μεταξὺ μαρτυρικοῦ τάφου καὶ θυσιαστηρίου μόνιμος δεσμός, ὅστις ἐπεξετάθη, ὡς γνωστόν, μετὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων διὰ τῆς τοποθετήσεως ἱερῶν λειψάνων ἐν τοῖς θυσιαστηρίοις αὐτῶν καὶ ἐδημιουργήθη διὰ τῆς ἐξελίξεως τῶν περὶ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀντιλήψεων ἡ «ἄγραφος θεσμοθεσία» περὶ τοῦ ἀναγκαίου τοῦ συνδυασμοῦ τούτου, τὴν ὁποίαν, μετὰ πολλῶν ἐτέρων, κατήργησαν οἱ εἰκονοκλάται, καθώρισε δὲ ὡς ἐπιβαλλομένην «ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν» διὰ τοῦ ἐβδόμου αὐτῆς κανόνος ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος.

1. Πρβ. ἰδίᾳ τὸ χαρακτηριστικὸν χωρίον τοῦ *Τερτυλλ.*, *De spect.*, 13 (CSEL 20, 15, σ. 23 - 7). Πρβ. *F. Wieland*, *Meihsa und Conf.*, σ. 143, ὡς καὶ Μαρτ. Πολυκάριπου, κ. 17 (Knapf - Krüger, σ. 6) «τοῦτον μὲν γὰρ (τὸν Χριστὸν) υἱὸν ὄντα τοῦ Θεοῦ προσκυνούμεν, τοὺς δὲ μάρτυρας ὡς μαθητὰς καὶ μιμητὰς τοῦ Κυρίου ἀγαπῶμεν ἀξίως...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΗΣ ΤΙΜΗΣ

Ι.

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἐν τοῖς προηγουμένοις κεφαλαίοις προκύπτει, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν, δύναται τις νὰ εἴπῃ, τοῦ δευτέρου αἰῶ-
νος ἐπεδείκνυνον ὅλως ἰδιαιτέραν τιμὴν πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς
πίστεως, τὰ ὅποια ἐχαρακτήριζον ὡς «τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν», κατέβα-
λον πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως ἀποσπάσωσιν ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν τῶν διω-
κτῶν, ἵνα τὰ ἀποθέσωσι «ἐν τόπῳ ἐπιτηδείῳ», ἔνθα ἐγένοντο ἀντικείμενον
ἰδιαιτέρας ὅμως τιμῆς καὶ κέντρον οὐ μόνον πάσης πρὸς τὸν τιμώμενον
μάρτυρα ἐκδηλώσεως, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς κατεχού-
σης τὸν τάφον του κοινότητος. Οἱ διώκται, οἱ παρακολουθοῦντες καὶ γνωρί-
ζοντες τὰς χριστιανικὰς συνηθείας, ἐπεδίωκον διὰ παντὸς μέσου ὅπως κα-
ταστρέψωσι τοὺς «θησαυροὺς» ἐκείνους, οὐ μόνον διότι ἐπεθύμουν νὰ
τιμωρήσωσιν διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἔτι πλέον τὸν νεκρὸν μάρτυρα, ἀλλὰ
καὶ διότι ἐγνώριζον πόσον ἡ πρᾶξις αὐτῶν θὰ ἐπληττε καὶ τοὺς λοιποὺς χρι-
στιανοὺς καὶ θὰ παρημπόδιζε τὰς ἐκδηλώσεις τῆς νέας αὐτῶν πίστεως. Προ-
σπάθεια κατεβλήθη, ὅπως παρακολουθήσωμεν τὰς χριστιανικὰς κοινότητας
κατὰ τὰς ἐκδηλώσεις των ταύτας πρὸς τοὺς ἥρωας τῆς πίστεως αὐτῶν καὶ
σπουδάσωμεν μετὰ τῆς ἐπιβαλλομένης προσοχῆς πᾶσας τὰς μετὰ τῶν τιμω-
μένων μαρτυρικῶν τάφων συνδεομένας συνηθείας των. Ἐκ τῆς κοπιώδους
ταύτης ἀναγρίσεως τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν τῶν πηγῶν προκύπτει, ὅτι
ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὰ λείψανα καὶ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων τιμὴ δὲν ἦτο
κατ' ἀρχὴν ἐν τῇ οὐσίᾳ διάφορος τῆς ἀποδιδομένης καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς
νεκροὺς καὶ τοὺς τάφους αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων οἰκείων των, μὲ τὴν
διαφορὰν ὅτι οἱ μάρτυρες ἦσαν οἱ τιμώμενοι νεκροὶ οὐχὶ τῶν οἰκογε-
νειῶν αὐτῶν μόνον, ἀλλὰ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, τῆς χριστιανικῆς οἰ-
κογενείας, καὶ αἱ τιμαὶ πρὸς αὐτοὺς ἀπεδίδοντο ἐκ πάντων τῶν μελῶν αὐτῆς.
Βεβαίως ἡ δόξα τοῦ μαρτυρίου καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ ἀντιλήψεις καὶ ἰδίᾳ ἡ πε-
ποιθήσεις ὅτι οἱ μάρτυρες ἦσαν οἱ κατ' ἑξοχὴν «χριστόφοροι» ἀνύψωνον
αὐτοὺς εἰς ὑψηλότεραν, οὕτως εἰπεῖν, βαθμίδα ἐν τῇ συνειδήσει τῶν πιστῶν
καὶ αἱ πρὸς τιμὴν τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν ἐκδηλώσεις εἶχον
ἰδιαίτερον θρησκευτικὸν χρωματισμὸν καὶ εἰδικὸν σκοπὸν, τὴν δόξαν τοῦ
Κυρίου καὶ τὸν ἔπαινον τῶν μαρτύρων αὐτοῦ· ἀλλὰ πάντως διὰ τῶν νεκρῶν

λειψάνων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν οὐδεμία ἐνέργεια ἐπιστεύετο ὅτι ἐξεδηλοῦτο βεβαιοῦσα τῆς δόξαν τοῦ μάρτυρος καὶ τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν αὐτῶν¹. Οὐδεμία δηλονότι σαφὴς μαρτυρία ἐκ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων ὑπάρχει, ἐξ ἧς νὰ προκύπτῃ ὅτι ὑφίστατο κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ πίστις, ὅτι τὰ λείψανα ἢ οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων ἐκέκτειντο ἰδιαιτέρας ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, δυνάμενας νὰ ἐπιτελοῦν θαυματουργικὰς πράξεις καὶ νὰ ὠφελοῦν ἢ νὰ βοηθοῦν καθ' οἷονδήποτε τρόπον τοὺς ἐπιζῶντας πιστοὺς. Τὰ ζῶντα μόνον σώματα τῶν μαρτύρων ἐπιστεύετο ὅτι ἐκέκτειντο τὰς ποικιλοτρόπως ἐκδηλουμένας ὑπερφυσικὰς ταύτας δυνάμεις, δι' ὧν καὶ πλεῖσται θαυματουργικαὶ πράξεις ἐπετελοῦντο. Ὑπῆρχεν ὅμως ἐπὶ τούτοις ἡ πίστις, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη τοῦ ζῶντος σώματος τοῦ μάρτυρος διετεθεῖτο καὶ εἰς τὸν νεκρὸν αὐτοῦ, εἰς τὸ λείψανόν του, τούτου δὲ ἔνεκα καὶ οἱ χριστιανοὶ τῆς Σμύρνης ζωηρῶς ἐπεθύμουν νὰ παραλάβωσι τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος Ἐπισκόπου τῶν Πολυκάρπου «καὶ κοινωνῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ σαρκί», προσέτι δὲ ὅτι αὕτη μετεβιβάζετο καὶ εἰς ἀντικείμενα ἐλθόντα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ μάρτυρος καὶ ἰδίᾳ τὰ βεβαμμένα διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ. Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὗται ἦσαν κατὰ τὴν ὑπὸ ἔρευναν ἐποχὴν στενώτατα συνδεδεμένα μετὰ τοῦ ζῶντος «Χριστοφόρου» μάρτυρος, μετὰ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ προσώπου, προσωπικῇ αὐτοῦ χάρις, θὰ ἠδύναντο τις νὰ εἴπῃ, προσωπικὰ αὐτοῦ χαρίσματα, ἅτινα παρέμενον μὲν καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐν τοῖς λειψάνοις του ἀλλὰ δὲν ἐξεδηλοῦντο δι' αὐτῶν. Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων ἀπετέλουν τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον τῆς πρὸς αὐτοὺς τιμῆς, οἱ χριστιανοὶ ἐπεσκέπτοντο τούτους οὐχὶ μόνον κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἑτέρας περιπτώσεις, ἦσαν πολλάκις οἱ τόποι προσευχῆς αὐτῶν καὶ συνετέλουν εἰς τὴν «τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καὶ ἐτοιμασίαν», πρὸς ψυχικὴν δῆλον ὅτι τόνωσιν καὶ παραδειγματισμὸν τῶν ἐν μέσῳ τῶν διωγμῶν ζώντων πιστῶν², δὲν ἐπιστεύετο ὅμως ὅτι δι' αὐτῶν ἠδύναντο οὗτοι νὰ ἀντλήσουν καὶ ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, τὰς δυνάμεις αἷς ἐκέκτειντο τὸ ζῶν σῶμα τοῦ τιμωμένου μάρτυρος.

II.

Ὁ χαρακτὴρ οὗτος τῆς τιμῆς τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας καθίσταται σαφέστερος διὰ τῆς παρακολουθήσεως ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τῶν ἀναπτυχθεισῶν ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ

1. Πρβ. καὶ P. Séjourné, Les Reliques, ἐν Diction. de Theol. Catholique, τ. 13II, σ. 2323. 2318. Ἡ ἀποδιδομένη καὶ κατὰ τὸν Séj. εἰς τὰ μαρτ. λείψανα κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τιμὴ ἦτο «moitié hymain, moitié religieux».

2. Πρβ. καὶ P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 69.

μετὰ ταῦτα συναφῶν ἀντιλήψεων¹. Βεβαίως καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὰ λείψανα καὶ ὁ τάφος τῶν μαρτύρων ἐθεωροῦντο ὡς τόποι θρησκευτικῆς κατανύξεως, ἐπιστεύετο ὅτι «ὁ Θεὸς εἴασεν ἡμῖν τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, βουλόμενος ἡμᾶς πρὸς τὸν αὐτὸν ἐκείνοις χειραγωγῆσαι ζῆλον», ὁ μαρτυρικὸς τάφος ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος προσευχῆς τῶν πιστῶν, ἀλλ' ἐπὶ τούτοις ἐθεωρεῖτο «καὶ παραμύθιον ἀσφαλὲς τῶν ἀεὶ καταλαμβανόντων ἡμᾶς κακῶν»².

Ἡ πρώτη ρητὴ μαρτυρία, ἡ δηλοῦσα τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν εἰς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεις, προέρχεται ἐκ τῆς Βορ. Ἀφρικῆς καὶ ἐκ τοῦ ἔτους 311. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Ὀπτάτου ἐπισκόπου ἐν Νουμιδίᾳ τῆς Ἀφρικῆς, χήρα τις ἐκ Καρχηδόνης ὀνομαζομένη Λουκίλλα, ἀνήκουσα εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν δυνατιστῶν, εἶχε τὴν συνήθειαν πρὸ τῆς λήψεως τῆς θείας εὐχαριστίας νὰ ἀσπάζεται λείψανον μάρτυρος, διὸ καὶ κατηγορήθη αὕτη οὐχὶ τόσον διότι ἠσπάζετο τὸ μαρτυρικὸν λείψανον ὅσον καὶ κυρίως διότι τὸ λείψανον ἐκεῖνο ἀνῆκεν εἰς αἵρετικὸν μάρτυρα μὴ ἀναγνωριζόμενον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας³. Ἡ κατηγορηθεῖσα γυνὴ ἠσπάζετο τὸ μαρτυρικὸν τοῦτο λείψανον ἀσφαλῶς οὐχὶ μόνον διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῆς τιμὴν πρὸς τὸν εἰς ὃν τοῦτο ἀνῆκε μάρτυρα—τοῦτο ἠδύνατο νὰ πράξῃ εἰς ἐτέρας περιπτώσεις—, ἀλλὰ κατ' ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν στιγμὴν πρὸ τῆς λήψεως τῆς θείας εὐχαριστίας, διότι θὰ ἐπίστευεν ὅτι ἡ δύναμις τοῦ λειψάνου θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ καὶ ἐνισχύσῃ αὐτὴν προκειμένου νὰ λάβῃ τὴν θείαν κοινωνίαν. Τὸ ὅσοι ἄλλωστε τοῦτο ἔφερε μεθ' ἑαυτῆς, γεγονὸς ὅπερ δηλοῖ ὅτι θὰ ἐπεθύμει αὕτη νὰ ἐπωφελητῇ πάντοτε τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτοῦ ἰδιοτήτων.

Τὴν πίστιν ταύτην περὶ τῶν ἐξαιρετικῶν δυνάμεων τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων δὲν ἀπαντῶμεν κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα εἰς ἀπλοῦς μόνον πιστούς, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντας τοὺς πατέρας καὶ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας. Οὐ μόνον δέχονται οἱ διδάσκαλοι παλαιοὶ ποιμένες οὗτοι τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς, ἀλλὰ πολλαπλῶς παροτρύνουν τοὺς πιστοὺς νὰ ἀντλοῦν εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν τὴν ὑπάρχουσαν ἐν τοῖς λειψάνοις δύναμιν καὶ νὰ ἐπωφελῶνται αὐτῆς.

Ὁ Μ. Βασίλειος π. χ. διδάσκει⁴ ὅτι «ὁ ἀψάμενος ὁστέων μάρτυρος, λαμβάνει τινὰ μετουσίαν ἁγιασμοῦ ἐκ τῆς τῷ σώματι παρεδρευούσης χάρι-

1. Περὶ αὐτῶν πρβ. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 122 ἔ., ἔνθα παρακολουθοῦνται βάσει τῶν πηγῶν αἱ ἀντιλήψεις αὗται. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 109 ἔ.

2. Πρβ. π. χ. *Ἰωάν. Χρυσόστ.*, *Εἰς Ἰγνάτιον*, MG. 50, 595.

3. *Contra Don.* I, 16 (CSEL 26, 18, σ. 17). Πρβ. καὶ *F. J. Dölger*, *Das Kultvergehen der Donatistin Lucilla von Karthago*, *Ant. und Chist.*, III, 1932, σ. 245 ἔ. *H. Delehaye*, *Sanctus*, σ. 163.

4. Ὁμιλ. εἰς τὸν 115 Ψαλμ., MG. 30, 112.

τος», τὰ μαρτυρικά λείψανα ἀγιάζουν τὸν τόπον ἔνθα εὐρίσκονται «καὶ τοὺς εἰς αὐτὰ συνιόντας»¹. Τὰ εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διασκορπισθέντα λείψανα τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων φρονεῖ, ὅτι «οἰονοὶ πύργοι τινὲς συνεχεῖς, ἀσφάλειαν ἐκ τῆς τῶν ἐναντίων καταδρομῆς παρέχουσιν» ὡς «κοινοὶ φύλακες τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων»², καὶ ἡ ἐκ τῆς πυρᾶς τέφρα τοῦ ἁγ. Βαρλαάμ «καταπατεῖ τὰς αὐτῶν στρατιᾶς»³. Τὰ ἐγκώμια τῶν μαρτύρων ἀπαρτίζουν «ὁ πλοῦτος τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων», τῶν διὰ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἐκδηλουμένων, καὶ τὸ πλήθος τῶν θαυματουργικῶν πράξεων, αἵτινες ἐπιτελοῦνται δι' αὐτῶν⁴.

Πάντα τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, διδάσκει καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἀποτελοῦνται «ἐξ ἐνὸς φυράματος», τὸ σῶμα ὅμως τοῦ μάρτυρος, «διὰ τοῦ μαρτυρίου χαριτωθέν, ἐστὶν ἐράσμιον»⁵. Εὐλογία καὶ ἀγιασμὸν ἀντλοῦν, κατὰ τὸν ἴδιον, οἱ ἀπτόμενοι τῆς λάβνακος τοῦ μάρτυρος Θεοδώρου, διότι οὐ μόνον τὰ λείψανα κέκτηνται τὰς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ αἱ περικλείουσαι ταῦτα θῆκαι καὶ ἡ κόνις αὐτῶν, διότι «εἰ καὶ κόνιν τις δοίη φέρειν τὴν ἐπικειμένην τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς ἀναπαύσεως, δῶρον ὃ χοῦς λαμβάνεται καὶ ὡς κειμήλιον ἢ γῇ θησαυρίζεται»⁶. Αἱ διὰ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐκδηλούμεναι δυνάμεις, ἀποτελοῦν «ἐναργεῖς ἀποδείξεις τῆς πρὸς τὸν Θεὸν παρρησίας αὐτῶν»⁷.

Ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις λεπτομερέστερον παντὸς ἑτέρου ἀναπτύσσει τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεις, διδάσκει ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος μετέλαβε διὰ τοῦ μαρτυρίου «πλείονος χάριτος»⁸. Τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ὀνομάζονται ὑπ' αὐτοῦ «μέγιστα τοῦ Θεοῦ δῶρα καὶ ἀγαθῶν θησαυροί»⁹, «πηγαὶ ναμάτων πνευματικῶν καὶ θησαυροὶ περιουσίας ἀνάλωτοι»¹⁰ καὶ «ποταμοὶ χαρισμάτων»¹¹. Τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου «πλουτίζουν τὴν πόλιν» τῆς Ἀντιοχείας, «καθάπερ θησαυρὸς διηνεκῆς, καθ' ἑκάστην ἀντλούμενος τὴν ἡμέραν, καὶ οὐκ ἐπιλεί-

1. Εἰς Ἰουλιέτ., ΜΓ. 31, 241.

2. Εἰς τεσσαρ. μάρτ., ΜΓ. 31, 521. 524.

3. Εἰς Βαρλ., ΜΓ. 31, 488.

4. Εἰς Μάμαντα ΜΓ. 31, 589 - 92.

5. Εἰς Θεόδ., ΜΓ. 46, 740.

6. Αὐτόθι, σ. 740.

7. Εἰς τεσσαρ. μάρτυρας, ΜΓ. 46, 784.

8. Εἰς Αἰγυπτ. μάρτ., ΜΓ. 50, 695.

9. Αὐτόθι, σ. 693.

10. Εἰς μάρτ., ΜΓ. 50, 649.

11. Εἰς Δροσίδαν, ΜΓ. 50, 683.

πων, ἅπαντας τοὺς μετέχοντας εὐπορωτέρους ποιεῖν»¹. Ἐνεκα τούτου «προσπέσωμεν αὐτῶν τοῖς λειψάνοις, συμπλακῶμεν αὐτῶν ταῖς θήκαις, δύνανται γὰρ καὶ θῆκαι μαρτύρων πολλὴν ἔχειν δύναμιν, ὥσπερ οὖν καὶ τὰ ὁστᾶ τῶν μαρτύρων πολλὴν ἔχει τὴν ἰσχύν»². «Περιπλάκηθι λοιπόν, προτρέπει ὁ αὐτὸς πατήρ, τὴν σορόν, προσηλώθητι τῇ λάρνακι· οὐχὶ τὰ ὁστᾶ μόνον τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν καὶ αἱ λάρνακες πολλὴν βρύουσιν εὐλογίαν»³. Καὶ αὐταὶ αἱ λάρνακες τῶν μαρτύρων «πεπληρωμέναι εἰσὶ χάριτος», ὁ μετὰ πίστεως δὲ «ἁψάμενος αὐτῶν πολλὴν ἐκεῖθεν ἐπισπάσασθαι δύναμιν» δύνανται⁴. «Συνεχῶς τοίνυν, συμπεραίνει, αὐτοῖς ἐπιχωριάζωμεν καὶ τῆς λάρνακος ἀπτόμεθα καὶ μετὰ πίστεως τοῖς λειψάνοις αὐτῶν περιπλεκόμεθα, ἵνα εὐλογίαν τινὰ ἐπισπασώμεθα ἐκεῖθεν»⁵. Ἴνα δὲ ἐνθαρρύνῃ ἔτι πλέον ὁ αὐτὸς πατήρ τοὺς ἀκροατὰς του νὰ ἀκολουθήσουν τὰς εὐσεβεῖς αὐτοῦ προτροπὰς ἀντικρούει ἐκ τῶν προτέρων πάντα τυχὸν ἐνδοιασμόν αὐτῶν. «Μὴ γάρ μοι τὴν κόνιν εἴπης, μηδὲ νὴν τέφραν λογίζου, μηδὲ τὰ χρόνῳ δαπανηθέντα ὁστᾶ, ἀλλ' ἄνοιξον τῆς πίστεως τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ βλέπε παρακαθημένην αὐτοῖς τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν, περιβεβλημένην αὐτοῖς τοῦ πνεύματος τὴν χάριν, περιστέλλουσιν αὐτοὺς τοῦ οὐρανίου φωτὸς τὴν δόξαν»⁶.

Ἡ ἐν τῷ λειψάνῳ τοῦ μάρτυρος δύναμις δὲν παραμένει πλέον ἄδρανής, ὥς ἐπιστεύετο κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἀλλὰ καθίσταται ἐνεργὸς «περαιτέρω προῖοῦσα... καὶ τοὺς μετὰ πίστεως προσιόντας μετὰ πολλῆς ἁγιάζουσα περιουσίας». Τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων εἶναι «ποταμοὶ χαρισμάτων» καὶ «πηγαὶ ναμάτων». Ἰδού πῶς ὁ αὐτὸς πατήρ προσπαθεῖ νὰ μεταπείσῃ τοὺς διατηροῦντας παλαιοτέρας ἀντιλήψεις καὶ ἔνεκα τούτου διστακτικούς ἐκ τῶν ἀκροατῶν του· «καθάπερ γὰρ τὰ νάματα τῶν πηγῶν βρύνοντα οὐκ ἔσω τῶν οἰκείων κόλπων κατέχεται, ἀλλ' ὑπερβλύζει καὶ ὑπερχεῖται, οὕτω δὴ καὶ ἡ τοῦ πνεύματος χάρις, ἡ τοῖς ὁστέοις παρακαθημένη καὶ τοῖς ἁγίοις συνοικοῦσα, καὶ εἰς ἑτέρους πρόεισι τοὺς μετὰ πίστεως ἐφεπομένους αὐτῇ». «Τοσαύτη καὶ τῆς τέφρας τῶν ἁγίων ἡ δύναμις, ἐπεξηγεῖ, οὐκ ἔνδον ἐγκαθημένη μόνον ἐν τοῖς λειψάνοις, ἀλλὰ καὶ περαιτέρω προῖοῦσα καὶ τὰς ἀκαθάρτους ἀπελαύνουσα δυνάμεις..., καὶ ἀπὸ ψυχῆς εἰς σώματα, καὶ ἀπὸ σωμάτων εἰς ἱμάτια, καὶ ἀπὸ ἱματίων εἰς ὑποδήματα, καὶ ἀπὸ ὑποδημάτων εἰς

1. Εἰς Ἰγνάτ., ΜΓ. 50, 595.

2. Εἰς Βερν., ΜΓ. 50, 640.

3. Εἰς μάρτ., ΜΓ. 50, 664, εἰς Μσκαβ., Αὐτόθι, σ. 617.

4. Εἰς Ἰγνάτ., 50, 595.

5. Εἰς Βαβύλαν, ΜΓ. 50, 576.

6. Εἰς Μακκαβ., ΜΓ. 50, 617.

σκιάς ἐκτρέχει»¹. Τὰ σώματα τῶν ἁγίων, ἀναγράφει ἀλλαχοῦ, ὀνομάζω καὶ «ρίζας καὶ μύρα πνευματικά... ὅτι ἕκαστον τούτων τῶν εἰρημένων τὴν οἰκείαν ἀρετὴν οὐ παρ' αὐτῷ κατέχει μόνον, ἀλλὰ καὶ μέχρι πολλοῦ διαπέμπεται μήκους». Αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἀναβλύζουσι πολλὰ ὕδατα, γνωστὸν εἶναι ὅτι «οὐχ εἴσω τῶν οἰκείων κόλπων ταῦτα κατέχουσιν, ἀλλὰ μακροὺς τίκτουςι ποταμούς». «Τοιαύτη καὶ τῶν μύρων ἢ φύσις· αὐτὰ γὰρ μὲν κεῖται ἐν οἰκίσκῳ πολλάκις, διὰ δὲ τῶν θυρίδων ὑπερεκπίπτουσα αὐτῶν ἢ εὐωδία..., τοὺς ἕξω βαδίζοντας διδάσκει τὴν ἔνδον κειμένην τῶν ἀρωμάτων ἀρετὴν. Εἰ δέ, συμπεραίνει, πηγὴ καὶ ρίζα καὶ φυτῶν καὶ ἀρωμάτων φύσις τοσαύτην ἔχουσι τὴν ἰσχύν, πολλῷ μᾶλλον τῶν ἁγίων τὰ σώματα. Τοσαύτη γὰρ τῶν πνευματικῶν κατορθωμάτων ἢ φύσις»².

Ἐν τῇ Δύσει ἐπικρατοῦν αἱ αὐταὶ ἀκριβῶς ἀντιλήψεις, ὥς μαρτυροῦν ἰδίως τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Δαμάσου († 384) εἰς τοὺς μάρτυρας τῶν κατακομβῶν³, ἢ ἔναντι τῶν λειψάνων στάσις τοῦ Ἀμβροσίου⁴, οἱ 14 ὕμνοι τοῦ Παύλου Νόλας πρὸς τὸν μάρτυρα Φήλικα (*carmina natalicia*) τοὺς ὁποίους οὗτος ἐπὶ ἰσάριθμα συναπτὰ ἔτη συνέτασσε διὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου⁵, καὶ τὸ τελευταῖον βιβλίον (ἰδίᾳ τὸ ὑπ' ἀριθ. 8 κεφ. αὐτοῦ) τοῦ ἔργου τοῦ Αὐγουστίνου *De civitate Dei*, ἔνθα οὗτος διηγεῖται θαυματουργικὰς πράξεις τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων⁶. Οἱ πιστοὶ ἦντλον ἐν τῇ πραγματικότητι τὴν ἐν τοῖς τάφοις τῶν μαρτύρων ὑπάρχουσιν δυνάμιν διὰ ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπέθετον ἐπ' αὐτῶν καὶ τὰ ὁποῖα ὠνόμαζον *brandea*, *palliola*, *sanctuaria* κλπ.⁷. Τόσον δὲ ἦσαν οὗτοι βέβαιοι περὶ τοῦ διαποτισμοῦ τῶν ἀντικειμένων τούτων διὰ τῆς ἐν τοῖς λειψάνοις δυνάμεως, ὥστε ἐπίστευον ὅτι ταῦτα καθίσταντο βαρύτερα μετὰ τὴν ἐπαφὴν αὐτῶν μετὰ τῶν μαρτυρικῶν τάφων⁸.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ὑπερφυσικαὶ δυνάμεις τῶν λειψάνων ἐξεδηλοῦντο

1. Ὁμιλ. β', MG. 63, 469, εἰς Δροσίδαν, MG. 50, 683.

2. Εἰς ἁγ. Εὐστάθ., MG. 50, 600· 1. Πρβ. Ἀ. Ἀλιβεζάτου, Ἡ ἀναγνώρισις τῶν Ἀγίων, ἔ. ἁ., σ. 32, ἔνθα καὶ ἕτεροι ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυροῦνται.

3. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 56-7. Πρβ. καὶ C. M. Kaufmann, μ. ἔ., σ. 340 ἔ. E. Schäfer, Die Bedeutung der Epigr. des Papstes Damasus I, ἔ. ἁ., σ. 176 ἔ.

4. Πρβ. π. χ. H. Delehaye, Les origines κλπ. σ. 335 ἔ. O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, τ. III², σ. 212 ἔ.

5. ML., 61, 462 ἔ.

6. Πρβ. A. v. Harnack, Das ursprüngliche Motiv κλπ., ἔ. ἁ., σ. 106 ἔ.

7. Ἡ καὶ *beneficia*, *benedictiones*, *eulogiae* κλπ. Πρβ. E. Lucius, μ. ἔ., σ. 132. H. Delehaye, μ. ἔ., σ. 53. H. Leclercq, DAL, XIV, σ. 2300.

8. Πρβ. Γρηγορίου Τουρ., De gloria mart., κ. 28. ML. 71, 728. Τοιαῦται εὐσεβεῖς ὑπερβολαὶ ὑπάρχουν καὶ ἐν τοῖς ὁδοιπορικοῖς τῶν προσκυνητῶν. Πρβ. D. Dörfler, μ. ἔ., σ. 132.

ποικιλοτρόπως. Δι' αὐτῶν ἀπεδιώκοντο κυρίως οἱ δαίμονες καὶ ἐξεμνη-
δενίζοντο πᾶσαι αἱ ἐνέργειαι αὐτῶν κατὰ τῶν ἀνθρώπων. Οὕτω διὰ τῆς
δυνάμεως τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων κατενικᾶτο ὁ αὐτὸς ἐχθρός, ὅστις ἡττή-
θη ὑπὸ τῶν μαρτύρων τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἐν αὐτοῖς Χριστοῦ καὶ κατὰ τὸ μαρ-
τύριόν των¹. Τὰ περίξ τῆς Ἀντιοχείας λείψανα τῶν μαρτύρων «τείχους
παντὸς ἀδάμαντος καὶ ἀρραγοῦς ἀσφαλέστερον τειχίζει τὴν πόλιν (κατὰ τὸν
Χρυσόστομον)· καὶ καθάπερ σκόπελοί τινες ὑψηλοὶ προβεβλημένοι παντα-
χόθεν, οὐχὶ τὰς τῶν αἰσθητῶν τούτων καὶ ὁρωμένων ἐχθρῶν προσβολὰς ἀπο-
κρούονται μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς τῶν ἀοράτων δαιμόνων ἐπιβουλὰς καὶ πᾶσαν
τοῦ διαβόλου μεθοδείαν ἀνατρέπουσί τε καὶ διαλύουσιν οὕτως εὐκόλως, ὥς εἴ-
τις γενναῖος ἀνὴρ παίδων ἀθύρματα...»². Δι' αὐτῶν θεραπεύονται ὡσαύτως αἱ
νόσοι, πλείσται τῶν ὁποίων ἐπιστεύετο ὅτι ὀφείλοντο εἰς ἐπενέργειαν τοῦ
δαίμονος. Κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν³ «τὴν τῶν δαιμόνων κα-
θαίρεσιν, τὴν τῶν νόσων κατάλυσιν, τὴν τοῦ μέλλοντος πρόγνωσιν... δύνα-
ται Κυπριανοῦ καὶ ἡ κόνις μετὰ τῆς πίστεως, ὥς ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι». Ὁ
Θεοδώρητος ὁ Κύρου († 460;) περιγράφει βραδύτερον τί ἀκριβῶς ἐξή-
τουν οἱ προσερχόμενοι εἰς τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους χριστιανοί, τὰ ἐν τοῖς
Μαρτυρίοις δὲ ἀφιερῶματα ἐδήλουν ὅτι εἶχεν ἐκπληρωθῇ ἡ ἐπιθυμία αὐτῶν.
«Καὶ οἱ μὲν ὑγιαίνοντες αἰτοῦσι τῆς ὑγείας φυλακὴν· οἱ δὲ τινι νόσῳ
παλαίοντες, τὴν τῶν νοσημάτων ἀπαλλαγὴν· αἰτοῦσι δὲ καὶ ἄγονοι παῖδας·
καὶ στερίφαι παρακαλοῦσι γενέσθαι μητέρες· καὶ οἱ τῆσδε τῆς δωρεᾶς ἀπολαύ-
σαντες ἀξιοῦσιν ἄρτια σφίσι φυλαχθῆναι τὰ δῶρα· καὶ οἱ μὲν εἷς τινα ἀπο-
δημίαν στελλόμενοι λιπαροῦσι τούτους ξυνοδοιπόρους γενέσθαι καὶ τῆς ὁδοῦ
ἡγεμόνας· οἱ δὲ τῆς ἐπανόδου τετυχηκότες τὴν τῆς χάριτος ὁμολογίαν προσφέ-
ρουσιν... Ὅτι δὲ τυγχάνουσιν ὧν περ αἰτοῦσιν οἱ πιστῶς ἐπαγγέλλοντες, ἀνα-
φανδὸν μαρτυρεῖ τὰ τούτων ἀναθήματα τὴν ἰατρειάν δηλοῦντα. Οἱ μὲν γὰρ
ὀφθαλμῶν, οἱ δὲ ποδῶν, ἄλλοι δὲ χειρῶν προσφέρουσιν ἐκτυπώματα· καὶ οἱ
μὲν ἐκ χρυσοῦ, οἱ δὲ ἐξ ὕλης ἀργύρου πεπονημένα... Δηλοῖ δὲ ταῦτα προκεί-
μενα τῶν παθημάτων τὴν λύσιν, ἧς ἀντετέθη μνημεῖα παρὰ τῶν ἀορίων γε-
νημένων. Ταῦτα δὲ κηρύττει τῶν κειμένων τὴν δύναμιν»⁴.

1. Πρβ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 118 ἐξ. *H. Leclercq*, *DAI*, X. 2452. *E. Lucius*, μ. ξ., σ. 43 ἐξ.

2. Εἰς Αἴγυπ. μάρτυρας, *MG.* 50, 694.

3. Εἰς Κυπρ. 18, *MG.* 35, 1192.

4. Ἑλλ. παθ. θεραπ., VIII, *MG.* 83, 1032. Πρβ. καὶ *Γρηγ. Νύσ.*, Εἰς Τεσσαρ. μάρτ., *MG.* 46, 784. *M. Βασιλ.*, Εἰς Μάμ., *MG.* 31, 589, ἐνθα καὶ ἀπαρίθμησις τῶν εὐεργεσιῶν. Πρβ. καὶ *P. Dörfler*, μ. ξ., σ. 122, ἐνθα καὶ τὰ ἐν ταῖς ρωμαϊκαῖς ἐπι-
γραφαῖς παρεμφερῇ αἰτήματα τῶν πιστῶν.

III.

Τὰς ἀναφερθεῖσας δυνάμεις δὲν ἐκέκτηντο ὁλόκληρα μόνον τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ, ὡς ἐπιστεύετο, καὶ τὰ ἐλάχιστα τμήματα αὐτῶν. Αὕτη δὲ ἡ ἄποψις ἀκριβῶς συνετέλεσεν, ὥστε τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων νὰ διαμελισθοῦν καὶ νὰ σκορπισθοῦν εἰς ὁλόκληρον τὴν Οἰκουμένην. Ἐνδεικτικὴν τῆς ζωνῆς ἐπιθυμίας τῶν πιστῶν νὰ ἀποκτήσουν δι' ἑαυτοὺς λείψανα τυγχάνει ἡ ὡς γνησία ἀποδειχθεῖσα περιφημος διαθήκη τῶν ἐν Σεβαστείᾳ κατὰ τὸ ἔτος 320 μαρτυρησάντων Τεσσαράκοντα μαρτύρων¹. Ἐν τῇ διαθήκῃ ταύτῃ «οἱ δέσμιοι τοῦ Χριστοῦ» ἀναγράφουν μεταξὺ ἐτέρων παραγγελιῶν καὶ τὴν κατωτέρω· «ἔτι δὲ ἀξιοῦμεν πάντας, μηδένα τῶν ἐκ τῆς καμίνου ἀνελομένων λειψάνων ἡμῶν ἐν ἑαυτῷ περιποιήσασθαι, ἀλλὰ τῆς ἐν ταῦτῳ συναθροίσεως φροντίσαντα ἀποδοῦναι τοῖς προειρημένοις», καθ' ὅσον «εἰ γὰρ καὶ ἐκ διοφόρων χωρίων τυγχάνομεν πάντες, ἀλλὰ γε μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῆς καταπαύσεως εἰλόμεθα κατάθεσιν».

Παρὰ τὴν ρητὴν αὐτὴν παραγγελίαν καὶ τὴν ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ ἄρᾳν —«τοῦ θείου κέρδους ἀλλότριος ἔστι» ὁ παραβάτης—τὰ λείψανα αὐτῶν διεσκορπίσθησαν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν των πανταχοῦ, οὐ μόνον δὲ ἐν διαφόροις τόποις, ὡς μαρτυρεῖ ὁ σχεδὸν σύγχρονος αὐτῶν Μέγας Βασίλειος², ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν πιστῶν, ὥστε «τὴν κόνιν ἐκείνων καὶ τῆς καμίνου τὰ λείψανα ὁ κόσμος ἐμερίσθη· καὶ πᾶσα γῆ σχεδὸν τοῖς ἁγιάσμασι τούτοις εὐλογεῖται», ὡς ἀναγράφει καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης³. Τὰ λείψανα ὡσαύτως τῶν ἐξ Αἰγύπτου μαρτύρων, διὰ τὰ ἀναφέρωμεν ἐν εἰσέτι παραδείγματι, εἶχον διασκορπισθῆ «πανταχοῦ τῆς γῆς». «Ἰδόντες (οἱ Αἰγύπτιοι) τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι πολλὴν παρ' ἑαυτοῖς γενομένην τὴν φορὰν, οὐ κατέκλεισαν ἐν τῇ πόλει τὸ μέγα τοῦτο τοῦ Θεοῦ δῶρον, ἀλλὰ πανταχοῦ τῆς γῆς ἐξέπεμψαν τοὺς τῶν ἀγαθῶν θησαυρούς»⁴. Τὰ σώματα τῶν μαρτύρων γενικῶς, ἀνα-

1. Πρβ. Knopf-Krüger, ἔ. ἀ., σ. 116-19. B. Altaner, ἔ. ἀ., σ. 134. Τὴν συνήθειαν τοῦ διαμελισμοῦ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων δὲν ἐδημιούργησε πιθανώτατα οὔτε τὸ μεμονωμένον παράδειγμα τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος (πρβ. Fr. Pfister μ. ἔ., σ. 324), οὐδὲ καὶ τὰ τυχὸν βουδδιστικὰ παρεμφερῆ ἔθιμα, ἀλλὰ ὁ τρόπος τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων καὶ δὴ ἡ συμπεριφορὰ τῶν διωκτῶν ἔναντι τῶν λειψάνων των. Τὰ «τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν» λείψανα, τὰ ὁποῖα περισυνέλεγον οἱ χριστιανοὶ ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς, ἵνα ἀποθέσουν ταῦτα «ὅπου ἀκόλουθον ἦν» καὶ τὰ ὑπὸ τῶν διωκτῶν διασκορπιζόμενα «καέντα καὶ αἰθαλωθέντα» τοιαῦτα, ἦσαν ἤδη διαμελισμένα λείψανα.

2. Εἰς Τεσσαρ. Μάρτ., MG. 31, 521.

3. Γρηγ. Νύσσης, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 46, 784. Πρβ. καὶ E. Lucius, μ. ἔ., σ. 303.

4. Ἰωάν. Χρυσοστ., Εἰς Αἰγυπ. μάρτ., MG. 50, 693.

γράφει καὶ ὁ Θεοδώρητος, «οὐχ εἷς ἐνὸς ἐκάστου κατακρύπτει τάφος, ἀλλὰ πόλεις καὶ κῶμαι ταῦτα διανειμάμεναι, σωτήρας ψυχῶν καὶ ἰατροὺς σωμάτων ὀνομάζουσι καὶ ὡς πολιούχους τιμῶσι καὶ φύλακας»¹.

Ἐν τῇ Δύσει ὑπῆρχε μὲν ὄντως ποιά τις διστακτικότης ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διατάραξιν τῆς ἡσυχίας τῶν νεκρῶν, δὲν ἦτο ὅμως ὁ διαμελισμὸς καὶ αἱ μετακομιδαὶ τῶν λειψάνων, ὡς πιστεύεται², ὡς τι τὸ παντελῶς ἀσύνηθες καὶ ἐν Β. Ἀφρικῇ καὶ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ. Τὸ τοιοῦτον βεβαιοῦν, τὸ παράδειγμα τῆς Λουκίλλης ἐν Καρχηδόνι, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἡ πληροφορία τοῦ Βιγιλαντίου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, καθ' ἣν οἱ χριστιανοὶ ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ἐντὸς θηκῶν λείψανα³, αἱ γνωσταὶ μετακομιδαὶ λειψάνων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης κατὰ τὸν τρίτον ἀκόμη αἰῶνα καὶ δὴ τῶν ἐν τῇ ἑξορίᾳ θανόντων Ἐπισκόπων Κορνηλίου, Ποντιανοῦ καὶ Ἰππολύτου ὡς καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου γενόμεναι μετὰ ταῦτα⁴. Πάντως καὶ ἐν τῇ Δύσει δὲν ἐπεκράτουν διάφοροι ἀντιλήψεις ἔναντι τῶν διαμελιζομένων λειψάνων, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ὁ ζῆλος μεθ' οὗ ἐδέχοντο τὰ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς προερχόμενα τμήματα αὐτῶν⁵, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία ὅπως κατασκευάζουν, ὡς ἀνεφέρθη, διὰ τῆς καταβυθίσεως ὀρισμένων ἀντικειμένων μέχρι τοῦ τάφου τεχνητὰ λείψανα, δι' ὧν εἶχε πληρωθῇ ὁλόκληρος ἡ Δύσις⁶. Τοιαύτην ἔκτασιν εἶχε λάβει, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ὁ

1. Ἑλλ. παθ. θεολ., VIII, MG. 83, 1012.

2. Πρβ. H. Delehaye, *Les origines*, σ. 51. U. Mioni, *Il culto delle reliquie*, Torino 1908, σ. 74. Διὰ τὴν πολλαπλῶς μνημονευομένην πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου (H. Delehaye, ἔ. ἀ., σ. 61 ἔ. H. Leclercq, DAL. X, 2435. XIV, 2315 κλπ.) ρητὴν ἄρνησιν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Α', περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνος, νὰ χορηγήσῃ πραγματικὰ λείψανα τοῦ ἀποστόλου Παύλου (*caput sancti Pauli aut aliud quid de corpore ipsius*) εἰς τὴν σύζυγον τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου διὰ τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀποστόλου ἰδρυθεῖσαν Ἐκκλησίαν τῶν ἀνακτόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δύναται τις νὰ ἀναζητήσῃ καὶ ἑτέραν αἰτίαν. Ἡ Ρώμη ἐνδιαφέρετο, ὡς εἶναι εὐνόητον, νὰ κατέχῃ μόνη αὐτὴ τὰ λείψανα τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν.

3. Πρβ. *Ἱερων.*, *Contra Vigilant.*, 4, ML. 23, 357.

4. Πρβ. περὶ αὐτῶν H. Delehaye, ἔ. ἀ., σ. 65. Ἐνταῦθα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔναντι τῶν λειψάνων στάσιν του, ἔχει ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς. H. Leclercq, DAL, 14, σ. 2305.

5. Πρβ. H. Delehaye, *Les origines*, σ. 66. «Πλήθος ἐνδείξεων ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως οὐδέποτε ἡρνοῦντο λείψανα, ἅτινα παρεχωροῦντο εἰς αὐτάς ὑπὸ Ἑλλήνων, καὶ ἂν ἀκόμη ταῦτα εἶχον ἀποσπασθῇ ἐκ τῶν σωμάτων τῶν ἁγίων κατὰ παράβασιν τοῦ νόμου καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν νεκρὸν τοῦ μάρτυρος». Πρβ. καὶ *Ἱ. Μάργρεα*, ἔ. ἀ., σ. 75-6, ἐνθα καὶ παραδείγματα τινα. P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 62.

6. Πρβ. π. χ. H. Delehaye, ἔ. ἀ., σ. 53. Th. Klauser, *Vom Heroon* κλπ., σ. 7

πόθος τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν, νὰ ἀποκτήσουν λείψανα μαρτύρων, ὅστις ἡδύνατο βεβαίως νὰ ἱκανοποιηθῇ μόνον διὰ μετακομιδῶν καὶ ἰδίᾳ διὰ διαμελισμοῦ τῶν λειψάνων, ὥστε αὐτὸς ὁ Μ. Θεοδοσίος ἀπηγόρευσεν, ἀλλὰ ἄνευ ἀποτελέσματος ὡς δεικνύουν αἱ μετὰ τὴν ἀπαγόρευσιν εἰδήσεις, τὴν διάνοξιν τῶν μαρτυρικῶν τάφων καὶ τὸν διασκορπισμὸν τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων¹.

Οἱ Πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἀνέπτυξαν ἰδίαν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἀξίας τῶν διαμελιζομένων λειψάνων. Ὁ ἅγ. Ἰωάνν. ὁ Χρυσόστομος φρονεῖ ὅτι τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος «οὐκ ἀπέβαλεν, ἣν εἶχε, μετὰ τὸ διατμηθῆναι καὶ κατακοπῆναι πολλάκις (χάριν), ἀλλὰ καὶ ἐπεσπάσατο πλείονα καὶ μείζω τὴν ροπήν»². Συγκρίνων δὲ ὁ αὐτὸς Πατὴρ τοὺς «θησαυροὺς» τῶν λειψάνων πρὸς τοὺς θησαυροὺς τῆς γῆς συμπεραίνει· «ἐκεῖνοι μὲν κατακερματισθέντες ἐλλάττους γίνονται, οὗτοι δὲ ὅταν εἰς πολλοὺς διαιρεθῶσι, τότε μᾶλλον τὴν οἰκείαν ἐκδείκνυνται εὐπορίαν»³. Τούτων τῶν θησαυρῶν, γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, «καὶ ρανίδες αἵματος μόνον, καὶ μικρὰ σύμβολα πάθους ἴσα δρῶσι τοῖς σώμασι»⁴. Καὶ ὁ Παυλῖνος ὁ Νόλης ὁμολογεῖ ὅτι *magna et in exiguo sanctorum pulvere virtus*⁵. Ὁ Θεοδώρητος τέλος, συνοψίζων θὰ ἐλεγέ τις τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀπόψεις τῶν Πατέρων, διεκήρυττεν ὅτι «μερισθέντος τοῦ σώματος, ἀμεριστος ἡ χάρις μεμένηκε. Καὶ τὸ σμικρὸν ἐκεῖνο καὶ βραχύτατον λείψανον τὴν ἴσιν ἔχει δύναμιν τῷ μηδαμῶς διανεμηθέντι μάρτυρι»⁶. Καὶ αὐτὸς ὁ διάβολος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Εὐφραῖμ τοῦ Σύρου ἐκπλησσύμενος, διότι ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ὑπῆρχον ἔστω καὶ ἐλάχιστα λείψανα τοῦ Ἀποστόλου Θωμᾶ παρουσιάζετο καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ στρεφομένη δύναμις του ὁλόκληρος⁷. Τὸ τοιοῦτον δὲ παρατηρεῖτο, διότι οἰοσδῆποτε τόπος, εἰς ὃν

1. Cod. Theod., IX, 17, 7.

2. Εἰς Αἰγυπ. μάρτ., MG. 50, 695.

3. Εἰς μάρτ., MG. 50, 649.

4. Κατὰ Ἰουλιανοῦ, I, 69, PG. 35, 589. Καὶ πρὸς τὰ ἐλάχιστα ταῦτα μέρη ἐπομένως δέον νὰ ἀποδίδηται ἡ πρὸς τὸν μάρτυρα ὀφειλομένη τιμή· «τοσοῦτον δ' ἐστὶν τῆς ἀθλήσεως σέβας, | ὡς καὶ κόνιν βραχεῖαν, ἢ τι λείψανον | ὁστῶν παλαιῶν ἢ τριχῶν μικρὸν μέρος, | ἢ καὶ ρακώματ', ἢ τι καὶ ραντισμάτων | σημεῖον, ἀρκεῖν εἰς ὅλου τιμῆν ποτε». (Ἐπη ἡθ., 10, MG. 37, 734. Πρβ. καὶ Μ. Βασιλείου, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 31, 521. Ἀστερίου Ἀμασ., Εἰς Φωκᾶν, MG. 40, 309) «καὶ πολλαχοῦ μερισθέντα τὰ λείψανα, ὁλόκληρον πανταχοῦ τῷ τρισμακαρίῳ σώζει τὴν εὐφημίαν». Γρηγ. Νύσσης, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 46, 756, «οὐδεὶς μερικὴν τῶν λειψάνων χάριν ὑποδεξάμενος, οὐκ ἐκ τοῦ παντὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν μαρτύρων ἐδέξατο».

5. Carm. 27, στ. 447. PL. 61, 658.

6. Ἑλλην. παθ. θεραπ., MG. 37, 734. Πρβ. καὶ I. Μπαρνέα, ἔ. ἀ. σ. 72.

7. Carmina Nisib., 42 (ἐκδ. Bickel, σ. 163).

ὑπῆρχε καὶ τὸ μικρότατον λείψانون μάρτυρος, ἀπετέλει «ἀποικίαν» αὐτοῦ, «θαυμαστός δὲ καὶ οὗτος ὁ τόπος, καὶ πᾶσιν χριστιανοῖς περισπούδαστος». ¹ Διὰ τὰ ἐξασφαλίσουν ἄλλωστε τὴν δύναμιν πλειόνων μαρτύρων οἱ χριστιανοὶ κατέβαλον προσπάθειαν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου αἰῶνος νὰ συγκεντρῶνῃσι λείψανα ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν διὰ τὰς Ἐκκλησίας των ², ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν προστασίαν ³. Τὰ «μικρότατα» ταῦτα λείψανα ἐτοποθέτουν ἐντὸς εἰδικῶν πυξίδων ἐκ πολυτίμων μετάλλων ἢ ἐτέρων ὑλῶν, τὰς ὁποίας καὶ ἐκόσμουν διὰ ποικίλων χαρακτηριστικῶν παραστάσεων ⁴.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο τοῦ διαμελισμοῦ τῶν λειψάνων, τὸ κατοχυρωθὲν καὶ θεωρητικῶς ὑπὸ τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, φυσικὸν ἦτο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ὑπερβολὰς καὶ καταχρήσεις. Τοῦτο δὲ διότι, συμφώνως πρὸς τὴν ἀναπτυχθεῖσαν διδασκαλίαν, καὶ τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ λειψάνου ἐξησφάλιζεν εἰς τοὺς κατόχους αὐτοῦ τόσα πλεονεκτήματα ὅσα καὶ ὁλόκληρον τὸ λείψانون τοῦ μάρτυρος. Εὐνόητον δὲ τυγχάνει ὅτι παρὰ τῶν διαφορῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν, θὰ κατεβάλετο πᾶσα προσπάθεια, ὅπως διὰ παντὸς μέσου ἀποκτοῦν τοιοῦτους θρησκευτικοὺς θησαυρούς. Ὁ εὐσεβὴς δὲ οὗτος ζῆλος καθίστα ἔτι δυσχερέστερον τὸν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πράγματος δυσχερῆ ἔλεγχον τῆς γνησιότητος τῶν προσφερομένων λειψάνων καὶ διηυκόλυνε τὴν δρᾶσιν τῶν ἐκμεταλλευομένων τὴν εὐπιστίαν καὶ τὴν εὐλάβειαν τῶν ἀνθρώπων ἐπιτηδεῖν ⁵.

Ἡ ἀναπτυχθεῖσα ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλία, καίτοι αὕτη ἐρείδεται ἐπὶ τῶν ἰδιοτήτων τῆς μὴ γνωριζούσης ἐλάττωσιν ἢ διαίρεσιν θείας δυνάμεως, τῆς θείας χάριτος, ἐν τούτοις κατέστησε δυνατὰς τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς καταχρήσεις, διότι διέσπασε τὸν προσωπικόν, οὕτως εἰπεῖν, χα-

1. Ἀστερίου Ἀμασσίας, Εἰς Φωκᾶν, MG. 40, 308-9.

2. Πρβ. π.χ. F. Wieland, Altar und Altargrab, σ. 89, ἔνθα καὶ παραδείγματα ἐκ τῶν εὐρεθεισῶν ἐπιγραφῶν. H. Vincent et F. M. Abel, Jérusalem, τ. II, 1926, σ. 797-801, ἔνθα ἀναφέρεται παρομοία ἐπιγραφή.

3. Πρβ. π.χ. Θεοδώρ, Φιλόθ. ἱστ., 21. MG. 82, 1441.

4. Πρβ. προχέως H. Leclercq, Les cassettes à reliques, DAL, XIV (1948), σ. 2325-49.

5. Ἦδη ὁ Ἀβγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ ἐμπορίου τῶν λειψάνων διεξαγομένου ὑπὸ μοναχῶν (De op. monach., 28, ML. 40, 575). Ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου μαρτυρεῖ προσέτι ὅτι πραγματικαὶ μάχαι διεξήγοντο μεταξὺ τῶν διεκδικούντων τὰ λείψανα μεγάλων ἀσκητῶν. (Φιλόθ. ἱστ., MG. 82, 1420. 1433. 1436. 1476 κλπ.). Πρβ. καὶ H. Leclercq, DAL, XIV, σ. 2318 ἔ. Ποῦ ἠδύναντο νὰ ὀδηγήσουν αἱ καταχρήσεις αὗται μαρτυρεῖ τὸ ἀναφερθὲν ποίημα τοῦ Χριστοφόρου Μυτιληναίου τοῦ 11ου αἰῶνος «πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνδρέαν, ὅσα ἰδιωτῶν, ὡς ἁγίων λείψανα ἐξωνοῦμενον...καὶ μέλη ἄπειρα ὡς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἁγίου δέχεται». E. Kurtz, ἔ. ἀ., σ. 76-80.

ρακτῆρα τῆς διὰ τοῦ μάρτυρος ἐκδηλουμένης δυνάμεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ἀνεγνώρισε τὴν αὐτὴν δύναμιν καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα ἀκόμη τμήματα τῶν λειψάνων του καὶ οὕτως ἐνεθάρρυνε τὸν διαμελισμὸν καὶ τὸν διασκορπισμὸν αὐτῶν μετὰ τῶν ἀναποφεύκτων συνεπειῶν των. Οὕτως, ἐνῶ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἡ δύναμις τοῦ πνευματοφόρου μάρτυρος, ἡ δι' αὐτοῦ ὡς προσώπου ἐκδηλουμένη, ἐθεωρεῖτο θεία χάρις συνδεδεμένη στενῶς μετὰ τῆς προσωπικότης αὐτοῦ, ἥδη ἡδύνατο αὕτη νὰ ἐκληφθῇ ὡς δύναμις αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐλάχιστου μορίου ἐκ τῶν λειψάνων του ἢ καὶ τῆς λάρνακος αὐτοῦ ἢ καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ τάφου του κόνεως. Διὰ τοῦ διαμελισμοῦ τῶν λειψάνων ἐχαλαροῦτο καὶ διεμελίζετο καὶ ὁ συνδέων ταῦτα μετὰ τῆς θείας δυνάμεως δεσμός, τὰ δημιουργούμενα δὲ ἐκάστοτε διὰ τοῦ τρόπου τούτου νέα λείψανα ἀπεμακρύνοντο ἔτι πλέον ἐπικινδύνως ἐκ τῆς εἰς ἡν ὄφειλον τὴν ἀξίαν αὐτῶν ἐνότητος καὶ πλέον ἢ προφανῆς ὑφίστατο ὁ κίνδυνος, ἵνα θεωρηθῶν ταῦτα ὡς φορεῖς ἀπροσώπων καὶ φυσικῶν δυνάμεων.

IV.

*Ενδεικτικὴ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς τυγχάνει καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Πατέρων τοῦ τετάρτου αἰῶνος συχνοτάτη μνεία καὶ ἐρμηνεία χωρίων τινῶν ἐκ τῆς Ἀγ. Γραφῆς¹, δυναμένων νὰ ἐκληφθῶν ὡς βεβαιούντων τὰς περὶ τῶν λειψάνων ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦν οὗτοι κυρίως ὅπως ἐνθαρρύνουν τοὺς ἐκ τῶν χριστιανῶν διστάζοντες εἰσεῖν νὰ μεταβάλλουν τὰς παλαιότερας ἀντιλήψεις των ἔναντι τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων καὶ ἔναντι τῶν νεκρῶν καθόλου.

Αἱ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων ἐν πρώτοις ἐπικαλοῦνται τὸ γνωστὸν παράδειγμα τοῦ Ἑλισσαίου ὡς ἐπιχείρημα, ἵνα ἀποδείξουν ὅτι «τῶν παρὰ Θεῷ ζώντων οὐδὲ τὰ λείψανα ἄτιμα...», ἔψαυσε γὰρ τὸ σῶμα αὐτοῦ τῶν Ἑλισσαίου ὁστέων καὶ ἀναστὰς ἔζησεν· οὐκ ἂν δ' ἐγεγόνει τοῦτο, εἰ μὴ ἦν τὸ σῶμα Ἑλισσαίου ἅγιον»². Τὸ αὐτὸ παράδειγμα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῶν Πράξεων περὶ θαυματουργικῶν ἐκδηλώσεων διὰ τῶν «σουδαρίων» τοῦ Παύλου ἐπικαλεῖται καὶ ὁ Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων διδάσκων ἐν ταῖς Κατηχήσεσιν αὐτοῦ, ὅτι καὶ «ψυχῆς μὴ παρούσης, ἔγκειται τις δύναμις τῷ

1. Ὡς Ἑξ., 13, 19. Δ' Βασιλειῶν, 2, 8, 14., 13, 21. Σοφ. Σιράχ, 48, 13-14. Δανιὴλ 3, 27. Μρκ., 5, 25-35. 6, 56. Μτθ., 9, 20-2. 14, 35-6. Λουκ., 6, 19. Πράξ., 5, 15. 19, 11-12.

2. VI, 30. MG. 1, 989. «Καὶ Ἰωσήφ ὁ σώφρων περιεπλέκετο τῷ Ἰακώβ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν ὄντι ἐπὶ τῆς κλίνης. Καὶ Μωσῆς, καὶ Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυῆ ἐπεφέροντο τὰ λείψανα Ἰωσήφ, μολυσμὸν οὐχ ἡγούμενοι τοῦτο. Ὅθεν καὶ ὑμεῖς, ὦ ἐπίσκοποι, καὶ οἱ λοιποί, ἀπαρτηρήτως ἀπτόμενοι τῶν κεκοιμημένων, μὴ νομίσητε μαινεσθαι, μηδὲ βδελύσσεσθε τὰ τούτων λείψανα», ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ ἐν ταῖς Διαταγαῖς.

τῶν ἁγίων σώματι, διὰ τὴν ἐν τοσοῦτοις ἔτεσιν ἐνοικήσαν ἐν αὐτῷ δικαίαν ψυχὴν, ἧς ὑπηρετήμα γέγονε». «Εἰ γάρ, συμπεραίνει, σουδάρια καὶ σημερινῆθια, τὰ ἔξωθεν ὄντα, τῶν σωμάτων ἀπτόμενα τῶν νοσούντων, ἡγείρε τοὺς ἀσθενεῖς, πόσω μᾶλλον αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ προφήτου ἡγείρε τὸν νεκρόν;»¹. Ὁ Χρυσόστομος πολλάκις χρησιμοποιεῖ τὰ Γραφικὰ παραδείγματα, ἅτινα καὶ ἐρμηνεύει διὰ τῶν ἀντιλήψεων τῶν χρόνων του. Ἀναφερόμενος εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν λειψάνων τοῦ Ἰωσήφ ἐξ Αἰγύπτου εἰς Παλαιστίνην², παρατηρεῖ ὅτι «ὁ Μωσῆς ἀντὶ πλούτου παντὸς τὰ τοῦ Ἰωσήφ ὅσα λαβὼν ἐπέφερετο, θησαυρὸν μέγιστον καὶ μυρίων γέμοντα ἀγαθῶν μεθ' ἑαυτοῦ κομίζων οἴκαδε»³. Τοὺς τυχόν ἀμφιβάλλοντας ἐκ τῶν ἀκροατῶν του, ὅτι ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν μαρτύρων ὑπάρχουν δυνάμεις, παραπέμπει ὁ αὐτὸς πατὴρ εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἐνθα περιγράφονται τὰ διὰ τῶν σκιῶν καὶ τῶν «σουδαρίων» τῶν ἀποστόλων ἐπιτελεσθέντα θαύματα. «Ὅψεται (ἐκεῖ) τοὺς μὲν ἀρρωστοῦντας ἐπὶ τῶν κλινιδίων κατακειμένους, τὰς δὲ σκιὰς μόνον τῶν μακαρίων ἐκείνων ἐφαπτομένας τε αὐτῶν ἅμα καὶ τὴν ὑγίαν ἐργαζομένας, πολλοῖς δὲ τῶν μαινομένων τῶν ἱματίων Παύλου οὐδὲν πλέον ἐδέησε πρὸς τὴν τοῦ κινούντος αὐτοὺς δαίμονος ἀπαλλαγὴν»⁴. Ἐὰν δὲ τοιαύτας ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, ἀναγράφει ἀλλαχοῦ, ἐκέκτηντο τὰ λείψανα τοῦ Ἑλισσαίου, ὥστε νὰ ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ζωὴν τὸν ἐλθόντα εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν νεκρόν, «πολλῷ μᾶλλον νῦν, ὅτε δαψιλεστέρα ἢ χάρις, ὅτε πλεῖον ἢ τοῦ Πνεύματος ἐνέργεια, ἔστι καὶ θήκης μετὰ πίστεως ἀψάμενον πολλὴν ἐκείθεν ἐπισπάσασθαι δύναμιν»⁵. Οὐ μόνον δὲ τὰ λείψανα τοῦ Ἑλισσαίου ἦσαν πλήρη θαυματουργοῦ χάριτος, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλθόντα εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτοῦ ὡς καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν ἁγίων ἀνδρῶν τῆς Π. Διαθήκης ἀντικείμενα. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ἀποδείξεις ὅτι ἡ ἐν τοῖς ἱεροῖς λειψάνοις δύναμις δὲν παραμένει, ὡς ἀνεπτύχθη, ἀδρανὴς ἀλλὰ «περαιτέρω προῖοῦσα ἀπὸ ψυχῆς εἰς σώματα καὶ ἀπὸ σωμάτων εἰς ἱμάτια ἐκτρέχει». «Οὐ γάρ, γράφει, τὸ σῶμα Ἑλισσαίου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἱμάτιον ἐκεῖνο τῆς χάριτος ἦν ἐμπεπλησμένον. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν παιδῶν οὐ γὰρ τὰ σώματα αὐτῶν ἠδέσθη μόνον τῆς φλογὸς ἢ φύσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ὑποδήματα». Ὡς δὲ ἀκριβῶς διὰ τῆς δυνάμεως τῶν λειψάνων ἐκείνων «ἐλύετο θάνατος» καὶ κατενικᾶτο ἡ δρᾷσις

1. Κατήχ., 18. MG. 33, 1036-7.

2. Ἰησ. Ναυῆ, 24, 32.

3. Εἰς *Δροσίδ.*, MG. 50, 689.

4. Εἰς Βαβύλ., MG. 50, 536. Εἰς Μελέτ., MG. 50, 518 ὡς καὶ MG. 63, 469-70. Περὶ καὶ *Κυρίλλ.* Ἀλεξ., Κατὰ Ἰουλ., VI, MG. 76, 809.

5. Εἰς Ἰγνάτιον, MG. 50, 595.

τῆς πυρᾶς, «οὕτω δὴ καὶ σήμερον γέγονε· τῶν γὰρ λειψάνων φερομένων», κατανικᾶται διὰ «τῆς ἀκτίνος τῶν ὀστέων» τῶν δαιμόνων ἢ δύναιμις¹. Τὸ σῶμα τὸ ἀνθρώπινον, γράφει ἀλλαχοῦ, «οὐ παρὰ τὴν οἰκείαν φύσιν», «βαρὺ ἐστὶ καὶ φορτικὸν καὶ ἐπαχθές...Τοσαύτη γὰρ αὐτοῦ ἐστὶν ἡ εὐγένεια, ὥς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ φθορᾷ τὴν ἀξίαν ἐπιδείκνυσθαι τὴν αὐτοῦ. Αἱ γοῦν σκιαὶ τῶν Ἀποστόλων τὰς ἀσωμάτων ἀπῆλασαν δυνάμεις, καὶ ἡ κόνις καὶ ἡ τέφρα δαιμόνων περιεγένετο, καὶ τὰ ἱμάτια τὰ ὁμιλήσαντα τοῖς σώμασιν αὐτῶν, νόσους ἀνεῖλον, καὶ ὑγιεῖαν ἐπανήγαγον»².

Ὁ Ἀστέριος ὁ Ἀμασεῖας, τέλος, ἀναφέρεται εἰς τὰ πλεῖστα τῶν σημειωθέντων γραφικῶν παραδειγμάτων πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τοῦ περὶ τῆς δράσεως τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων κηρύγματος αὐτοῦ³. «Πολλὰ καὶ τελευτήσαντες, γράφει, ἅγιοι δύνανται, καὶ ἀπελθόντες τοῦ βίου εὐεργετοῦσιν ἄνθρώπους· καὶ μάρτυς τῶν λεγομένων ὁ Ἐλισσαῖος, πάλαι μὲν ἀπελθὼν τοῦ βίου καὶ κοιμηθεὶς, ἀθάνατον δὲ καὶ ἀχώριστον τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν λαβὼν, τῷ χώματι παρεδρεύουσιν καὶ τοῖς ἀψύχοις ὀστέοις». Ἐκ τοῦ λαβόντος χώραν περιστατικοῦ, ὅπερ ὁ Ἀστέριος διηγεῖται, «πρόδηλον καθέστηκεν, ὥς δοξάζων ὁ Θεὸς αἰεὶ καὶ μετὰ τὸ τέλος τοὺς ἰδίους ἀνθρώπους, περὶ τὰς θήκας αὐτῶν καὶ τὰς ἀναπαύσεις θαυματοργεῖ τὰ παράδοξα». Ὁ Προφήτης Ἡλίας ὡσαύτως, «ἐν ἄλλῃ βιωτεύων ζωῇ, καὶ ἀπελθὼν ἐξ ἀνθρώπων..., ἱκανὸν τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως σύμβολον ἄφηκε τὴν μηλωτὴν». Εὐτελὴς καὶ παλαιὰ ἦτο ἡ μηλωτὴ ἐκείνη «ὅμως καὶ ὁ Ἰορδάνης αὐτὴν ὑπεστέλλετο, καὶ δίχα τὸ ὕδωρ ἐτέμνετο», διότι ἐν τῷ «ἐμψύχῳ ἐνδύματι» παρευρίσκειτο «καὶ ἀπὼν ὁ Θεοσβίτης». Ὁ Μωϋσῆς ἐν τέλει παρέλαβεν ἐξ Αἰγύπτου τὸ σῶμα τοῦ Ἰωσήφ⁴, «πανταχοῦ δὲ συμπαραῖν τῷ λαῷ τὸ σῶμα, καὶ ἦγετο μετ' ἐπιμελείας ὡς ἀγαθόν τι καὶ ἀνεξίκακον φυλακτῆριον ἀσφαλὲς τῶν ἐξήκοντα μυριάδων. Καὶ τοσαύτην εἶχον τὴν αἰδῶ περὶ τὴν λάσσανα τοῦ προπάτορος, ὅσην περὶ τὴν ἁγίαν κιβωτὸν ἢ τὸν τοῦ Θεοῦ νόμον ἐβάσταζεν».

Ὁμολογουμένως τοιαύτη ἐρμηνεία τῶν ἐν τοῖς βιβλικοῖς χωρίοις ἀναφερομένων περιστατικῶν μόνον κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν θὰ ἦτο δυνατή.

1. Ὁμιλία β', MG. 63, 469-70.

2. Περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, MG. 50, 428. Εἰς Βαβύλαν, Αὐτόθι, σ. 553.

3. Εἰς μάρτυ., MG. 40, 325 ε. Πρβ. καὶ *Μ. Βασιλ.*, Εἰς Ἰουλ., MG. 31, 241, ἐνθα συσχετίζεται ἡ ἐν Ἱερικῷ ἱασις τῶν ὑδάτων ὑπὸ τοῦ Ἐλισσαίου (Βασιλ., Δ', 2, 19-22) πρὸς τὸ ἐκ τοῦ τάφου τῆς μάρτυρος ρέον ἁγίασμα.

4. Ἔξ., 13, 19.

V.

Πότε ἀκριβῶς ἤρχισαν ἀναφαινόμεναι μεταξὺ τῶν χριστιανῶν αἱ ἀναπτύχθεισαι ἐν ταῖς προηγουμέναις παραγράφοις ἀντιλήψεις αὗται εἶναι δυσχερὲς νὰ εἴπῃ τις μετὰ βεβαιότητος. Διὰ τὴν Δύσιν ἡ ἀρχαιοτέρα μαρτυρία εἶναι ἡ περὶ τῆς ἀναφερθείσης Λουκίλλης τοῦ ἔτους 311. Διὰ τὴν Ἀνατολὴν αἱ πλεῖσται τῶν μαρτυριῶν προέρχονται ἐκ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου αἰῶνος, παρουσιάζουν ὅμως τοιαύτην ἐξέλιξιν αἱ ἐν αὐταῖς σχετικαὶ ἀντιλήψεις, ὥστε δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἐν ταῖς μαρτυρίαις ἐκείναις ἀντικατοπτρίζεται ἔθιμον πολὺ παλαιότερον καὶ ὑφιστάμενον ἀσφαλῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἐὰν μάλιστα λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὸ περιεχόμενον τῆς Διαθήκης τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων τοῦ ἔτους 320, ἐπὶ τούτοις δὲ τὴν τύχην τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων τούτων, παρὰ τὴν ρητὴν παραγγελίαν των, ὥστε νὰ ὁμολογῇται ὅτι τοῦτα «πολλὰς πατρίδας κατεκόσμησαν» καὶ ὅτι δι' αὐτῶν «ἠὺλογεῖτο πᾶσα γῆ σχεδόν»¹, δύναται ἐπὶ τούτοις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι αἱ θεωροῦσαι τὰ λείψανα φορεῖς δυνάμεων ἀντιλήψεις καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ διαμελισμοῦ αὐτῶν ὑπῆρχον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἤδη κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἰσως μάλιστα καὶ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς μετεδόθησαν αἱ συναφεῖς ἀντιλήψεις καὶ συνήθειαι καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν, ἐξ ἧς κατάγεται ἡ μαρτυρία τοῦ ἔτους 311, ὥς καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Δύσιν, διότι ἡ Ἀνατολὴ ὄντως ὑπῆρξε καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς περὶ μαρτύρων καθόλου ἀντιλήψεις ἡ παρέχουσα καὶ ἡ Δύσις ἡ λαμβάνουσα καὶ ἀκολουθοῦσα. Μαρτυρία τις τοῦ Εὐσεβίου δύναται πιθανῶς νὰ παράσχῃ σταθερωτέραν βάσιν προκειμένου νὰ ἐπισημανθῇ ἡ ἐμφάνισις τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος φαινομένου εἰς ἔτι προγενεστέραν ἐποχὴν. Ὁ ἱστορικὸς ἐν τῷ δωδεκάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἔργου του «περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων» καταφέρεται κατὰ τῶν τῶν «ἐκκλησιῶν προεστώτων» τῆς ἐποχῆς του, οἵτινες ἐγένοντο κατὰ τὰς δυσχερεῖς ἐκείνας ἡμέρας ἐπιλήσμονες τῆς ἀποστολῆς των, καὶ ἐπὶ τούτοις καταδικάζει «ὅσα τε οἱ νέοι στασιώδεις κατὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας λειψάνων διὰ σπουδῆς ἐμηχανήσαντο, καινότερα καινοῖς ἐπινεωτερίζοντες καὶ ἀφειδῶς ταῖς τοῦ διωγμοῦ συμφοραῖς ἐπεντρίβοντες».

Ὑπεστηρίχθη ὅτι οἱ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἀναφερόμενοι «στασιώδεις νέοι» εἶναι οἱ ἀντιδράσαντες κατὰ τῆς ἀποδιδομένης πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων τιμῆς, ἡ ἀντίδρασις δὲ αὕτη δὲν θὰ ἐστρέφετο ἀσφαλῶς κατὰ τῶν προγενεστέρων συνηθειῶν καὶ ἀπόψεων περὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων, ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐμφανιζομένων τότε περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεων, τῶν ἀποδιδου-

1. Πρβ. *Γρηγ. Νύσσης*, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 46, 784. *Μ. Βασίλ*, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG., 31, 521.

σών εις αὐτὰ ὑπερφυσικὰς καὶ θαυματουργικὰς δυνάμεις¹. Ἄν ὄντως τὸ πρᾶγμα οὕτως ἔχη², ὥς φαίνεται πολὺ πιθανόν, διότι κατὰ τὸν τελευταῖον διωγμὸν ἢ πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν τιμὴ ἐγνώρισεν ἄλμα- τώδη ἐξέλιξιν δυναμένην νὰ δημιουργήσῃ καὶ ἀντιδράσεις, τότε αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεις δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰς τελευταίας δεκαετηρί- δας τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὁπότε ὑπῆρξαν ὄντως αἱ προϋποθέσεις διὰ τοιαύ- τας ἐξελίξεις. Γνωρίζομεν ἐκ τοῦ αὐτοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ, ὅτι πρὸ τοῦ τελευταίου διωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ «δόξης ὁμοῦ καὶ παρηρησίας ὁ διὰ Χριστοῦ τῷ βίῳ κατηγγεγμένος τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν εὐσεβείας λό- γος παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἑλλησὶ τε καὶ βαρβάροις, ἡξίωτο»³. Ἐκ τῆς αὐτῆς ἀξιοπίστου πηγῆς γνωρίζομεν προσέτι ὅτι μέγα πλῆθος ἐκ τῶν αὐ- τῶν ἀσφαλῶς, ὥς ἀνωτέρω, κατηγοριῶν προσῆλθε κατὰ τὴν μακρὰν εἰρη- νικὴν ταύτην διὰ τὴν Ἑκκλησίαν περίοδον⁴ εἰς τὸν χριστιανισμόν, ὥστε τὰ ὑπάρχοντα ἐκκλησιαστικὰ οἰκοδομήματα ἦτο ἀδύνατον νὰ περιλάβουν τοὺς πιστούς, διὸ καὶ παρέστη ἀνάγκη νὰ οἰκοδομηθοῦν νέαι μεγαλύτεραι Ἑκκλησίαι «ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις»⁵. Εὐχερῶς δύναται νὰ φαντασθῇ τις ὅτι τὰ προσερχόμενα εἰς τὸν χριστιανισμόν πλήθη ἐκ διαφόρων φυλῶν καὶ δια- φόρων θρησκευτικῶν περιοχῶν μετὰ δυσκολίας θὰ ἠδύναντο νὰ ἐνταχθοῦν ἐξ ὁλοκλήρου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων, συνηθειῶν καὶ παραδόσεων. Ὁρθῶς παρατηρήθη ὅτι ἀπ' αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἐποχῆς ἥρ- χισε νὰ ἐγκαταλείπηται ἡ μέχρι τοῦδε ὑφισταμένη ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ ἐπιφυλα- κτικότης καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς περὶ τῶν μαρτύρων καθόλου ἀντιλήψεις⁶.

Συνεπῶς ἀπ' αὐτῆς κατὰ μεγίστην πιθανότητα τῆς ἐποχῆς ἤρχισε νὰ ὑποχωρῇ καὶ ἡ παρατηρουμένη κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας διστακτι- κότης τῶν χριστιανῶν ἐναντι τῶν λειψάνων τῶν «Χριστοφόρων» μαρτύρων. Δὲν θὰ εὐρίσκεται τις δὲ μακρὰν τῆς πραγματικότητος, ἐὰν θὰ ἰσχυρισθῇ,

1. Πρβ. *E. Lucius*, μ. ἔ., 72, 5.

2. Ὁ *H. Delehaye* (*Les origines*, σ. 43, 3) ἀμφισβητεῖ, ὅτι ἡ φράσις τοῦ *Εὐ- σεβίου* «τῶν τῆς Ἑκκλησίας λειψάνων» ἀφορᾷ εἰς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων.

3. Ἑκκλ. Ἱστ., VIII, 1, 1.

4. Ὁ *A. v. Harnack*, (*Die Mission* κλπ., σ. 616) γράφει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ (259-268) μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐπεκράτει σχεδὸν πλήρης εἰρήνη». Κατὰ τινὰ στατιστικὴν ἐκ τῶν αἰώνων τῶν διω- γμῶν, 76 ἔτη τοῦ τρίτου αἰῶνος δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἔτη εἰρήνης διὰ τὴν Ἑκκλησίαν καὶ 24 ὡς ἔτη διωγμῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν δεύτερον αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖον 86 ἔτη ὑπῆρξαν ἔτη διωγμῶν καὶ 14 μόνον εἰρήνης (*H. Leclercq*, *DAL*, X II, σ. 2375).

5. Ἑκκλ. Ἱστ., VIII, 1, 5. Ἴδὲ καὶ ἀνωτέρω, σ. 48 ἔ.

6. Πρβ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 43.

ὅτι οὐ μόνον αἱ χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι διηυρύνθησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην διὰ τὰ περιλάβουν τοὺς ἀντιθέτους πιστούς, «τὰς μυριάδους ἐκείνας ἐπισυναγωγὰς» ὡς ἀναγράφει ὁ Εὐσέβιος, ἀλλὰ καὶ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων περὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων τὰ ὅρια μετετοπίσθησαν πρὸς τὰ ἔξω ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν τολμηροτέρων σχετικῶν ἀντιλήψεων τῶν νέων πιστῶν¹. Ἡ διατυπωθεῖσα ἐπομένως ἄποψις², ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἐν τοῖς λειψάνοις θαυματουργοῦ χάριτος ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζονται πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., δὲν εὐνοεῖται ὑπὸ τῶν δεδομένων. Αἱ λαμβάνουσαι χώραν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἔτι ἐνωρίτερον μετακομιδαὶ λειψάνων³ καὶ ὁ ἐπικρατήσας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ διαμελισμὸς αὐτῶν προϋποθέτουν ἀσφαλῶς τὴν ὑπαρξιν τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων, διότι εἶναι δυσχερὲς νὰ δεχθῇ τις ὅτι τὰ μετακομιζόμενα ἱερὰ λείψανα καὶ τὰ ἀποκτώμενα κατόπιν τόσων προσπαθειῶν καὶ παρὰ τοὺς ἰσχύοντας νόμους τμήματα αὐτῶν θὰ ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν κατόχων τῶν ὡς «τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν» μόνον. Τοῦναντίον τὸν ζήτημα τῶν διὰ τὴν ἀπόκτησιν αὐτῶν θὰ ἐδικαιολόγει ἡ πίστις τῶν ὅτι ταῦτα ἀγιάζουν τὸν τόπον ἔνθα ἀπόκεινται «καὶ τοὺς εἰς αὐτὰ συνιόντας»⁴, καὶ ὅτι δι' αὐτῶν ἐπιτυγχάνετο «δαιμόνων καθαίρεσις καὶ νόσων κατάλυσις»⁵.

1. Πρβ. καὶ *F. J. Dölger*, *Ant. und Christ.*, III., 1930, σ. 252, ἔνθα ὁμολογεῖται ὅτι τὰ τοιαῦτα ἔθιμα ἔχουν τὰς ρίζας τῶν εἰς τὴν περίοδον τῶν μαρτύρων, ὡς καὶ *A. M. Schneider*, *Mensa eleorum*, ἔ. ἀ., σ. 297. *A. v. Harnack*, *Dogmengeschichte*², I., σ. 380. *A. Hauck*, *RE*³, 16, σ. 632.

2. Πρβ. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 116. Πρβ. καὶ *K. Holl*, ἔ. ἀ., σ. 91.

3. *H. Delehaye*, ἔ. ἀ., σ. 54 ἔ. *Ἀ. Φυτράκη*, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σ. 60 ἔ.

4. *Μ. Βασιλείου*, *Εἰς Ἰουλ.*, *MG.* 31, 241.

5. *Γρηγ. Ναζ.*, *Εἰς Κυρκ.*, *MG.* 35, 1192.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ
ΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ
ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ

Ι.

Ἐξ ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ προκύπτει, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐμφανίζονται μεταξὺ τῶν χριστιανῶν νέαι περὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἀντιλήψεις, αἵτινες ἀποδίδουν εἰς ταῦτα ἰδιαιτέρας δυνάμεις, προσέτι δὲ ὅτι αἱ πεποιθήσεις αὗται παρουσιάζονται πιθανώτατα πολὺ ἀρχαιότερον τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ὅτι δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ τρίτου αἰῶνος. Φυσικὸν ἦτο νὰ καταβληθῇ προσπάθεια πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου τούτου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον αἱ ἀντιλήψεις αὗται περὶ τῶν λειψάνων ὡς φορέων ἐξαιρετικῶν δυνάμεων εἶναι αἱ συνοδεύουσαι ταῦτα ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον. Ὑπεστηρίχθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ *E. Lucius* ὅτι, ὡς ἀκριβῶς εἰς πλείστας περιπτώσεις ὁ Χριστιανισμός, κατὰ μαρτυρίαν αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων¹, ἐχρησιμοποίησε παντὸς εἴδους οἰκοδομικὰ ὕλικά, πολλάκις δὲ καὶ αὐτὰ τὰ θεμέλια τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν, ἵνα οἰκοδομήσῃ τὰς ἰδίας αὐτοῦ Ἐκκλησίας, τοιοῦτοτρόπως παρέλαβε καὶ τὰς εἰδωλολατρικὰς ἀντιλήψεις καὶ συνηθείας, ἵνα διαμορφώσῃ καὶ ὁλοκληρώσῃ τὰς περὶ τῶν μαρτύρων καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν ἰδέας του². Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ ἔξ ὠρισμένων δυστυχῶς προκαταλήψεων ὁρμωμένου ἐρευνητοῦ εἶναι ἀναντιρρήτως κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος ὀρθή, διότι ὄντως πολλάκις οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐχρησιμοποίησαν τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν τῶν ἐθνικῶν Ναῶν διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἰδίᾳ Μαρτυρίων, ὥστε «αἱ ὕλαι αὐτῶν καθωσιώθησαν τοῖς τῶν μαρτύρων σηκοῖς»³, τὸ δεύτερον ὁμως ταύτης μέρος δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην γενίκευσιν ὑφ' ἣν καὶ ἐνταῦθα διατυπῶνται καὶ διευπλώθη καὶ ἀλλαχοῦ ὑπὸ πλείστων ἐτέρων ἐρευνητῶν

1. Πρβ. π.χ. *Θεοδωρήτου*, Ἑλλην. παθημ. θεραπευτ., VIII, MG. 83, 1033.

2. *E. Lucius*, μ. ἐ., σ. 2.

3. Πρβ. *Θεοδωρήτου*, ἔ. ἀ. Κατάλογον τῶν μετατραπέντων εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας εἰδωλολατρικῶν ναῶν προσεπάθησε νὰ καταρτίσῃ ὁ *Fr. W. Deichmann*, *Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern*, *Jahrb. d. Deutsch. Arch. Instit.*, τ. 54, 1939, σελ. 115.

δρμωμένων ἐκ συγγενῶν προϋποθέσεων. Διότι θὰ πρέπη νὰ μὴ παρο-
ρᾶται τὸ ἀναντίρρητον γεγονὸς—διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν αὐτὴν εἰ-
κόνα—ὅτι ὡς ἀκριβῶς ἐκ τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν τῶν ἀρχαίων ναῶν ἐδη-
μιουργήθησαν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ νέα ὅλως οἰκοδομήματα μετὰ νέων
ἀρχιτεκτονικῶν ρυθμῶν, ὑπαγορευομένων ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ἀντιλή-
ψεων καὶ τῶν νέων λατρευτικῶν κ. ἄ. προϋποθέσεων, αἵτινες προσέδωσαν
παντελῶς νέαν μορφήν εἰς τὰ παλαιὰ ὑλικά, τοιουτοτρόπως καὶ τὰ παρα-
ληφθέντα ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος στοιχεῖα καὶ ὅσον
ἀφορᾷ εἰς τὰς περὶ τῶν μαρτύρων ἀντιλήψεις ἔλαβον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ
νέαν μορφήν, ἐνίστε δέ, ὑπὸ τὰς νέας προϋποθέσεις καὶ τοὺς νέους σκοποὺς
τῆς νέας πίστεως, κατέστησαν ταῦτα τόσον δυσδιάκριτα καὶ ἀσήμαντα ὅσον
καὶ τὰ μεμονωμένα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχαίων ναῶν εἰς τὰ μεγαλο-
πρεπῆ χριστιανικὰ οἰκοδομήματα. Ἀλλὰ ἄς ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὰς
προϋποθέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεις.

II.

Αὐτονόητον τυγχάνει ὅτι αἱ πρῶται πρὸς τοὺς μαρτυροῦντας χριστια-
νοὺς ἐκδηλώσεις τῶν ἐπιζώντων πιστῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ θὰ εὗρισκον-
το ἐν στενῇ συναφείᾳ μετὰ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς ἰδίους νεκροὺς
ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις τῶν μὴ χριστιανῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς των, ἐφ'
ὅσον πάντες ἔζων ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἠκολού-
θουν παλαιοτάτας παραδόσεις συνδεομένας μετὰ τῶν ὑποχρεώσεων των,
ὡς ἐπίστευον, πρὸς τὰ ἀποθνήσκοντα προσφιλεῖ των πρόσωπα. Θὰ ἦτο ἄλ-
λωστε δυσχερὲς νὰ δεχθῇ τις ὅτι ἄνθρωποι γεννηθέντες καὶ ἀναπτυχθέντες
ἐντὸς τοῦ ἐθνικοῦ ἢ ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος, προσερχόμενοι μετὰ ταῦτα
εἰς τὸν Χριστιανισμόν, θὰ ἀπέβαλλον ἀμέσως πάσας τὰς συνηθείας των καὶ
ἐκεῖνας προσέτι αἵτινες δὲν θὰ ἦσαν παντελῶς ἀντίθετοι πρὸς τὴν νέαν πί-
στιν των. Ἐκεῖνο ὅμως ὅπερ δέον νὰ παρατηρηθῇ ἀπὸ τοῦδε εἶναι ὅτι αἱ
συνήθειαι των αὗται διεποτίζοντο παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὅλον ἐν καὶ περισ-
σότερον ὑπὸ χριστιανικοῦ πνεύματος οὕτως, ὥστε ταχέως ἔχανον τὴν ἀρχι-
κὴν αὐτῶν σημασίαν καὶ παρέμεναν ὡς καθαρῶς χριστιανικὰ ἔθιμα ¹.

Κοινὴ δὲ καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὑπῆρχε μεταξὺ
τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου ἢ πίστις, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἐξηκολούθει
μετὰ θάνατον νὰ ζῇ ὡς ἀνωτέρα τις πνευματικὴ ὑπόστασις, ὡς εἶδος δαίμονος,

1. Πρβ. *H. Leclercq*, ἐν *DAL*, XI, 441. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 29 καὶ
ἰδίᾳ τοῦ *ιδίου*, *Les Légendes Hagiographiques*, σ. 140 ἔ.

καὶ εἰς ὑψηλοτέρας σφαίρας, ἐν τῇ χώρᾳ τῶν μακάρων¹, κυρίως ὅμως πλησίον τοῦ τάφου καὶ τῶν λειψάνων τοῦ ἰδίου αὐτῆς σώματος, δι' ὧν ἐξεδηλοῦτο καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆς, καὶ ὅτι ἐπὶ τούτοις εἶχεν αὕτη ἀνάγκην τῶν φροντίδων τῶν ἐπιζώντων². Ὁ τάφος ἐθεωρεῖτο ἡ διαρκὴς κατοικία, ἔνθα κατὰ τινα τρόπον συνέχιζεν αὕτη τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ζωὴν της καὶ ἐδέχετο τὰς ἐκδηλώσεις τῶν τιμώντων αὐτὴν ἐπιζώντων, οὐχὶ δὲ τόσον ἕνεκα εὐγνωμοσύνης ἀλλὰ λόγῳ φόβου αὐτῶν πρὸς τοὺς νεκρούς³. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς φροντίδος τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας ἢ καὶ τῆς φυλῆς τοῦ νεκροῦ, ὅπως διακοσμοῦσι τὸν τάφον αὐτοῦ καὶ τοποθετῶσιν ἐντὸς αὐτοῦ διάφορα ἀντικείμενα, δυνάμενα, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν πίστιν, νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ὑπὸ τῆς ἐν αὐτῷ ἐνταφιαζομένης ψυχῆς του, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρωσιν εἰς αὐτὴν τροφὰς καὶ αἱματηρὰς ἔτι θυσίας διὰ τὴν διατροφήν καὶ ἔξυμνισμόν αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ νέᾳ της καταστάσει ἐκέκτητο αὕτη, ὡς ἐπιστεύετο, τὴν δυνατότητα νὰ προξενῇ ὠφέλειαν ἀλλὰ καὶ βλάβην εἰς αὐτούς⁴. Κατὰ τὴν τρίτην, ἐβδόμην, ἐνάτην, τριακοστὴν ἢ τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἀπὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ νεκροῦ καὶ ἰδίᾳ κατ' ἔτος κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του, τὰ «γενέσια» ἢ «γενέθλια» ὡς ἐλέγοντο, ὡς καὶ κατὰ τὰς ἐτησίας καθολικὰς ἑορτὰς τῶν νεκρῶν, τὰ νεκύσια ἢ *parentalia* μετὰ τῆς 13ης καὶ 22ας Φεβρουαρίου, συνεκεντροῦντο τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας πέριξ τοῦ τάφου τοῦ νεκροῦ καὶ προσέφερον σπονδὰς καὶ «ἐναγίσματα» εἰς αὐτόν. Αἱ ἐκδηλώσεις αὗται ἐλάμβανον χώραν ἰδίᾳ κατὰ τὰ

1. Πρβ. π.χ. *E. Rohde*, μ.ε., τ. I, 96 ε. 242 ε. 255. Παρόμοιαι ἀντιλήψεις ἀπαντῶσι καὶ παρ' Ἑβραίοις, παρ' οἷς ὑπῆρχε μάλιστα ἡ συνήθεια νὰ ἐπερωτοῦν τοὺς νεκρούς περὶ τῶν μελλόντων, ὡς βεβαιοῖ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ Δευτερονομίου (18, 11). Ἡ προγονολατρεία πάντως καὶ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καθόλου, ἡ παρατηρουμένη παρὰ τοῖς εἰδωλολατρικοῖς λαοῖς καὶ δὴ παρ' Αἰγυπτίοις, δὲν ἀπαντᾶται παρὰ τῷ Ἰσραήλ. Πρβ. *P. Volz*, *Die Biblischen Altertümer*, Stuttgart, 1925, σελ. 177. *K. Gallig*, *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937, σ. 240. Ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ μάλιστα τοῦ τάφου ὡς οἴκου τοῦ νεκροῦ καὶ ἐκ τῆς συνηθείας νὰ τοποθετοῦν ἐντὸς αὐτοῦ διάφορα ἀντικείμενα καὶ νὰ προσφέρουν εἰς τὸν νεκρὸν ἐδέσματα καὶ λοιπὰ δῶρα προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε καὶ παρ' αὐτοῖς ἡ πίστις ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ διετῆρει σχέσεις τινὰς μετὰ τοῦ λειψάνου καὶ τοῦ τάφου της (*K. Gallig*, ἔ. ἀ.).

2. Πρβ. π.χ. *E. Lucius*, μ.ε., σ. 15 ε. *E. Rohde*, ἔ. ἀ. I, σ. 227 ε. II. 344. *E. Freistedt*, *Altchristl. Totengedächtnistage*, σ. 1. *P. Dörfler*, μ.ε. σ. 2. ε.

3. Καὶ μετὰ τῶν ἰδρυομένων πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν κενοταφίων, ἐὰν δὲν ἐδεικνύετο ὁ τάφος των, ἐπιστεύετο ὅτι συνεδέετο ἡ ψυχὴ των. Πρβ. *E. Rohde*, ἔ. ἀ., I. σ. 66. Πρβ. καὶ *F. Pfister*, *Ahnenkult*, ἐν *Reall. für Antike und Christentum*, I (1942), σ. 190.

4. Πρβ. *E. Lucius*, ἔ. ἀ., σ. 15 - 17. *E. Rohde*, ἔ. ἀ., I, σ. 241 ε., 227 ε. *F. Pfister*, *Der Reliquienkult* κλπ., σ. 529.

«γενέσια» τοῦ νεκροῦ¹, διότι, ὥς ἐπιστεύετο, ἡ προσφορὰ θυσίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐκέκτητο ἰδιαιτέραν ὅλως σημασίαν διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ θανόντος². Κατὰ τὸν ἑορτασμὸν αὐτὸν ἦσαν συνήθη τὰ παρὰ τοὺς τάφους νεκρόδειπνα, περὶ ὧν ὁμιλοῦν καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς³ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος⁴, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐφαντάζοντο ὥς συμμετέχοντα καὶ τὸν προσφωνούμενον κατ' αὐτὰ νεκρόν⁵. Τοῦτο βεβαιοῦται, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐκ τῆς ὑπαρχούσης κενῆς καθέδρας κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν νεκροδείπνων τούτων, ἥτις, ὥς ἀπέδειξεν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν τελευταίων χρόνων⁶, προωρίζετο διὰ τὸν θεωρούμενον ὥς παρόντα νεκρόν. Ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων τῶν ἀπαντωσῶν κυρίως ἐν τῇ Δύσει, ἀνευρίσκονται καὶ ἐπικλήσεις τῶν ἐπιζώντων πρὸς τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν νεκρούς, δι' ὧν κατὰ τὸ πλεῖστον παρακαλοῦνται οὗτοι νὰ βοηθήσωσιν αὐτοὺς πρὸς ὑπερνίκησιν ὠρισμένων δυσχερειῶν τοῦ βίου⁷. Αἱ ἐπικλήσεις αὗται ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχε παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἡ πίστις ὅτι οἱ παρακαλούμενοι νεκροὶ οὐ μόνον ἐλάμβανον γνῶσιν τῶν παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν γενομένων παρακλήσεων, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐκπληρώσωσιν αὐτάς⁸. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιζῶντες ἐθνικοὶ ἠύχοντο, ὥς φαίνεται, ὑπὲρ τῶν ἰδίων αὐτῶν νεκρῶν, ἐπιστεύετο μάλιστα ὅτι αἱ προσευχαί των ἠδύναντο νὰ ὠφελήσωσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν, ὥστε αὗται νὰ

1. Πρβ. F. J. Dölger, Die Eucharistie, σ. 105. H. Delehaye, Les origines, σ. 27 ἔ. P. Stengel, Die griech. Kultusaltertümer, σ. 22), ἔνθα διατυπῶνται ἡ ἀστήρικτος εἰκασία ὅτι τὰ «γενέσια» ἑορτάζοντο καὶ παρ' ἐθνικοῖς τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου καὶ οὐχὶ τῆς γεννήσεως τοῦ νεκροῦ. Ἰδίᾳ δὲ E. Freistedt, μ. ἔ., σ. 73 ἔ. 90 ἔ. 117, 150, 172 ἔ.

2. Πρβ. E. Rohde, μ. ἔ., σ. 235. F. Pfister, ἔ. ἄ., σ. 490.

3. Ἀπολογ., 13. ML. 1, 401.

4. Ἀγκυρ., 86, 4 (K. Holl, σ. 106).

5. Πρβ. π.χ. H. Delehaye, Les Origines, σ. 27-8. E. Lucius, μ. ἔ., σ. 17 ἔ. Τὴν συμμετοχὴν τοῦ νεκροῦ εἰς τὰ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ καὶ παρὰ τὸν τάφον του τελούμενα νεκρόδειπνα ὑπεδήλουν καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ καλύμματος τῶν ρωμαϊκῶν ἰδίᾳ σαρκοφάγων ἀνακλιμένη μορφή αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίπεδα κλινόμορφα καλύμματα ἐτέρων σαρκοφάγων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτίθεντο προσκεφάλαια, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἀνεκλίνετο ὁ νεκρὸς κατὰ τὴν ὥραν τοῦ νεκροδείπνου, ὥς καὶ αἱ προτομαὶ αὐτοῦ εἰς διαφόρους θέσεις τῆς σαρκοφάγου του. (Πρβ. H. v. Schoenebeck., ἔ. ἄ., σ. 69 ἔ.).

6. Πρβ. Th. Klauser, Die Kathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike, Münster 1927. Τοῦ ἰδίου, Das altchristl. Totenmahl, ἔ. ἄ., σ. 605 ἔ.

7. Πρβ. P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 4 ἔ., ἔνθα καὶ αἱ πλέον χαρακτηριστικαὶ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, εἰς ἃς ἐκφράζεται ἡ ἀντίληψις αὕτη.

8. Πρβ. H. Leclercq, DAL, X, 2448. H. Delehaye, Les origines, σ. 100 ἔ. Πρβ. καὶ Θεοδώρητον, Ἑλλην. παθ. θερ., VIII, MG. 83, 1025 ἔ., ἔνθα καὶ πλεῖστα ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων σχετικαὶ μαρτυρίαι.

«μετατεθοῦν εἰς τὸν δικαίων τόπον». Αὐτὸ τοῦλάχιστον προκύπτει ἐξ ὧρισμένων μαρτυριῶν τῶν Πράξεων Παύλου καὶ Θέκλης καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν τινων εὐρεθεισῶν ἐν Ρώμῃ¹.

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἢ συγγενῶν πεποιθήσεων ἐρείδονται καὶ αἱ περὶ τῆς τιμῆς τῶν ἡρώων ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀντιλήψεις, αἵτινες διεμορφώθησαν μὲν ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς περιοχῆς, ἐξηπλώθησαν ὅμως πανταχοῦ ὅπου μετεδόθη καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός². Ὡς ἡρωες ἐχαρακτηρίζοντο ἐξέχουσαι φυσιογνωμίαι, διακριθεῖσαι, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς αὐτῶν εἴτε ὡς γενναῖοι πολεμισταί, εἴτε ὡς βασιλεῖς, εἴτε ὡς νομοθέται ἢ καὶ εἰς ἑτέρους τομεῖς δράσεως, οἵτινες ἐπιστεύετο ὅτι προσέφερον μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀπέδειξαν διὰ τῆς θαυμαστῆς δράσεως αὐτῶν ὅτι ἐκέκτηντο ἀνωτέρας τῶν κοινῶν θνητῶν δυνάμεις. Καταφανὴς καθίσταται, παρὰ ταῦτα, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ τάσις τοῦ «ἀφηρωΐζειν» πλείστους νεκρούς, τὸ νὰ θεωροῦν δηλαδὴ ὡς ἡρώας οὐ μόνον τὰς ἀνωτέρω ἡρωϊκὰς προσωπικότητας, ἀλλὰ καὶ τοὺς «ἀρχηγέτας» οἰκογενειῶν ἢ φυλῶν ἀλλὰ καὶ τοὺς κοινούς ἀκόμη θνητούς³. Τὰς ἐξαιρετικὰς του δυνάμεις διετήρει ὁ ἥρωας καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, τούτου δὲ ἔνεκα καὶ ἐπιστεύετο ὅτι ἡδύνατο οὗτος νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς πᾶσαν δυσχερῇ περιστάσιν τοῦ ἀτομικοῦ ἢ τοῦ κοινωνικοῦ βίου των, ἐὰν θὰ ἀπηυθύνοντο πρὸς αὐτόν⁴.

Ἐπωφελεῖς ἐπιστεύετο ὅτι ἡδύνατο νὰ φανοῦν οἱ ἡρωες κατὰ τοὺς πολέμους, «κατὰ τοὺς ἐν πολέμοις δὲ κινδύνους ἐπεκαλοῦντο βοηθοὺς» αὐτούς. Οὕτως οἱ «ὑπὸ γῆν ὄντες» ἡρωες ἐπιστεύετο ὑπὸ τῶν τιμώντων αὐτοὺς ὅτι διεφύλαττον τὰς πόλεις, αἵτινες κατεῖχον τοὺς τάφους των⁵.

1. Κεφ. 27-8 (*Gebhardt*, σ. 224). Πρβ. καὶ *F. J. Dölger*, *Der heidnische Glaube an die Wirkungskraft des Fürbittgebetes*, *Ant. und. Christ.*, II, 1930, σ. 3-13.

2. Πρβ. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 20. *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 527. *L. Bieler*, «Θεῖος ἀνὴρ» II, σ. 113 ὡς καὶ *Heros*, ἐν *Pauly-Wissowa*, RE τ. 15, σ. 1111 ἔ.

3. Πρβ. π. χ. *Εὐσεβ.*, *Εὐαγγελ. προπ.*, II, 5, MG. 21, 136' ὡς ἡρώας τιμῶσι «...τοὺς ἐπὶ συνέσει τῶν κατ' αὐτοὺς προφέρειν νενομισμένους ἢ καὶ ρώμη σώματος καὶ δυναστείας ἰσχυροῦ τῶν πλειόνων ἐπικρατήσαντας, γίγαντάς τινας ἢ τυράννους ἢ καὶ γόητας καὶ φαρμακείας ἀνδρας, ἔκ τινος τῶν θειοτέρων ἀποπτώσεως, τὰς κακοτέχνους γοητείας συνεσκευασμένους ἢ καὶ τοὺς ἄλλους κοινῆς τέτινος καὶ βιωφελοῦς εὐεργεσίας προάροξαντες, ζῶντάς τε ἔτι καὶ μετὰ τελευτὴν θεοὺς ἐπεφήμησαν. Ἐνθεν αὐτοῖς καὶ οἱ τῶν Θεῶν οἴκοι, νεκρῶν εἶναι τάφοι μνημονεύονται». Πρβ. καὶ *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 527. 545. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 24 ἔ., ἔνθα καὶ οἱ ἰδιαιτέρως τιμώμενοι ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ θεοποιηθέντες ἡρωες. Πρβ. καὶ *E. Rohde*, μ. ἔ., τ. II, σ. 348.

4. Πρβ. *E. Pfister*, ἔ. ἁ., σ. 529. *P. Slengel*, μ. ἔ., σ. 138 ἔ.

5. Πρβ. *E. Pfister*, μ. ἔ., σ. 512 ἔ., ἔνθα καὶ αἱ ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρίαι.

Ἡ πρὸς τοὺς ἥρωας πραγματικὴ λατρεία ἐξεδηλοῦτο μετὰ τὸν θάνατον των, ἡ ἀποδιδομένη δὲ εἰς τινὰς ἐξ αὐτῶν τιμὴ δὲν ὑπελείπετο κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους τῆς πρὸς αὐτοὺς τοὺς Θεοὺς λατρείας. Τινές, ἄλλωστε, ἐκ τῶν ἡρώων εἶχον παντελῶς ἀποθεωθῆ καὶ ἡ λατρεία των ἦτο λίαν δημοφιλής¹.

Ὁ πραγματικὸς δὲ ἡ ὑποτιθέμενος τάφος τῶν ἡρώων, ἔνθα ἐφυλάσσοντο τὰ λείψανα αὐτῶν, ἀπετέλει τὸ κέντρον τῆς πρὸς αὐτοὺς τιμῆς, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἐν τοῖς τάφοις ἐδεσμεύοντο κατὰ τινὰ τρόπον οἱ ἴδιοι οἱ ἥρωες, διὰ τῶν τάφων των δὲ τούτων καὶ ἐξεδηλοῦτο ἡ δυναμένη νὰ καταστατῇ ἐπωφελὴς διὰ τοὺς ἀνθρώπους δύναμις αὐτῶν². Διὰ τῆς ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν ἡρώων ὑπαρχούσης δυνάμεως ἐπιστεύετο ὅτι ἐπετελοῦντο θαυματουργικαὶ πράξεις, θεραπεῖαι κυρίως ἀσθενῶν ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγὰς ἐκ παντοίων ἐτέρων δεινῶν, διὸ καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν καθίσταντο προσκυνήματα, εἰς τὰ ὅποια συνέρρεε πλῆθος ἀνθρώπων ἐπιθυμούντων νὰ ἐπωφεληθῶσι τῶν ιδιοτήτων τῶν λειψάνων τῶν ὑπ' αὐτῶν τιμωμένων ἡρώων³. Ἐνεκα πάντων τούτων πᾶσα κατεβάλλετο φροντίς διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων, πολλάκις καὶ διὰ τῆς μετακομιδῆς αὐτῶν ἐξ ἐτέρων τόπων⁴, διότι ταῦτα ἐθεωροῦντο ὡς πολύτιμοι θρησκευτικοὶ θησαυροὶ διὰ τοὺς κατόχους των, ἐφ' ὅσον ἡ κατοχὴ των ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτοὺς τὴν παρουσίαν καὶ συμπαράστασιν τῆς πλήρους δυνάμεως ψυχῆς τοῦ ἥρωος. Ἐπὶ τοῦ τάφου δὲ τοῦ ἥρωος ἰδρύοντο συνήθως μικρότερα ἢ μεγαλύτερα οἰκοδομήματα, τὰ Ἡρώα, ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν δὲ παλλάδιον αὐτῶν ἐθεωρεῖτο ὁ περιέχων τὰ λείψανα αὐτοῦ τάφος⁵. Συνήθως παρὰ τὸν τάφον τοῦ ἥρωος ὑπῆρχε βωμός, χαμηλότερος κατ' ἀρχὴν τῶν πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν ἰδρυομένων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσεφέροντο ὀλοκαυτώματα καὶ σπονδαί, τὰ «ἐναγίσματα», σπανιότερον καθημερινῶς, συνηθέστερον δὲ «καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν», τὰς «θυσίας

1. Πρβ. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 20. *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 26.

2. Πρβ. *E. Rohde*, I, σ. 159 ἔ. 162 ἔ. *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 323. 401. 423. 527 κλπ. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 22-3. Ἡ μετάδοσις θείων ιδιοτήτων καὶ εἰς τοὺς ἥρωας ἀπεδέσμευσεν εἰς τινὰς περιπτώσεις τὴν τιμὴν αὐτῶν ἐκ τῶν τάφων των. Ἀδριάντες, στῆλαι καὶ βωμοί, ἀνεγερθέντες ἐν ταῖς περιπτώσεσι ταύταις εἰς διαφόρους τόπους, ἀπετέλεσαν νέα κέντρα τῆς πρὸς αὐτοὺς τιμῆς.

3. *E. Rohde*, μ. ἔ. II, σ. 351 ἔ. Πρβ. *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 541, ἔ., ἔνθα πλεῖστα παραδείγματα. *P. Dörfler*, μ. ἔ., σ. 9. *L. Bieler*, μ. ἔ., I, σ. 47.

4. Πρβ. π.χ. *H. Delehaye*, *Les légendes* κλπ., σ. 513 ἔ., ἔνθα καὶ τινὰ παραδείγματα τοιούτων μετακομιδῶν.

5. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 60 ἔ. Πρβ. καὶ *E. Lucius*, ἔ. ὁ., σ. 22 ἔ. *Th. Klauser*, *Vom Heroon zur Märtyrerbasilika*, σ. 5 ἔ. *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 402 ἔ. *P. Stengel*, μ. ἔ., σ. 140 ἔ.

ἐπετείους», ὡς ἐλέγοντο ¹. Τὸ αἷμα τῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωος θυσιαζομένων ζῶων ἐχύνετο εἰς τινὰς περιοχὰς δι' ὁπῆς ἐντὸς τοῦ περικλείοντος τὰ λείψανα αὐτοῦ τύμβου ². Καὶ ἀνθρωποθυσίαι δέ, προσφερόμεναι πρὸς τοὺς πιστευομένους ὡς ἰδιαιτέρως ἰσχυροὺς ἥρωας, δὲν ἦσαν ἄγνωστοι ³. Αἱ πρὸς τιμὴν τῶν ἡρώων ἐνιαύσιοι ἐορταὶ ἦσαν συνήθως συνδεδεμέναι μετὰ «ἐπιτυμβίων πανηγύρεων», «ἐπιταφίων ἀγώνων», «θρήνων», «ἐπιταφίων λόγων» καὶ ὕμνων, ψαλλομένων πρὸς τιμὴν αὐτῶν, τῶν «ἐπιταφίων ποιημάτων», ὡς ἐλέγοντο ⁴. Ἐπὶ τούτοις καὶ νεκρόδειπνα πρὸς τιμὴν τῶν ἡρώων ἦσαν συνήθη κατὰ τοὺς πανηγυρισμοὺς αὐτοῦς ⁵.

Ἐκ τῆς συντομωτάτης ταύτης ἐκθέσεως τῶν περὶ τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων ἀντιλήψεων τῶν ἐθνικῶν προκύπτει ὅτι παρ' αὐτοῖς ὑπῆρχεν ἡ πίστις ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ἐξηκολούθουν νὰ ζῶσιν ἐν τοῖς τάφοις αὐτῶν, διότι ἄλλως, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ἐπιφάνιος, δὲν θὰ εἶχον νόημα αἱ συνήθειαι αὐτῶν νὰ «ἀποφέρουν εἰς τὰ μνημεῖα βρώματα καὶ πόματα» καὶ νὰ τελῶσιν ἐνταῦθα θυσίας καὶ σπονδάς. «Ἀπὸ τῆς συνηθείας ἀναγκάζονται» νὰ ὁμολογήσουν, ὅτι ἐπιζοῦν οἱ νεκροὶ καὶ μάλιστα ἐν τοῖς τάφοις αὐτῶν, διότι ἄλλως δὲν θὰ εἶχον οὐδὲν νόημα αἱ παρὰ τοὺς τάφους συγκεντρώσεις τῶν ἐπιζώντων καὶ ἀκόμη ἡ συνήθειά των κατὰ τὴν προσφορὰν τῶν δώρων καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν νεκροδείπνων νὰ καλῶσιν ὀνομαστικῶς τοὺς νεκρούς, ὡς ἐὰν εὗρισκοντο οὗτοι ἐκεῖ παρόντες, ἵνα λάβωσι καὶ αὐτοὶ εἰς ταῦτα μέρος· «ἀνάστα, ὁ δεῖνα, φάγε καὶ πίε καὶ εὐφρανθήτι» ⁶. Ἐπὶ τούτοις ἐπιστεύετο ὅτι αἱ ψυχαὶ καὶ τῶν κοινῶν θνητῶν, πολὺ δὲ περισσότερον τῶν ἡρώων, ἐκέκτηντο ἐν τῇ νέᾳ αὐτῶν καταστάσει ὑπερφυσικὰς τινὰς δυνάμεις, δυνάμεις νὰ ἀποβοῦν ἐπωφελεῖς ἀλλὰ καὶ ἐπιβλαβεῖς διὰ τοὺς ἐπιζῶντας.

Δύνανται ὅμως αἱ εἰδωλολατρικαὶ αὗται συνήθειαι καὶ ἀντιλήψεις νὰ διαφωτίσουν συγγενεῖς χριστιανικὰς ἐκδηλώσεις καὶ δὴ τὸ ἐξεταζόμενον ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ζήτημα; Ποία δὲ ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν παραλλήλων χριστιανικῶν ἐθίμων σχέσις;

1. Περί τοῦ εἶδους τῶν βωμῶν τῶν ἡρώων καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν πρὸς τιμὴν αὐτῶν προσφερομένων θυσιῶν πρβ. *F. Pfister*, μ. ἔ. σ. 419 καὶ δὴ 476 ἔ. 489 ἔ. *H. Delehay*, *Les origines*, σ. 15. *P. Stengel*, μ. ἔ. σ. 15. *Pauly-Wissowa*, ἔ. ἁ., σ. 1124. Πρβ. καὶ *W. Nestle*, *Griechische Religiosität*, II, Berlin 1933, σ. 33 ἔ.

2. Πρβ. π.χ. *E. Rohde*, μ. ἔ., I. σ. 160. *Pauly-Wissowa*, ἔ. ἁ., σ. 1124.

3. *Αὐτόθι*, II, σ. 352.

4. Πρβ. *F. Pfister*, μ. ἔ., σ. 494, 498 ἔ., ἰδίᾳ δὲ 550 ἔ. 554 ἔ.

5. Πρβ. *E. Lucius*, μ. ἔ., σ. 22. Πρβ. καὶ *Θεοδωρήσιον*, Ἑλλήν. παθ. θεράπ., VIII, MG. 83, 1008 ἔ., ἐνθα περιγράφονται τὰ τοιαῦτα ἐθνικὰ ἔθιμα.

6. Ἀγκυρ., 86, 4. (*K. Holl*, σ. 107). Ἴδε καὶ ἀνωτέρω, σ. 94.

III.

Δέον νὰ σημειωθῇ ἐν ἀρχῇ ἐνταῦθα ἡ οὐσιώδης διαφορὰ, ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ τῶν περὶ τῶν δυνάμεων τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν τοιούτων περὶ τῶν δυνάμεων τῶν ἡρώων, τῶν τάφων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν. Ὁ μάρτυς, ὡς ἀνεπτύχθη, δὲν εἶναι, ὡς ἀπλοῦς πιστὸς καὶ ὁ ἴδιος, ἡ πηγὴ τῶν δι' αὐτοῦ ἐκδηλουμένων ἐξαιρετικῶν δυνάμεων εἴτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του εἴτε καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του διὰ τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ὄργανον, τὸ μέσον, δι' οὗ ἐκδηλοῦται ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῷ οἰκήσαντος ἁγίου Πνεύματος, τοῦ ὑπ' αὐτοῦ φερομένου Χριστοῦ. Δὲν εἶναι συνεπῶς δυνάμεις προσωπικαὶ τοῦ μάρτυρος, οὔτε ἀκαθόριστοι καὶ μυστηριώδεις, ἀλλὰ καθωρισμένοι καὶ γνώριμοι, εἶναι ἡ δύναμις τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ, τοῦ Κυρίου ἡ δύναμις, ἡ διὰ τοῦ μάρτυρος ἐκδηλουμένη χάρις Αὐτοῦ. Ἡ μόνη προσωπικὴ δύναμις, θὰ ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ, τὴν ὁποίαν διαθέτει ὁ μάρτυς εἶναι ἡ παρηγορία αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ Κυρίου, τὸν ὁποῖον παρακαλεῖ, ἵνα διὰ τῆς ἰδίας Αὐτοῦ δυνάμεως βοηθήσῃ ἐκείνους, ὑπὲρ ὧν οὗτος πρεσβεύει. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις ἐκφράζεται κατὰ τὸν μᾶλλον ἀνάγλυφον τρόπον εἰς τὰς ἐπιταφίους ἐπιγραφάς, ἐν αἷς διατυπῶνται αἱ ἐπικλήσεις τῶν πιστῶν πρὸς τοὺς μάρτυρας οὐχὶ ἵνα βοηθήσουν αὐτοὺς ἐκεῖνοι ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ ἵνα πρεσβεύσουν ὑπὲρ αὐτῶν πρὸς τὸν Κύριον¹. Ἴδου πῶς ἐκφράζει τὴν ἄποψιν αὐτὴν Θεοδώρητος ὁ Κύρου († περὶ τὸ 460), εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν, ὡς ὑπεστηρίχθη παλαιότερον, αἱ εἰδωλολατρικαὶ ἰδέαι καὶ παραστάσεις εἶχον διῆθεν ἐξ ὀλοκλήρου διαποτίσει τὰς περὶ τῶν ἁγίων ἀντιλήψεις· «τοὺς γὰρ ἐν εὐσεβείᾳ λάμψαντας, καὶ ὑπὲρ ταύτης τὴν σφαγὴν δεξαμένους, ἀλεξικάκους ἡμεῖς καὶ ἱατροὺς ὀνομάζομεν, οὐ δαίμονας καλοῦντες (μὴ οὕτω λυττήσασιν), ἀλλὰ Θεῶ φίλους καὶ εὖνους θεράποντας, παρηγορία χρωμένους καὶ τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν ἐπαγγέλλοντας τὴν φορὰν». Ἡ δύναμις δὲ αὐτῶν, «τὸν τούτων Θεόν, ἀληθινὸν ἀποφαίνει Θεόν»².

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς περὶ τῶν μαρτύρων ἀντιλήψεις ταύτας, οἱ ἥρωες ἐκέκτηντο, συμφώνως πρὸς τὰς ἐθνικὰς πεποιθήσεις, «ὑπερβάλλουσαν καὶ θεῖαν δύναμιν», ἥτις ἦτο παρομοία πρὸς τὴν δύναμιν τῶ Θεῶν, διαφέ-

1. Πρβ. ἀνωτέρω, σ. 82 ἔ. Τὸ αὐτὸ γόημα κέκτηνται, ὡς ὀρθῶς παρατηρήθη (P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 116 ἔ.), καὶ μεταγενέστεραί τινες ἐπιγραφαὶ τοῦ 4ου μέχρι καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἡ συντετμημένη διατύπωσις εἶχε δημιουργήσει ὠρισμένας παρανοήσεις. Ἀκριβῶς ὁμοῦς ἡ σύντμησις αὕτη ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τοῦ πόσον αὐτονόητοι εἶχον καταστῆ αἱ περὶ τῶν μαρτύρων ἀντιλήψεις αὗται.

2. Ἑλλην. παθημ. θεραπευτ., VIII, MG. 83, 1025. 1032.

ρουσα τῆς δυνάμεως ἐκείνων μόνον ποσοτικῶς οὐχὶ δὲ ποιοτικῶς. Κατὰ συνέπειαν ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἐνήργει αὐτοτελῶς ὡς «ἰσόθεος», ὡς «δαιμόνιος», ὡς «μεταξὺ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου» ἰστάμενος, ἀπετέλει ἰδιαιτέραν αὐτοτελεῖ πηγὴν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας ἠδύναντο νὰ ἐπικαλεσθῶν δι' ἑαυτοὺς οἱ ἐπιζῶντες¹. Ἐκ τῆς ὑπερβαλλούσης ταύτης ἰδίας δυνάμεως τοῦ ἡρώος διεποτιζόντο καὶ τὰ λείψανα αὐτοῦ ὡς καὶ πᾶν ἕτερον ἀντικείμενον ἐρχόμενον εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν ἢ συνδεόμενον μετὰ τοῦ ζῶντος ἔτι ἡρώος². Συνεπῶς οὗτοι ἐκέκτηντο ἐν εἶδος δυνάμεως ὑπερφυσικῆς, ἀνεξαρτήτου καὶ αὐτοτελοῦς, ἐκπεμπομένης ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτῶν προσώπου, τῆς ἰδίας αὐτῶν ψυχῆς, ἐν εἶδος «Μανα», τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ δρᾶσις ὡς μυστηριώδους καὶ ἀκαθορίστου δυνάμεως ἐξεδηλοῦντο ποικιλοτρόπως³. Ὁ τόσον προσφιλὴς συνεπῶς παλαιότερον παραλληλισμὸς μεταξὺ ἡμιθέων ἢ ἡρώων καὶ μαρτύρων⁴ δὲν τυγχάνει, τοῦλάχιστον ὡς διευτυποῦτο, ἐπιτυχῆς. Αἱ περὶ τῶν δυνάμεων τῶν ἡρώων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις εἶναι, ὡς ἐδείχθη, συγκρινόμεναι πρὸς τὰς σχετικὰς περὶ τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἰδέας, τόσον διάφοροι ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῶν. Ἐκτὸς ὅμως τούτου καὶ πᾶν ὅ,τι ἐσχετίζετο μετὰ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων ἦτο τόσον διαπεποτισμένον μετ' εἰδωλολατρικοῦ πνεύματος, ὥστε, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπεισέλθῃ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τὸ ἐθνικὸν αὐτοῦ περιεχόμενον⁵.

*

Παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὑπῆρχε βεβαίως ἡ πίστις ὅτι δὲν ἔθαπτον «τὰς ψυχὰς ἐν τοῖς μνημείοις, ἀλλὰ τὰ σώματα»⁶ τῶν νεκρῶν των, ὅτι «ἡ σὰρξ ἐνθάδε κεῖται, ψυχὴ δέ, ἀνακαινισθεῖσα τῷ πνεύματι Χριστοῦ, εἰς οὐρανὸν Χριστοῦ βασιλείαν μετὰ τῶν ἁγίων ἀνελήμφθη», ὡς ρητῶς ἀναγράφεται ἐν ἐπιταφίῳ ἐπιγραφῇ ἐκ Ρώμης⁷. Παρὰ ταῦτα ὅμως εὐρίσκομεν εὐρέως δια-

1. Πρβ. F. Pfister, μ.ε., σ. 529. P. Dörfler, ε.δ., σ. 60. Pauly - Wissowa, τ. 15, σ. 1111. 1123.

2. F. Pfister, ε. δ., σ. 531 ε. 537 ε.

3. Πρβ. προχ. N. Söderblom, Das Werden des Gottesglaubens² (γερμ. μετάφρ. R. Stübe), Leipzig 1926 σ. 26 ε. Ἐνταῦθα ἀναπτύσσεται ὑπὸ τοῦ S. καὶ ἡ σημασία τοῦ θρησκευτικοῦ ὅρου «Μανα».

4. Πρβ. π.χ. E. Lucius, μ. ε., σ. 14 ε. F. Pfister, μ. ε., σ. 624. A. v. Harnack, Die Mission κλπ., σ. 328. K. Holl, ε. δ., σ. 92 ε. L. Deubner, De Incubatione capita quattuor, Lipsiae 1900, σ. 57 ε.

5. Πρβ. π.χ. H. Delehaye, Les origines, σ. 26.

6. Πρβ. Ἐπιφαν., Ἀγκυρ., 86, 3 (K. Holl, σ. 106).

7. Πρβ. P. Dörfler, μ.ε., σ. 12 ε., ἔνθα καὶ ἕτεραι ἐπιγραφαὶ συναφοῦς περιεχομένων «Corpus humo, animam Christo». «Ossa tenet tumulus, mens est in coelo recepta» κλπ.⁴

δεδομένην καὶ παρὰ τῷ χριστιανικῷ λαῷ τὴν πεποίθησιν, ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν αὐτῶν δὲν διέκοπτον παντελῶς τὰς μετὰ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν σχέσεις τῶν¹. Ἡ τοιαύτη δὲ πίστις τῶν ἐξάγεται ἐκ πλείστων μαρτυριῶν καὶ ἐνδείξεων.

Γνωρίζομεν ὅτι καὶ οἱ χριστιανοὶ ἐπεσκέπτοντο ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν αὐτῶν κατὰ διαφόρους ἡμέρας ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν, καὶ δὴ τὴν 3ην, τὴν 7ην ἢ τὴν 9ην, τὴν 30ὴν ἢ τὴν 40ὴν, πιθανώτατα δὲ ἐτέλουν ἐκεῖ τὴν θείαν εὐχαριστίαν καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας, ἐώρταζον δὲ προσέτι τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τῶν². Ἦδη ὁ Τερτυλλιανὸς μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη ἦτο ἡ ἐπέτειος τοῦ θανάτου τοῦ νεκροῦ, ἥτις καὶ

1. Πρβ. καὶ *P. Dörfler*, ἔ. ἀ., σ. 13 ἔ.

2. Πρβ. Πράξ. Ἰωάννου, *R. Lipsius-M. Bonnet*, ἔ. ἀ., II, 1, 146. *Διαταγαὶ Ἀποσ.* VIII, 42 MG. 1, 1148. «Ἐπιτελείσθω δὲ τρίτα τῶν κεκοιμημένων ἐν ψαλμοῖς καὶ ἀναγνώσει καὶ προσευχαῖς, διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγεγθέντα· καὶ ἔνατα, εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων, καὶ τεσσαρακοστά, κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον. Μωσῆν γὰρ οὕτως ὁ λαὸς ἐπένηθη· καὶ ἐνιαύσια, ὑπὲρ μνείας αὐτοῦ». *Παλλαδ.*, *Λαυσ.* Ἰστ., 21, MG. 34, 1075-76. «Καὶ συνέβη τοῦ μὲν μακαρίου Εὐλογίου τὰ τεσσαρακοστά ἐπιτελεῖσθαι, τοῦ δὲ λελωβημένου τὸ σῶμα τὰ τρίτα, παρὰ τῆς ἀδελφότητος». *Ἰουδώρου Πηλ.*, Ἐπιστ. 114, MG. 78, 259. Πρβ. καὶ *H. Delehaye*, *Les origines*, σ. 32. *H. Lietzmann*, *Gesch. der Alten Kirche*, II, 133 ἔ. *E. Freistedt*, μ. ἔ., σ. 2 ἔ. 5 ἔ. Ἐνταῦθα ἐξετάζεται ὁ χρόνος καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἐμφανίσεως ἐκάστης ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἡμερῶν. Ἐν Παλαιστίνῃ, ἴσως δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀρμενικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀντὶ τῆς ἐνάτης «ἐπανηγύριζον πνευματικῶς» τὴν ἐβδόμην ἡμέραν. (Πρβ. *E. Freistedt*, μ. ἔ., σ. 10 ἔ.). Διὰ τὴν κάτω Αἴγυπτον ἀναφέρονται ἐν μεταγενεστέραις πηγαῖς «ὡς ἡμέραι πνευματικοῦ πανηγυρισμοῦ» καὶ ἡ 12 καὶ ἡ 30 (αὐτόθι, σ. 16) ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ νεκροῦ. Περὶ τῶν κρατούντων ἐν τῇ Δύσει πρβ. αὐτόθι σ. 27-52. 146 ἔ. Ἐνταῦθα ἑωρτάζετο ἡ τρίτη, ἡ ἐβδόμη καὶ ἡ τριακοστὴ πλὴν τῆς περιοχῆς τῶν Μεδιολάνων, ἐν ᾗ, ὡς μαρτυρεῖ αὐτὸς ὁ Ἀμβρόσιος, ἑωρτάζετο καὶ ἡ τεσσαρακοστὴ ἀπὸ τοῦ θανάτου τῶν νεκρῶν. Ὁ λόγος τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ἀνεζητήθη παρὰ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἐν τῇ ἐβραϊκῇ καὶ χριστιανικῇ παραδόσει. (Πρβ. π. χ. *Διαταγαὶ Ἀποστ.*, ἔ. ἀ. *E. Freistedt*, μ. ἔ., σ. 53 ἔ.). Ἀλλὰ καὶ θρησκευτολογικῇ ἔρευνᾳ τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἰδίᾳ θρησκευτικῆς περιοχῆς ἀπέδειξεν, ὅτι καὶ ἐκεῖ δέον νὰ ἀναζητηθοῦν ρίζαι τινὲς τῆς συνηθείας ταύτης, ἥτις καὶ προϋποθέτει τὴν πίστιν, ὅτι κατ' αὐτὰς ἀκριβῶς τὰς ἡμέρας ἡ περιπλανώμενη ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἠδύνατο τὰ ὠφελήθη ἐκ τῶν θυσιῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἐπιζώντων. (Αὐτόθι, σ. 66. 68. 73 ἔ. 86 ἔ. κλπ.). Περὶ τῶν συναφῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Μακάριον λόγος «περὶ τῆς ἐξόδου τῆς ψυχῆς» (MG. 34, 388-392), εἰς ὃν περιέχεται ἡ ὑπὸ ἀγγέλου ἀπάντησις ἐπὶ τοῦ ἐξῆς ἐρωτήματος· «ἐπειδὴ ἐκ τῶν Πατέρων παραδέδοται ἐν τῇ γ' ἡμέρᾳ καὶ τῇ θ' καὶ τῇ μ' προσφέρεσθαι τῷ Θεῷ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσφορὰν ὑπὲρ τοῦ τελευτήσαντος, τί τὸ ὄφελος ἐκ τούτου τῇ μεταστάσει ψυχῇ γίνεται;». Πρβ. προσέτι *Γ. Σπυριδάκη*, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλησι, Ἀθήναι 1939 σ. 17 ἔ.

ὠνομάζετο γενέθλια, natalitia, ὥς καὶ τῶν μαρτύρων, καὶ οὐχὶ ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐώρταζον οἱ ἐθνικοί¹. Οὕτω ἐξ ἀρχῆς ὁ ἐορτασμός τῆς ἐπετείου παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἔλαβε παντελῶς διάφορον, καθαρῶς δὲ χριστιανικὸν χαρακτήρα. Ὁ Ἀμβρόσιος, ἀκολουθῶν τὴν παλαιὰν παράδοσιν, γράφει ἀργότερον, ὅτι οἱ χριστιανοὶ «δὲν ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως τῶν νεκρῶν, ἀλλ' ἐορτάζομεν μετὰ πάσης ἐπισημότητος τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου αὐτῶν»², τὴν ἡμέραν τῆς «ἐν τῷ οὐρανῷ γεννήσεως»³. Μόνον ἁμαρτωλοὶ, ὥς ἀνεφέρθη, ἠδύναντο νὰ ἐορτάζουν κατὰ τὴν Ἀγ. Γραφὴν τὰ γενέθλια αὐτῶν⁴. Τὸ κέντρον τῶν «γενεθλίων» ἀπετέλει, ὥς ἀνεφέρθη, ἡ θεία εὐχαριστία, ἐπιστεύετο δὲ ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ κεκοιμημένου μετεῖχεν εἰς τὸ Κυριακὸν ἐκείνο δεῖπνον, τὸ τελούμενον παρὰ τὸν τάφον τῆς, ἐνουμένη εἰς μίαν κοινωνίαν μετὰ τῶν ἐπιζώντων οἰκείων τῆς. Τὸ αὐτὸ ἴσχυεν, ὥς ἀνεπτύχθη, καὶ διὰ τοὺς μάρτυρας⁵. Ἐπομένως καὶ δι' αὐτοὺς ἐπιστεύετο ὅτι καίτοι ὑπῆρχεν ἡ πεποίθησις ὅτι οὗτοι εὐθὺς μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτῶν θάνατος ἀνήρχοντο δεδικαιωμένοι εἰς τὸν οὐρανόν, ἐν τούτοις ἡ ψυχὴ αὐτῶν διετήρει δεσμοὺς μετὰ τοῦ τάφου των καὶ ἐλάμβανε καὶ αὕτη μέρος ἐν τῇ παρὰ τὸν τάφον τελουμένῃ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐξ ἐτέρων, ἐκτεθεισῶν ἐν τοῖς ἀνωτέρω κεφαλαίοις συνηθειῶν, καὶ μάλιστα ἐκ τῆς προσφορᾶς δώρων τόσον εἰς τοὺς τάφους τῶν κοινῶν θνητῶν ὑπὸ τῶν οἰκείων αὐτῶν ὅσον καὶ εἰς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων ὑπὸ τῶν τιμώντων αὐτοὺς πιστῶν, ἐκ τῶν ἐτέρων ἐθίμων τῆς παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν τελέσεως «συμποσίων» καὶ τῶν ἐν τοῖς τόποις τούτοις λαμβανουσῶν χάραν ἐπικλήσεων⁶.

Διὰ τίνα ἀκριβῶς λόγον προσέφερον ἐδέσματα οἱ χριστιανοὶ εἰς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων καὶ τῶν νεκρῶν των καὶ ἐτέλουν τὰ «συμπόσια» παρὰ τοὺς τάφους των δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς, διότι αἱ πηγαὶ εἶναι ἀνεπαρκεῖς

1. De coron 3. (ML. 2, 99)· «oblaciones pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus». Πρβ. καὶ F. J. Dölger, IXΘΥΣ II., σ. 559 ἔ.

2. De exc. fratris Satyri, MG. 16, 1316.

3. Πρβ. καὶ H. Leclercq, DAL, X, 2431. F. J. Dölger, Sol salutis, σ. 146. Πρβ. καὶ Ps.-Ambros., Serm, VIII, I (ML, 17, 721). Dies depositionis σημαίνει παρὰ τοῖς χριστιανοῖς dies natalis, «διότι ἡμεῖς διὰ τοῦ θανάτου ἐλευθερούμεθα ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς ἁμαρτίας καὶ γεννώμεθα ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τοῦ Σωτῆρος». Πρβ. καὶ Πέτρον Χρυσόλ., Serm., 139. ML. 52, 555. Ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 64 ἔ.

4. Πρβ. F. J. Dölger, Die Eucharistie, σ. 120. Sol Salutis, σ. 146 ἔ. IXΘΥΣ, II, σ. 564-5. H. Leclercq, DAL, X, σ. 2431.

5. Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 79 ἔ.

6. Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 82. 85 ἔ. σ. 69.

καὶ ἡ σημασία τοῦ συνοδευόντος τὰς προσφορὰς καὶ τὰς προσευχὰς ταύτας ὅρου Refrigerium εἶναι ἀσαφής¹. Ἡ σημασία πάντως τῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν προσφερομένων δώρων εἰς τοὺς μάρτυρας καὶ τοὺς νεκροὺς των ἦτο τελείως διάφορος τῆς σημασίας, ἣν εἶχον τὰ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν προσφερόμενα εἰς τοὺς ἰδίους νεκροὺς ἢ ἥρωας, ὡς ὁρθῶς παρατηρήθη καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ E. Luccius². Ἐνῶ δὴλον ὅτι οἱ ἐθνικοὶ προσέφερον τὰ ἐδέσματα καὶ λοιπὰ δῶρα ὡς θυσία πρὸς τὸν νεκρὸν των, οἱ χριστιανοί, ἐχθρικῶς διακείμενοι πρὸς τὰς θυσίας, προσέφερον τὰ δῶρα των πρὸς χάριν ἢ πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων ἢ τῶν συγγενῶν των νεκρῶν εἰς τοὺς «δεομένους», διὰ τὴν ἀνακούφισιν αὐτῶν. Ἀκριβῶς ἔνεκα τούτου κατηγοροῦν, κατὰ τὸν Ἰουστίνον, οἱ ἐθνικοὶ τοὺς χριστιανούς, διότι «μηδὲ τοῖς ἀποθανοῦσι χοὰς καὶ κνίσσας καὶ ἐν ταῖς ταφαῖς στεφάνους καὶ θυσίας» ἔφερον³, διότι ὅντως τὰ δῶρα ταῦτα δὲν εἶχον τὸν χαρακτήρα τῶν θυσιῶν καὶ τῶν σπονδῶν, τὰς ὁποίας αὐτοὶ προσέφερον πρὸς τοὺς ἰδίους νεκρούς⁴. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, κατηγοροῦντες τὰ ἐθνικὰ ἔθιμα, ὁμολογοῦν χωρὶς νὰ αἰσθάνωνται τὸν φόβον ὅτι θὰ διαψευσθῶν ἐκ τῶν ἰδίων χριστιανικῶν συνηθειῶν, ὅτι «αἱ χοαὶ καὶ τὰ ἐναγίσματα καὶ οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἡμίθεοι καὶ οἱ θεοποιούμενοι ἄνθρωποι» εἶναι ἴδιαι τῶν εἰδωλολατρῶν ἰδέαι καὶ συνηθίαι καὶ προσέτι ὅτι «οὔτε θυσίας, οὔτε χοὰς τοῖς μάρτυσιν ἀπονέμεμεν»⁵.

Ἐν τοῖς «συμποσίοις», ἅτινα ὡς ἐλέχθη εἶχον τὸν χαρακτήρα τῶν ἀγα-

1. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἐρευνήσαντος τὰς λατινικὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, εἰς ἃς κυρίως ἀπαντᾷται ὁ ὅρος, E. Diehl, διὰ τοῦ Refrigerium ἐξεφράζετο μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ τρίτου αἰῶνος ἢ εὐχὴ τῶν ἐπιζώντων, ὅπως ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ εὖρη ἀνάψυξιν ἐν τῷ παραδείσῳ. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ μετὰ ταῦτα διὰ τοῦ ὅρου τούτου δηλοῦται τὸ πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος καὶ παρὰ τὸν τάφον αὐτοῦ τελούμενον «συμπόσιον». Πρβ. H. Lietzmann, Petrus und Paulus, σ. 165 καὶ F. Kraus, RE, II., σ. 684 ἐ. Ἐνταῦθα ὁμῶς ἀναφέρεται ἐπιγραφή ἐκ Γαλλίας τοῦ δευτέρου (:) αἰῶνος, ἐν ᾗ ἡ λέξις Refrigerium χρησιμοποιοῦται ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ πῦρ.

2. Πρβ. μ.ε., σ. 26-7.

3. Ἀπολογ., I., 24, MG. 6, 365.

4. Ἐδέσματα καὶ ποτὰ καὶ ἔτερα ἀντικείμενα προσέφερον καὶ οἱ Ἰσραηλῖται εἰς τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν των (Σοφ. Σιρ. 30, 18), ἀλλὰ καὶ ταῦτα, ὡς παρατηρήθη ἤδη, δὲν εἶχον τὸν χαρακτήρα θυσίας πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ παρατίθεντο ἐκεῖ πρὸς χοῆσιν τῶν νεκρῶν, οἵτινες, ὡς ἐπιστεύετο, ἐξηκολούθουν καὶ μετὰ θάνατον νὰ ζοῦν κατὰ τινὰ τρόπον πλησίον τοῦ τάφου των καὶ εἶχον ἀνάγκην αὐτῶν. (Σοφ. Σιρ. 7, 33. Τωβ., 4, 17)· «ἔκχεον τοὺς ἄρτους σου ἐπὶ τὸν τάφον τῶν δικαίων καὶ μὴ δῶς τοῖς ἁμαρτωλοῖς». Πρβ. P. Volz, μ.ε. σ. 331, E. Sellin, Israelitisch - jüdische Religionsgeschichte, Leipzig 1933, σ. 41, ὡς καὶ F. Freistedt, μ.ε., σ. 116, ἔνθα καὶ αἱ προταθεῖσαι ὑπὸ διαφόρων ἐρμηνευτῶν ἐρμηνεῖται τοῦ ἀνωτέρω χωρίου. Ὑπὸ τοῦ Fr. ἐξαίρεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐνταῦθα ἀναφέρεται ἄρτος ὡς προσφορὰ ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ.

5. Πρβ. π.χ. Θεοδωρήτου, Ἑλλ. παθ. θεραπ., VIII., MG. 83, 1012-1020.

πῶν, ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς ἡ πίστις καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὅτι κατὰ τινὰ τρόπον ἐλάμβανε μέρος καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ἀσφαλῶς οὐχὶ ἵνα αὕτη «εὐφρανθῇ»¹, ὥς ἐπιστευον οἱ ἐθνικοί, οἵτινες καὶ ἐκάλουν τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν τῶν πρὸς τοῦτο ὀνομαστικῶς, ἀλλ' ἵνα μετάσχη καὶ αὕτη ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐκείνων, οἵτινες προσέφερον τὸ δεῖπνον «τοῖς δεομένοις» ὥς δεῖγμα ἀγάπης καὶ τιμῆς πρὸς αὐτὴν καὶ πρὸς ἀνακούφισιν αὐτῆς.

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι εἰς οὐδένα κάλυμμα χριστιανικῆς σαρκοφάγου εἰκονίζετο ὁ χριστιανὸς νεκρὸς ἀνακεκλιμένος κατὰ τὰ ἐθνικὰ πρότυπα καὶ εὐφραινόμενος ὥς εἰκονίζετο ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν, μετέχων εἰς τὰ παρὰ τὴν σαρκοφάγον του νεκρόδειπνα, ὁ ἐθνικὸς νεκρός, οὐδὲ καὶ ὅτι οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη ἐν αὐταῖς κάλυμμα ὑπὸ μορφὴν κλίνης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐτίθεντο προσκεφάλαι καὶ ἐφαντάζοντο τὸν νεκρὸν ἀνακεκλιμένον καὶ μετέχοντα τῶν δείπνων τούτων². Τοιαύτη συμμετοχὴ τοῦ χριστιανοῦ νεκροῦ ἐν τοῖς χριστιανικοῖς συμποσίοις θὰ ἐφαίνετο ἀσφαλῶς ὥς ἀπάδουσα εἰς τὴν πνευματικότητα τῶν δείπνων τούτων, ὥς ὑπενθυμίζουσα πέραν τοῦ ἐπιτρεπομένου ἐθνικὰς ὑλιστικὰς ἀντιλήψεις, διὸ καὶ δὲν ἐγένετο ἀποδεκτὴ οὐδὲ ὥς μορφὴ σαρκοφάγου ὑπὸ τῶν χριστιανῶν.

Ὁ εἰδικῶς ἀσχολειθεὶς περὶ τὸ θέμα τοῦτο Th. Klauser³ ἐξαίρει τὸ βαθύτερον πνευματικὸν νόημα τῶν συμποσίων, ὅπερ θὰ ἦτο, ὥς φαίνεται, παρεμφερὲς πρὸς τὸ νόημα τοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος καὶ τοῦ νεκροῦ προσφερομένου «Κυριακοῦ» δείπνου, δι' οὗ ἐπεδιώκετο ἡ κοινωνία τῶν ἁγίων διὰ τοῦ «ποτηρίου τοῦ Χριστοῦ»⁴ καὶ τοῦ «ἄρτου τῆς ζωῆς»⁵, ὅστις καὶ τοὺς κεκοιμημένους καὶ τοὺς ζῶντας ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀθανασίαν. Ὡς δορυθῶς εἶχε παρατηρηθῇ ἤδη ὑπὸ τοῦ de Rossi τὰ συμπόσια ταῦτα ἀπετέλουν μέρος τρόπου τινὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρος ἢ τοῦ νεκροῦ προσφερομένης θείας εὐχαριστίας, ἔστω καὶ ἂν χρονικῶς εἶχον διαχωρισθῇ ἀπ' αὐτῆς⁶.

Τὰ τελούμενα, συνεπῶς, παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων καὶ τῶν πιστῶν δείπνα ταῦτα εἶχον ἀσφαλῶς κατ' ἀρχὴν βαθύτερον μεταφυσικὸν περιεχόμενον ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος εἰλημμένον⁷, εἶχον συμβολικὸν καὶ μετα-

1. Ἐπιφάν., Ἀγχυρ., 86, 4. (K. Holl, σ. 106).

2. Πρβ. H. v. Schoenebeck, ἔ. ἀ., σ. 75. Τὴν αὐτὴν μορφὴν διετήρησαν ἀργότερον καὶ αἱ σαρκοφαγόσχημοι λειψανοθήκαι. Πρβ. π. χ. Ἀ. Ὁρλάνδου, μ. ἔ., II, σ. 467. Ἰ. Μπάργσα, ἔ. ἀ., σ. 79 ἔξ.

3. Das altchristliche Totenmahl, ἔ. ἀ., σ. 559 ἔ.

4. Μαρτ. Πολυκάργου, XIV. (Knopf-Krüger, σ. 5).

5. Ἰωάν., 6, 48.

6. Πρβ. F. Kraus, RE, II, 587.

7. Πρβ. F. Wieland, Mensa und Confessio, σ. 133.

φυσικὸν χαρακτήρα ὡς καὶ αἱ ἀρχαῖαι μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας συνδεδεμένοι ἀγάπαι ¹, δι' αὐτὸν δὲ ἀκριβῶς τὸν λόγον καὶ ἐφ' ὅσον ταῦτα διετήρουν τὸν χαρακτήρα τῶν τοῦτον ἦσαν ἀνεκτὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ². Τὸ βαθύτερον τοῦτο νόημα καὶ τὸν συμβολικὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνίας ζώντων καὶ νεκρῶν σκοποῦν νὰ ἐκφράσουν καὶ αἱ ἐν ταῖς Κατακόμβαις σωζόμεναι παραστάσεις τῶν συμποσίων τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐκ δύο ἕως ἐπτὰ συνδαιτημόνων ³. Δὲν εἰκονίζουσιν αὗται οὔτε τὰ «συμπόσια» καθ' ἑαυτά, οὔτε τὴν θείαν εὐχαριστίαν, τοῦτο θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὸν συμβολικὸν καὶ ἀλληγορικὸν χαρακτήρα τῶν παραστάσεων τῶν Κατακομβῶν ⁴, ἀλλ' ὅ,τι δι' ἀμφοτέρων συμβολίζεται, τὴν κοινωνίαν, ἣτις δι' αὐτῶν, ὡς ἐπιστεύετο, ἐπετυγχάνετο. Τοῦτο βεβαιοῦν καὶ τὰ ὡς ἐδέσματα ἐν ταῖς παραστάσεσι ταύταις εἰκονιζόμενα οἱ ἰχθύες, δηλονότι, ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, ἅτινα ἐθεωροῦντο, ὡς γνωστὸν, σύμβολα τῆς θείας εὐχαριστίας ⁵, καὶ ἐνίοτε ἢ ἐν τοῖς νεκροθαλάμοις θέσεις τῶν παραστάσεων τούτων, αἵτινες κατὰ προτιμήσιν εἰκονίζοντο ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς θέσεως, ἐνθα ἐτοποθετεῖτο ἡ τράπεζα τοῦ «Κυριακοῦ δείπνου» ⁶. Τὸ «συμπόσιον» καὶ ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ συνέπειαν ἠνωμένα ὡς ἦσαν καὶ ἐν ταῖς ἀρχαῖαις ἀγάπαις εἰκονίζονται ἐν ταῖς παραστάσεσι ταύταις, ἵνα συμβολικῶς δηλωθῇ ἡ δι' αὐτῶν ἐπιτευχθεῖσα καὶ ἐπιτυγχανομένη εἰς ἐκάστην περίπτωσιν τελέσεως τῶν συμποσίων παρὰ τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν κοινωνία τῶν ἐπιζώντων μετὰ τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν, ἡ Κοινωνία τῶν ἁγίων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι διὰ τῶν τοιούτων παραστάσεων, τῶν τόσων ὑπενθυμιζουσῶν ἐθνικὰ ἔθιμα, ἐξεφράζετο ἴσως κατὰ τὸν πλεόν ἀνάγλυφον καὶ τοῖς πᾶσιν καταληπτὸν τρόπον ἡ μεγαλειώδης διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς κοινωνίας πάντων τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων, τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος ἀποδεικνύεται ἀνίσχυρος νὰ διασπάσῃ ⁷.

1. Πρβ. *Τεργιλ.*, Ἀπολογ., κεφ. 39. *ML.* 1,538 *F. Gercke*, Die Christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit, Berlin 1940, σ. 133.

2. Πρβ. καὶ *Th. Klauser*, Das altchristl. Totenmahl, ἔ. ἀ., σ. 608.

3. Περὶ τῶν σωζομένων παραστάσεων πρβ. *Γ. Σωτηρίου*, Ἀρχαιολογία, σ. 125 ἔ. *J. Wilpert*, Die Malerien der Katakomben Roms, Freiburg 1903, σ. 48 ἔ., 506 ἔ. *F. Wieland*, Mensa und Confessio, σ. 130 ἔ. *F. Gercke*, μ., ἔ. σ. 134, ἐνθα παρακολουθεῖται ἡ ὑπὸ διαφόρους μορφὰς παράστασις τῶν συμποσίων καὶ ἐν τῇ χριστ. γλυπτικῇ καὶ ἀναλύονται λεπτομερῶς αἱ ἐκφραζόμεναι δι' αὐτῶν συμβολικαὶ ἰδέαι.

4. *Γ. Σωτηρίου*, Ἀρχαιολογία, σ. 84.

5. Πρβ. *F. J. Dölger*, *ΙΣΘΥΣ*, I, 2, 1928, σ. 42 ἔ. *Γ. Σωτηρίου*, Ἀρχαιολογία, σ. 93, 125 ἔ.

6. Πρβ. *J. Wilpert*, *Fractio panis*, Die älteste Darstellung des eucharistischen Opfers in der Capella Graeca, Freiburg 1895, σ. 70.

7. Πρβ. π. χ. *Π. Τρεμπέλα*, Κοινωνία τῶν ἁγίων, σ. 17 ἔ., 37 ἔ. *X. Ἀνδρούτσου*, Δογματική, σ. 422 ἔ.

Τὴν παρουσίαν τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ ἐν τοῖς «συμποσίοις» διὰ τὴν κοινωनीαν τῶν ἁγίων συνεβόλιζον, ὥς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀπεδείχθη, κατὰ τὸν πλέον ἐκφραστικὸν τρόπον καὶ αἱ κατὰ χώραν ἐν τοῖς νεκροθαλάμοις τῶν Κατακομβῶν περισωθεῖσαι ἀρκεταὶ καθέδραι¹, αἵτινες, λόγῳ τῶν διαστάσεων αὐτῶν ἦτο ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ συνήθη χρῆσιν ἀλλὰ προωρίζοντο ἀσφαλῶς ἵνα συμβολίσουν τὴν παρουσίαν καὶ τὴν θέσιν τοῦ νεκροῦ². Ὡς παρατηρήθη ἤδη, διὰ τὴν ὁρθὴν ἐρμηνείαν καὶ τῶν ἀξιολογώτων αὐτῶν μνημείων δὲν θὰ πρέπη νὰ λησμονῇται ὁ ὥς ἀνωτέρω συμβολικὸς καὶ ἀλληγορικὸς χαρακτήρ τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις παραστάσεων καὶ ἐκδηλώσεων³, ἐν αἷς καὶ ταῦτα ἀπετέλουν μέσον ἐκφράσεως, διότι ἄλλως ὑπάρχει μέγας ὁ κίνδυνος νὰ καταλήξῃ τις εἰς ἀπαράδεκτα συμπεράσματα⁴. Θὰ ἀπετέλει, ἄλλωστε, ἀσυνέπειαν καὶ καταφανὲς σφάλμα, ἐὰν ἐδεχόμεθα εἰς πάσας τὰς λοιπὰς ἐκδηλώσεις τῶν Κατακομβῶν τὸν ἀλληγορισμὸν καὶ τὸν συμβολισμὸν καὶ εἰς τινὰς ἐτέρας περιπτώσεις, δημιουργηθεῖσας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος, τὴν τυφλὴν μίμησιν ἐθνικῶν προτύπων.

Οἱ ἐπισκεπτόμενοι τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκείων αὐτῶν χριστιανοί, παρεκάλουν αὐτοὺς ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ οὐχὶ ἵνα αὐτοὶ οἱ ἴδιοι βοηθήσωσιν αὐτούς, ἀλλ' ἵνα μεσιτεύσωσι πρὸς τὸν Κύριον νὰ εἰσακουσθοῦν αἱ προσευχαί των, παρεκάλουν νὰ πρεσβεύσωσιν οὗτοι πρὸς Ἐκεῖνον, τὸν μόνον δυνάμενον νὰ βοηθήσῃ αὐτούς. *Ora pro parentibus tuis, Pete pro filiis tuis, Vivas in pace et pete pro nobis*, «Μοῦ τέκνον εὔχου περὶ ἐμοῦ», ἀναγινώσκομεν ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, τινὲς τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα, αἱ πλεῖσται δὲ τῆς ἀνωτέρω μορφῆς ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν. Συγκρινόμεναι αἱ ἰδιωτικαὶ αὗται ἐπικλήσεις πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ἐθνικάς, παρουσιάζουν οὐσιωδεστάτας διαφορὰς τόσον ἀπὸ ἀπόψεως διατυπώσεως ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου, ὥς ἀκριβῶς καὶ αἱ ἐπικλήσεις πρὸς

1. 21 τὸν ἀριθμὸν. Πρβ. *Th. Krauser*, *Die Kathedra*, ἐ.ἀ. *Τοῦ ἰδίου*, *Das altchristl. Totenmahl*, σ. 605.

2. Πρβ. *F. Wieland*, *Mensa* κλπ., σ. 96, ὅπου καὶ διατυπῶται ἡ ἀπίθανος ἄποψις, ὅτι αἱ καθέδραι αὗται ἀπετέλουν ἀπομίμησιν τῆς *Cathedra Petri*.

3. Παρὰ τὸν ἀντίθετον ἰσχυρισμὸν τοῦ *P. Styger*, *Die altchristliche Grabeskunst*, München 1927, σ. 120.

4. Πρβ. *O. Marucchi*, *Il simbolismo della cattedra*, *Riv. di archeol. crist.*, 1929, σ. 365 ἐ. *F. J. Dölger*, *Darstellung einer Totenspende* κλπ., *Ant. und Christ.*, II, 1930, σ. 98-9.

τοὺς μάρτυρας συγκρινόμεναι πρὸς τὰς παρακλήσεις τῶν ἐθνικῶν πρὸς τοὺς ἡρώας των. Οἱ χριστιανοὶ δηλονότι παρακαλοῦν τοὺς ἰδίους αὐτῶν νεκροὺς οὐχὶ ἵνα βοηθήσουν οἱ ἴδιοι αὐτούς, ἀλλὰ ἵνα προσεύχωνται πρὸς τὸν Κύριον ὑπὲρ αὐτῶν, ἀπευθύνονται δὲ πρὸς αὐτοὺς οὐχὶ ὥς πρὸς «ἀφηρωϊσμένους» νεκροὺς ἢ ἀνώτερα πνεύματα, ὥς ἐθεώρουν τοὺς νεκροὺς αὐτῶν οἱ μὴ χριστιανοί, ἀλλ' ὥς πρὸς ἀδελφοὺς αὐτῶν, ἀνήκοντας εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων καὶ εἰθισμένους ἐξ αὐτῶν τῶν Γραφικῶν ἐπιταγῶν καὶ παραδειγμάτων καὶ ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας νὰ εὐχωνται ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν των¹.

Αἱ τοιαῦται ἐπικλήσεις ὁμῶς διευτυποῦντο παρὰ τοὺς τάφους προφορικῶς καὶ ἀνεγράφοντο ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν, διότι ἐκεῖ κατ' ἐξοχὴν παρὰ τὸν τάφον του ἐπιστεύετο ὅτι ὁ μάρτυς ἢ ὁ νεκρὸς χριστιανὸς ἠδύνατο νὰ λάβῃ γνῶσιν αὐτῶν, καὶ νὰ εἰσακουσθῇ οὕτω ἢ παράκλησις τῶν ἐπιζώντων. Αὗται ἀπετέλουν παρακλήσεις, ὥς ἐὰν οἱ ἴδιοι ὄντως οἱ μάρτυρες ἢ οἱ κεκοιμημένοι εὐρίσκοντο ἐκεῖ παρόντες².

IV.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ὑπῆρχε διαδεδομένη καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἡ πεποίθησις, ὅτι αἱ ἐν τῷ Ἄδῃ ψυχαὶ τῶν ἰδίων αὐτῶν νεκρῶν³, παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν διδασκαλίαν ὅτι κεχωρισμένοι ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτῶν νεκροῦ σώματος εὐρίσκοντο «ἐν Θεῷ», «μετὰ τῶν ἁγίων», «in Deo», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν⁴, πλησίον δὴλον ὅτι τοῦ Θεοῦ καὶ ἠδύνατο ἐκ τῆς θέσεώς των ταύτης νὰ πρεσβεύουν ὑπὲρ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἐπιζώντων οἰκειῶν των, ἐν τούτοις ἐπιστεύετο προσέτι ὅτι δὲν εἶχον αὗται διακόψει παντελῶς τὰς μετὰ τοῦ λειψάνου καὶ τῶν τάφων αὐτῶν σχέσεις των, ἀλλὰ παρευρίσκοντο «ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι» κατὰ τινὰ τρόπον καὶ πλησίον αὐτῶν καὶ ἐδέχοντο τὰς πρὸς αὐτὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἐπιζώντων⁵, ἀναμένουσαι τὴν μέλλουσαν κρίσιν, «περιμένουσαι τὰς ἀψευδεῖς τοῦ Χριστοῦ ἐπαγγελίας»⁶. Ἡ ἀντί-

1. Πρβ. E. Goltz, Das Gebet in der ältesten Christenheit, Leipzig, 1901, σ. 174 ἔ. 249 ἔ. 333 ἔ.

2. Πρβ. P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 15 ἔ. 20 ἔ. 106, ἔνθα καὶ συλλογὴ ἐπιγραφῶν. H. Delehaye, Les origines, σ. 100 ἔ. Τοῦ ἰδίου, Sanctus, σ. 151. H. Leclercq, DAL, X, 2449. Ἰδιῶ J. P. Kirsch, Aklamationen und Gebete κλπ., ἔ. ἁ., σ. 40 ἔ.

3. Πρβ. K. Δνοβοννιώτου, Ἡ μέση κατάστασις τῶν ψυχῶν, Ἀθῆναι 1904, σ. 68 ἔ. Ἰ. Καρμίρη, Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος τοῦ Χριστοῦ, Ἀθῆναι 1939, σ. 98 ἔξ.

4. Πρβ. προχ. H. Delehaye, Les origines, σ. 104-5. P. Dörfler, ἔ. ἁ., σ. 12,

5. Πρβ. καὶ E. Freistedt, μ. ἔ., σ. 1. P. Dörfler, μ. ἔ., σ. 35.

6. Ὡς ἀναγράφεται ἐν ἐπιταφίῳ ἐπιγραφῇ ἐκ Κρήτης. Πρβ. K. Καλοκύρη

ληψις αὕτη φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχὴν εἶχεν εὐρέως διαδοθῇ καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ¹ καὶ ὑφίστατο παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνωτέρω περὶ τῆς ἐν τῷ οὐρανῷ ἢ τῷ Ἄδῃ—μακρὰν πάντως τῆς γῆς—παρμονῆς τῶν ψυχῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν νεκρῶν διδασκαλίαν.

Μία τοιαύτη δοξασία μεταξὺ τῶν χριστιανῶν φαίνεται ὄντως ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξος. Δέον ὅμως νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ μεγαλειώδης χριστιανικὴ διδασκαλία, ἡ διατυπωμένη ἐν αὐτῇ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, περὶ τῆς μελλούσης ἀναστάσεως «τῶν νεκρῶν ἐν Χριστῷ» ², καθ' ἣν «οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούουσιν τῆς φωνῆς αὐτοῦ» «καὶ ἐγερθήσονται ἀφ' ὧν» ³ «καὶ ἐκπορεύονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως» ⁴, οὐ μόνον καθίστα ἀνεκτὴν ἀλλὰ καὶ ἡυνόει υπερβαλλόντως τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διατήρησιν τῶν ἀνωτέρω δοξασιῶν ⁵. Πᾶσαι αἱ Γραφικαὶ αὗται περιγραφαί, ἐν αἷς περιέχονται αἱ ἀνωτέρω εἰκόνες, ἐνεποιοῦν ἀσφαλῶς βαθυτάτην ἐντύπωσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, μέχρι καὶ σήμερον δὲ ἀναγινώσκονται, ὡς γνωστόν, κατὰ τὰς νεκρωσίμους ἀκολουθίας.

Οἱ χριστιανοὶ νεκροί, ἄλλωστε, «οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμούνται καὶ καθεύδουσιν» ἀναμένοντες τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, καθ' ἣν «δεῖ ἡμᾶς παραστῆναι τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, ἵνα κομίσηται ἕκαστος πρὸς τὸ ἔπραξε διὰ τοῦ σώματος» ⁶. «Πρὸς τὴν παρουσίαν Χριστοῦ, γράφει χαρακτηριστικῶς ὁ Χρυσόστομος, ὁ θάνατος θάνατος ἐκαλεῖτο..., ἐπειδὴ δὲ ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ὑπὲρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος, ἀλλ' ὕπνος καὶ κοίμησις... Διὰ τοῦτο καὶ ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνομάσθη» ⁷. Τὸ λείψανον παντὸς χριστιανοῦ δὲν εἶναι νεκρὸν σῶμα «ριπτόμενον ὡς τὸ τυχόν», ἀλλὰ τὸ ἴδιον τὸ σῶμα τοῦ «κοιμωμένου» πιστοῦ, ὅπερ «ζωοποιούμενον» θὰ παραλάβῃ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ κατὰ τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, ὅτε «οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς Αὐτοῦ» ⁸, διότι τοῦτο ἀποτελεῖ

¹ Ἀρχαία Ρίθυμνα, Ἀθῆναι 1950, σ. 133. Πρβ. καὶ ἐπιγραφὴ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἐκ Θεσσαλονίκης· «... τὸ κοιμητήριον ἕως ἀναστάσεως», DAL, III^B, σ. 1626.

1. Πρβ. F. Wieland, Mensa und Confessio, σ. 59.

2. 1 Θεσσαλ., 4, 13-18.

3. Ἰωάν., 5, 28 ἐ., 1 Κορινθ., 15, 52 ἐ. Πρβ. καὶ X. Ἀνδρούτσου, ἔ.δ., σ. 440 ἐ.

4. Πρβ. καὶ F. Pfister, Ahnenkult, ἐν Reall. f. Antike und Christentum, I (1942), σ. 191, ἔνθα διατυπῶνται ἡ αὕτη ἄποψις.

5. M. Βασιλείου, Ἐπιστ. 197, MG. 32, 712. Διαταγαὶ Ἀποστ., IV, 30, MG 1,989· «Οἱ γὰρ Θεῷ πεπιστευκότες, ἐὰν καὶ κοιμηθῶσιν, οὐκ εἰσὶ νεκροί».

6. Εἰς τὸν Σταυρόν, MG. 49, 393-4.

7. Ἰωάν., 5, 24-9. 1 Κορινθ., 15, 35 ἐ. Πρβ. καὶ Schaefer, ἐν RE³ 2, 219, X. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ, σ. 442 ἐ.

ἀναγκαίαν συμπλήρωσιν τῆς ψυχῆς, ἡ πλήρης δὲ ἀνάστασις καὶ ἡ τελεία μακαριότης τῆς ψυχῆς καὶ τῶν δικαίων καὶ αὐτῶν τῶν μαρτύρων θὰ ἐπέλθῃ μόνον μετὰ τὴν ἀνάστασιν καὶ τοῦ «σαρκίου...», τρόπον ὃν οἶδεν ὁ ταῦτα συνδήσας καὶ διαλύσας Θεός». Τὰ ὅσα τῶν μαρτύρων, «τὰ συνδιαθλήσαντα τῇ μακαρίᾳ ψυχῇ, γνωρίζει ὁ Κύριος. Ταῦτα δὲ μετ' αὐτῆς στεφανώσκει ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀνταποδόσεως αὐτοῦ», γράφει ὁ Μ. Βασίλειος. «Εἰ γὰρ μὴ ἀνίσταται σῶμα, οὐκ ἀνίσταται ἄνθρωπος, γράφει καὶ ὁ Χρυσόστομος· ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὐκ ἐστὶ ψυχὴ μόνον, ἀλλὰ ψυχὴ καὶ σῶμα. Εἰ τοίνυν ψυχὴ μόνον ἀνίσταται, ἐξ ἡμισείας τὸ ζῶον ἀνίσταται, ἀλλ' οὐχὶ ὁλόκληρον· ἄλλως δὲ ἐπὶ ψυχῆς οὐκ ἂν λεχθείη κυρίως ἀνάστασις. Ἀνάστασις γὰρ ἐστὶ τοῦ πεσόντος καὶ διαλυθέντος, ψυχὴ δὲ οὐ διαλύεται»¹.

Τὸ μέλλον βεβαίως νὰ ἀναστῇ σῶμα θὰ εἶναι διάφορον τοῦ ζῶντος σώματος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἕτερον τούτου· «σπείρεται σῶμα ψυχικόν, ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν», γράφει Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Τὰ «λυθέντα διὰ τοῦ

1. Πρβ. Ματθ., 22, 29. Κ. *Δοκονιωτου*, Ἡ μέση κατάστασις τῶν ψυχῶν, σ. 22 ἔ. 27. 58. Πρβ. *Τερτυλλιανου*, De resurr. carnis, 17. Scorp., 12. ML. 2, 880. 170. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ. 197, MG. 32, 712-3. Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστ., MG. 50, 430. Ἰδοὺ τί ἀναγράφει περὶ τῶν μαρτύρων, δι' οὓς ἐπιστεύετο ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτῶν θάνατον ἀνήρχοντο δεδικαιωμένοι εἰς τὸν οὐρανόν, ὁ ἅγ. Ἰωάνν. Χρυσόστομος· «...διὰ τοῦτο ἀφῆκεν ἡμῖν τὰ σώματα αὐτῶν (τῶν μαρτύρων) ὁ Θεός· διὰ τοῦτο πάλαι νικήσαντες, οὐδέπω καὶ νῦν ἀνέστησαν, ἀλλὰ τοὺς μὲν ἄθλους ὑπέμειναν πρὸ τοσούτου χρόνου, τῆς δὲ ἀναστάσεως οὐδέπω ἐπέτυχον, οὐδέπω διὰ σέ καὶ τὴν ὠφέλειαν τὴν σὴν, ἵνα καὶ σὺ ἐκείνων τὸν ἀθλητὴν ἐννοῶν πρὸς τὸν αὐτὸν δρόμον διεγερθῇς. Τούτοις μὲν γὰρ οὐδὲν βλάβος, ἀπὸ τῆς ἀναβολῆς γένηται· σοὶ δὲ μέγιστον ὄφελος ἐκ τῆς ὑποθέσεως τίκεται. Ἐκεῖνοι μὲν γὰρ μετὰ ταῦτα ἀπολήψονται, ἂν μὴ νῦν ἀπολαμβάνωσιν· εἰ δὲ ἐξήρπασεν αὐτοὺς ἐκ τοῦ μέσου νῦν, πολλὴν ἂν ἡμῶν παράκλησιν καὶ παραμυθίαν ἀφείλετο· μεγίστη γὰρ ὄντως παράκλησις καὶ παραμυθία ἀπὸ τῶν τάφων τῶν ἁγίων τούτων πᾶσιν ἀνθρώποις προσγίνεται». (Εἰς μάρτ., MG. 50, 648, 9). Πρβ. καὶ εἰς Ἰουλ. 50, 672· «Διὸ τοῦτο παρακατέθετο ἡμῖν τὰ σώματα τῶν ἁγίων ὁ Θεός ἕως τοῦ καιροῦ τῆς ἀναστάσεως...». Πρβ. καὶ Γρηγ. Νύσσης, Εἰς Θεόδ., MG. 46, 737· «...ἐν ἱερῷ τόπῳ κατάκειται (τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος Θεοδώρου), ὥσπερ τι κειμήλιον πολυτίμητον τῷ καιρῷ τῆς παλιγγενεσίας τηρούμενον» ὡς καὶ Γρηγ. Ναζ., Εἰς Καισάριον, MG. 35, 781· «ψυχὴ πᾶσα καλὴ τε καὶ θεοφιλὴς, ἐπειδὴν τοῦ συνδεδεμένου λυθεῖσα σῶματος, ἐνθένδε ἀπαλλαγῇ, εὐθὺς μὲν ἐν συναισθήσει καὶ θεωρίᾳ τοῦ μένοντος αὐτῇ καλοῦ γενομένη..., θαυμασίαν τινα ἡδονὴν ἡδεται..., τῇ φαντασίᾳ καρποῦται τὴν ἀποκειμένην μακαριότητα. μικρὸν δι' ὕστερον καὶ τὸ συγγενὲς σαρκίον ἀπολαβοῦσα, ᾧ τὰ ἐκείθεν συνεφιλοσόφησε, παρὰ τῆς δούσης καὶ πιστευθείσης γῆς, τρόπον ὃν οἶδεν ὁ ταῦτα συνδήσας καὶ διαλύσας Θεός, τούτῳ συγκληρονομεῖ τῆς ἐκείθεν δόξης· καὶ καθάπερ τῶν μόχθων αὐτοῦ μετέσχε διὰ τὴν συμφυΐαν, οὕτω καὶ τῶν τερπνῶν ἑαυτῆς μεταδίδωσιν». Πρβ. καὶ Χ. Ἀνδρούτσου, Δογματική, σ. 420 ἔ. H. v. Campenhausen, μ.ἔ., σ. 125.

θανάτου» σώματα «πάλιν κατὰ τὸ ἔαρ τῆς ἀναστάσεως» θὰ ἀναδείξῃ ἡ γῆ εἰς «στάχεις εὐμεγέθεις καὶ ἀμφιλαφεῖς», «ἡ τελείωσις δὲ τῶν ἐκ τῆς φθορᾶς ἀναφυομένων σωμάτων, ἐν ἀφθαρσίᾳ τε καὶ δόξῃ καὶ τιμῇ καὶ δυνάμει παρὰ τοῦ Ἀποστόλου ¹ γενέσθαι λέγεται²».

Ἐπὶ πλέον τὸ σῶμα τοῦ πιστοῦ εἶναι «ναὸς τοῦ ἁγίου Πνεύματος» δι' οὗ δοξάζεται ὁ Θεός³, οἱ πιστοὶ εἶναι «ναοὶ Θεοῦ ζῶντος» ⁴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ οἰκεῖ ἐν αὐτοῖς, εἶναι «μέλη Χριστοῦ» ⁵. Τὸ ἅγιον τοῦτο Πνεῦμα, ὅπερ οἱ πιστοὶ ἔλαβον διὰ τοῦ βαπτίσματος ἢ διὰ τῆς κοινωνίας «τοῖς τοῦ Χριστοῦ παθήμασιν», θὰ ὑποβοηθήσῃ αὐτοὺς καὶ διὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν⁶. Ἰδοὺ πῶς ἀναπτύσσει τὴν πεποίθησιν ταύτην ὁ Ἰππόλυτος. «Λεγέτωσαν [οὖν μοι] αἰρεσιάρχαι [οἱ τὴν] ἑαυτῶν ἀνάστασιν ἀρνούμενοι, πῶς λέγουσι σαρκὸς ἀνάστασιν μὴ εἶναι, ὁπότε φθαρτὰ ἱμάτια καὶ ὑποδήματα (τῶν ριφθέντων ἐν τῇ καμίνῳ τριῶν παιδων) ἐκ νεκρῶν ζῶν γεγονότα ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐ διεφθάρη διὰ τὸ περὶ σῶμα ἅγιον περικεῖσθαι, πῶς οὐχὶ καὶ σὰρξ φθαρτὴ ὑπάρχουσα περὶ ψυχὴν ἁγίαν περικειμένη καὶ αὕτη σὺν αὐτῇ ἁγιασθήσεται καὶ εἰς ἀφθαρσίαν μετατεθήσεται; εἰ γὰρ τὰ φύσει φθαρτὰ ὄντα φθορὰν οὐκ ἐδέξαντο, πῶς τὸ μὴ γενόμενον φύσει φθαρτόν, ἀλλὰ διὰ τῆς παρακοῆς νεκρωθὲν πάλιν ζωοποιηθὲν δυνάμει Θεοῦ οὐκ ἀναστήσεται;»

Ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι λίαν ἐνωρὶς οἱ χριστιανοὶ συνεδύαζον κατὰ τινα τρόπον τὴν διατήρησιν τῶν λειψάνων μετὰ τῆς ἀναστάσεως, ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία τοῦ μαρτυρίου τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτυρησάντων κατὰ τὸ ἔτος 177, καθ' ἣν οἱ διώκται τὰ «αἰθαλωθέντα καὶ καέντα» λείψανα τῶν μαρτύρων ἔρριψαν εἰς τὸν παραρρέοντα Ροδανὸν ποταμόν, «ὅπως μὴδὲ λείψανον αὐτῶν φαίνεται ἐπὶ τῆς γῆς ἔτι· καὶ ταῦτ' ἔπραττον, ἀναφέρεται ἐν τῷ κειμένῳ, ὥς δυνάμενοι νικῆσαι τὸν Θεὸν καὶ ἀφελέσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν, ἵνα, ὥς ἔλεγον ἐκεῖνοι, μὴδὲ ἐλπίδα σχῶσιν ἀναστάσεως, ἐφ' ἣ πεποιθότες ξένην τινα καὶ καινὴν εἰσάγουσιν ἡμῖν θρησκείαν καὶ καταφρονοῦσι

1. 1 Κορινθ., 15, 34 ἔ. 42. Φιλίπ., 3, 21.

2. Γρηγ. Νέσ., Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστ., MG. 46, 153 - 160.

3. 1 Κορινθ., 6, 19. 3, 17.

4. 2 Κορινθ., 6, 16.

5. Ρωμ., 8, 10. 1 Κορινθ., 6, 15.

6. Ρωμ. 8, 11. Πρβ. καὶ H. Lietzmann, Gesch. d. Alten Kirche, II, σ. 119. 274. K. Διοβουνιώτου, ἔ.ἀ., σ. 59.

7. Εἰς Δανιήλ, II, 28 (Bonwetsch - Achelis, σ. 94). Πρβ. καὶ M. Βασιλ., Κατὰ Εὐνομ., V, 5. MG. 29, 761. «Καὶ διὰ τοῦτο ναοὶ Θεοῦ καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἁγίου εἰσὶ πάντες οἱ ἅγιοι, ἐν οἷς οἰκεῖ ἡ μία θεότης, καὶ μία κυριότης, καὶ ἁγιότης μία Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ ἁγίου Πνεύματος, διὰ τὸν ἕνα τοῦ βαπτίσματος ἁγιασμόν».

τῶν δεινῶν, ἔτοιμοι καὶ μετὰ χαρᾶς ἦγοντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἴδωμεν εἰ ἀναστήσονται καὶ εἰ δύναται βοηθῆσαι αὐτοῖς ὁ Θεὸς αὐτῶν»¹. Ὁ Κέλσος ἔσκωπτε μεταξὺ τῶν ἄλλων τοὺς χριστιανούς καὶ διότι, καθὼς ἐφρόνει, ἐπίστευον οὗτοι ὅτι οἱ « πάλαι ποτε ἀποθανόντες αὐταῖς σαρκὶν ἐκείναις ἀπὸ τῆς γῆς » ἐπρόκειτο νὰ ἀναστοῦν. Πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς κατηγορίας ταύτης ὁ Ὡριγένης ἐπικαλεῖται τὴν ἐν 1 Κορινθ., 15, 35 καὶ ἐξῆς διδασκαλίαν τοῦ Παύλου καὶ ἐπιλέγει· « ἀπὸ τοῦ σπειρομένου καὶ γυμνοῦ βαλλομένου ἐπὶ τὴν γῆν, ... διδόντος τοῦ Θεοῦ, ἐκάστω τῶν σπερμάτων ἴδιον σῶμα οἶονεὶ ἀνάστασιν γίνεσθαι, ἀπὸ τοῦ καταβεβλημένου σπέρματος ἐγειρομένου στάχυος... »². « Οὕτως, συνεχίζει, λόγος τις ἔγκειται τῷ σώματι, ἀφ' οὗ μὴ φθειρομένου, ἐγείρεται τὸ σῶμα ἐν ἀφθαρσίᾳ »³.

Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐν τῷ εἰδικῷ ἔργῳ του *De resurrectione carnis* ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται νὰ ἀναστῇ τὸ ἴδιον τὸ θαντὸν σῶμα τοῦ χριστιανοῦ, ἀλλ' ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ⁴. Ὁ ἀπολογητὴς Ἀθηναγόρας (περὶ τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος) ἀναπτύσσει λεπτομερέστερον παντὸς ἑτέρου τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος διδασκαλίαν, ἐν τῷ εἰδικῷ καὶ οὗτος ἔργῳ του « περὶ ἀναστασεως νεκρῶν »⁵. Ἡ ἀνάστασις τοῦ θανόντος σώματος εἶναι, κατὰ τὸν Ἀθηναγόραν, ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον πιστεύομεν ὅτι ἡ ψυχὴ, ἡ μετ' αὐτοῦ ζήσασα καὶ δρώσασα, εἶναι ἀθάνατος. Ἡ « ἁρμονία αὕτη καὶ συμπάθεια » τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, αὕτη « τῶν ἀνθρώπων σύστασις, ἐξ ἀνάγκης ἐπομένην δείκνυσιν τὴν τῶν νεκρωθέντων καὶ διαλυθέντων σωμάτων ἀνάστασιν »⁶. Ὁ Θεὸς δὲ, ὅστις, « μὴ ὄντα κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν ἐποίησε τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα καὶ τὰς τούτων ἀρχάς », δύναται « καὶ τὸ διαλυθὲν (σῶμα), καθ' ὃν ἂν τύχη τρόπον ἀναστήσει » « καὶ διαλελυμένον ἐνῶσαι καὶ τὸ κείμενον ἀναστήσει καὶ τὸ τεθνικὸς ζωοποιῆσαι πάλιν καὶ τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν »⁷. Ὁ Εἰρηναῖος, τέλος, ἀναγράφει ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν θανόντων « ἀπέρχονται εἰς τὸν τόπον τὸν ὁρισμένον αὐταῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐκεῖ μέχρι τῆς ἀναστάσεως φοιτῶσι, περιμένουσαι τὴν ἀνάστασιν » ἔπειτα ἀπολαβοῦσαι τὰ σώματα, καὶ ὁλοκλήρως ἀναστᾶσαι, τοῦτέστι

1. *Εὑσεβ.*, V, 1, 63. *H. Achelis*, μ. ἔ., σ. 94. *N. Müller*, *Koimeterien*, ἐν *RE*³, 10, σ. 815. Πρβ. καὶ ἄνωτέρω, σ. 29, 2. 40.

2. Κατὰ Κέλσου, V, 14. 18 (ἔ. ἁ., σ. 15, 19).

3. Αὐτόθι, V, 22, (σ. 24). Πρβ. καὶ II, 16. IV, 23 κλπ.

4. Κεφ. 62. 63. *ML.* 2, 932 ἔ.

5. *MG.* 6. 976 ἔ.

6. Αὐτόθι, 1004.

7. Αὐτόθι, σ. 977. 980. 993. κλπ.

σωματικῶς, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἀνέστη, οὕτως ἐλεύσονται εἰς τὴν ὄψιν τοῦ Θεοῦ»¹.

Συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατόν ἢ στενὴ νὰ ὑφίσταται ἡ σχέσις τῆς ψυχῆς τοῦ θανόντος μετὰ τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ γενικῇ ἀναστάσει πρόκειται νὰ παραλάβῃ αὕτη τοῦτο, ἵνα μετ' αὐτοῦ «ἐλεύσονται εἰς τὴν ὄψιν τοῦ Θεοῦ» πρὸς κρίσιν. Ἡ ἀρνηθεῖσα τὴν διδασκαλίαν ταύτην αἰρετικὴ ἀποψις τοῦ Ὡριγένους, καθ' ἣν τὸ σῶμα ἀποτελεῖ δεσμοτήριον τῆς ψυχῆς τὸ ὁποῖον αὕτη ἀποβάλλει διὰ τοῦ θανάτου, συνετέλεσεν ἴσως εἰς τὴν ἔτι πλέον σύσφιγξιν τοῦ ὑφισταμένου πάντοτε μετὰ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς στενοῦ δεσμοῦ. «Ἀποπον δέ, γράφει π.χ. Μεθόδιος ὁ Ὀλύμπου († 311), καὶ ἐκεῖνο προφανῶς, τὸ οἶσθαι τὸ σῶμα ἐν τῇ εἰς αἰῶνας διαγωγῇ μὴ συνέσθαι τῇ ψυχῇ διὰ τὸ δεσμὸν αὐτὸ καὶ πέδας εἶναι ἵνα μὴ αἰώνιοι γενώμεθα κατὰ κριταὶ δεσμῶται»².

Ἰδιαιτέρας σημασίας ἄξιον τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι καὶ διὰ μάρτυρας δὲν ὑπῆρχε διάφορος γνώμη. Καίτοι δῆλον ὅτι ἀπετέλει κοινὴν πεποίθησιν, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, ὅτι «ὅσοι ποτὲ ἔπαθον διὰ τὸ ὄνομα, ἐνδοξοὶ εἰσὶ παρὰ τῷ Θεῷ, καὶ πάντων τούτων αἱ ἁμαρτίαι ἀφέθησαν, ὅτι ἔπαθον διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ»³, ἐθεωροῦντο δὲ ὡς οὐ μόνον οἱ ἀγωνισθέντες τὸν καλὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ καὶ οἱ τηρήσαντες τὴν πίστιν καὶ τελέσαντες τὸν δρόμον, καὶ λαβόντες ἤδη τῆς δικαιοσύνης τὸν στέφανον παρὰ τοῦ Κυρίου⁴, καὶ ὅτι «αἱ γενναῖαι τῶν νικηφόρων ψυχῶν περιπολοῦσι τὸν Οὐρανόν, τοῖς ἄσωμάτοις χοροῖς συγχορεύουσαι» καὶ «ἄσωμάτως τοῖς ὁμοίοις συνδιαιτῶνται»⁵, ἐν τούτοις ὑφίστατο, ὡς παρατηρήθη, μετὰ τῶν χριστιανῶν ἡ ἀντίληψις, ὅτι «οὐδέπω ἐπέτυχον τῆς ἀναστάσεως» οὐδὲ αὐτοί, ὅτι τὰ λείψανα αὐτῶν τηροῦνται «ὥσπερ κειμήλια πολυτίμητα τῷ καιρῷ τῆς παλιγγενεσίας» καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ αὐτῶν δὲν διέκοπτε τὰς μετὰ τῶν λειψάνων καὶ τῶν τάφων αὐτῶν σχέσεις της.

Διδάκτικωτάτη ἐν προκειμένῳ τυγχάνει ἡ διάταξις τοῦ 14^{ου} κανόνος τῆς ἐν Ἐλβίρᾳ συνόδου τοῦ ἔτους 306, ἡ ἀπαγορεύουσα νὰ ἀνάπτονται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας ἐν τοῖς κοιμητηρίοις κηρία, ἵνα μὴ ἐνοχλῶνται αἱ

1. Κατὰ αἱρέσεων, V, 31. MG 7, 1209.

2. Περὶ Ἀναστάσεως, MG. 18, 268.

3. Ἐρμᾶ, Παραβολὴ IX, 28. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 18 ἔ.

4. 2 Τιμ., 4, 7.

5. Θεοδωρήτου, Ἑλλ. παθ. θεραπ., MG. 83, 1012. Γρηγ. Νύσσης, Εἰς Θεόδ. MG. 46, 737. Οἱ χριστιανοὶ ποιηταὶ μάλιστα περιγράφουν τὴν θριαμβευτικὴν ἀνοδὸν αὐτῆς πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐν μέσῳ τῶν ἀγγέλων (Πρβ. Prudent., Perist., XIV, 112 ἔ. CSEL, τ. 61, 431).

ψυχαὶ τῶν ἁγίων, ὡς ρητῶς ὁρίζεται ἐν τῷ κανόνι¹. Εἶναι αἱ ἴδιαι ψυχαὶ αἱ συμμετέχουσαι ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἁγίων ἐν τε τῷ Κυριακῷ καὶ τῷ κοινῷ παρὰ τοῖς μαρτυρικοῖς τάφοις δείπνῳ, ὡς ἐκτενῶς ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἀνεπτύχθῃ.

Ὁ Δάμασος ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν αὐτοῦ ὀνομάζει τὰ ἐν τῇ κρύπτῃ τῶν παπῶν ἐν τῇ κατακόμβῃ τοῦ ἁγίου Καλλίστου λείψανα τῶν μαρτύρων φύλακας καὶ φρουροὺς τοῦ ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντος θυσιαστηρίου, ὃ ἴδιος δὲ δὲν δέχεται νὰ ἐνταφιασθῇ πλησίον τῶν μαρτύρων ἵνα μὴ διαταράξῃ αὐτούς². Ἐκεῖνο, ὅπερ τόσον ἐπεθύμει ἀλλὰ δὲν ἀπετόλμα νὰ πράξῃ ὁ Δάμασος, ἐπεδίωκον διακαῶς, ὡς ἴδιος ὁμολογεῖ³, πλείστοι χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τρίτου καὶ ἑξῆς, ὡς πιστοποιοῦν καὶ αἱ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι ἀλλὰ καὶ ἡ ἔρευνα τῶν κατακομβῶν καὶ τῶν ἀρχαίων Μαρτυρίων, ἔνθα παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ἀποκαλύπτονται ὁλόκληρα χριστιανικὰ κοιμητήρια. Ὁ ἐνταφιασμὸς πλησίον τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος, *ad sanctos, retro sanctos*, ἐπιστεύετο ὅτι ἐξησφάλιζεν ὅλως ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα εἰς τοὺς παρ' αὐτὸν κειμένους νεκρούς, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἴδιος ὁ μάρτυς διετήρει στενωτάτους δεσμοὺς μετὰ τῶν λείψανων αὐτοῦ. Οὐ μόνον τὸ παρὰ τὸ μαρτυρικὸν λείψανον σῶμα τοῦ πιστοῦ ἐφυλάσσετο ὑπὸ τοῦ μάρτυρος, ἀλλὰ καὶ τὸ μέλλον τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐπηρεάζετο σοβαρῶς ἐκ τῆς γειτνιασεως ταύτης⁴. Εἰς τοιοῦτος δὲ προνομιῶχος ἐνταφιασμὸς ἐθεωρεῖτο ἐνίοτε ἐξαιρετικὴ ἀμοιβὴ διὰ πρόσωπα προσενηκόντα ἀξιολόγους ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τηρήσαντα τὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης ἐναντι τῶν ἀδελφῶν των⁵. Οἱ μάρτυρες ἐθεωροῦντο ὡς «γείτονες» καὶ «σύνοικοι» τῶν παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν ἐνταφιαζομένων χριστιανῶν, οἵτινες καὶ ἐπρόκειτο νὰ συνεγερωθῶσι μετ' αὐτῶν «ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀναστάσεως», ὡς «εὐπαρρησίαστοι βοηθοὶ» καὶ πρεσβεύται ὑπὲρ αὐ-

1. «Cereos per diem placuit in coemeterio non incendi, inquietandi enim sanctorum spiritus non sunt». (Πρβ. *F. Lauchert*, *Die Kanones* ἔ.δ., σ. 19. XVII). Πρβ. καὶ *C. J. Hefele*, *Conziliengeschichte*, I, σ. 169, ἔνθα καὶ διάφοροι ἐρμηνεῖαι τῆς λέξεως «sanctorum».

2. Ἐπιγρ. 12 (παρὰ *C. M. Kaufmann*, ἔ.δ., σ. 340-1).

3. Ἐπιγρ., 33. «multi cupiunt, pauci accipiunt».

4. Πρβ. *P. Dörfler*, μ.ἔ., σ. 137 ἔ. *Ad Sanctos*, DAL, τ. IA σ. 479 ἔ. Ἀ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σ. 54 ἔ., ἔνθα καὶ μαρτυρίαι ἐκ τῶν πηγῶν. Γνωρίζομεν προσέτι ὅτι εἰς τὰς κατακόμβας τῆς Ρώμης ηὐξήθη ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ τιμὴ ἐκείνων ἐκ τῶν τάφων, οἵτινες εὐρίσκοντο πλησιέστερον πρὸς τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους. Πρβ. *V. Schultze*, *Die Katakomben* σ. 32 ἔ.

5. Τοῦτο προκύπτει ἐκ ρωμαϊκῆς τινοῦ ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους 382 (παρὰ *P. Dörfler*, ἔ.δ., σ. 151).

τῶν¹. Οἱ πιστοὶ συναθροίζουσιν ἐνίοτε «πλείστους μάρτυρας», ὡς ἐνδεικτικῶς ὀνομάζουσιν τὰ ἐλάχιστα τμήματα τῶν λειψάνων των, ἵνα τοποθετήσουν αὐτοὺς ἐντὸς τοῦ ἰδίου αὐτῶν τάφου «τῷ τῶν ἁγίων δῆμῳ συνοικεῖν ἐθέλοντες καὶ σὺν αὐτοῖς ἀναστῆναι»². Τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος ἐξησφάλιζε τὴν παρουσίαν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἐν τῷ τόπῳ ἔνθα τοῦτο εὐρίσκετο, τούτου δὲ ἕνεκα καὶ οἱ στερούμενοι τούτου χριστιανοὶ «ἐκκλαιον, ὡς πατέρος καὶ προστάτου στερούμενοι»³. Τὰ ὑπὸ τὰ χριστιανικὰ θυσιαστήρια λείψανα τῶν μαρτύρων ἐπεβεβαίωνον τὴν αὐτόθι παρουσίαν καὶ τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Τοιουτοτρόπως αἱ Ἁγίαι Τράπεζαι τῶν Ἐκκλησιῶν ἀπετέλουν ἀκριβὲς πανομοιότυπον τοῦ ἐν οὐρανοῖς θυσιαστηρίου, «ὑποκάτω τοῦ ὁποίου, εἶδον, μαρτυρεῖ ὁ ἅγ. Ἰωάννης, τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον»⁴.

Συνεπῶς ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος ἔνθα εὐρίσκονται τὰ λείψανα αὐτοῦ ἀπετέλει κατὰ τινα τρόπον τὴν ἔδραν, τὴν «κατοικίαν» του⁵, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Μαρτύριον τὸν «οἶκον αὐτοῦ»⁶, καὶ ὁ τόπος τοῦ πάθους του τὴν «πατρίδα» του⁷. Ὁ μέγας πόθος τῶν χριστιανῶν νὰ ἀποκτήσουν λείψανα μαρτύρων ἀποδεικνύει τὴν ἐπιθυμίαν των νὰ καταστήσουν νέας «κατοικίας» αὐτῶν, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὴν ἐκεῖ παρουσίαν τῶν μαρτύρων καὶ «συνεργοὺς εἰς προσευχήν»⁸. Τὸ ὅτι δὲ ὄν-

1. Πρβ. π.χ. *Γρηγ. Νύσσης*, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 46, 784· «ἔχω καὶ γὰρ μερίδα τοῦ δώρου (λείψανα ἐκ τῶν 40 μαρτύρων) καὶ τῶν ἐμῶν πατέρων τὰ σώματα τοῖς τῶν στρατιωτῶν παρεθέμην λειψάνοις· ἵνα ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀναστάσεως μετὰ εὐ. παρηρησιαστῶν βοηθῶν ἐγερθῶσιν». Πρβ. καὶ Ἁ. *Φυτράκη*, Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, σ. 54 ἐ. *P. Dörfler*, μ.ἐ., σ. 141 ἐ., ἔνθα καὶ αἱ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν μαρτυρίαι. Αἱ πλείσται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἀναφέρονται εἰς τὴν συμπαράστασιν τῶν μαρτύρων ἐν τῷ καιρῷ τῆς κρίσεως.

2. *Θεοδωρήτου*, Φιλόθ. Ἱστορ., MG. 82, 1449. Τοιαύτην ἔκτασιν ἔλαβεν ἡ συνήθεια τοῦ παρὰ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους ἐνταφιασμοῦ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὥστε παρέρση ἀνάγκη νὰ ληφθοῦν καὶ νομοθετικὰ μέτρα (Πρβ. *Cod. Theod.*, IX, 17, 6).

3. *Μ. Βασιλ.*, Ἐπιστ. 197, MG. 32, 713.

4. Ἀποκαλ., 6, 9.

5. Πρβ. π.χ. *Δαμάσου*, Ἐπιγρ., (82), «domus martyris Hippoliti» «martyris sedes» (80). Πρβ. καὶ *CIL*, VIII, ἀριθ. 9717· «Martyris hic locus est, hic sedes sancti...». Παραλλήλως ὑφίστατο καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι «πόλις μαρτύρων, ἡ πόλις ἐστὶ τοῦ Θεοῦ... ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ» καὶ ὅτι τοὺς μάρτυρας «οὐχ ἡ γῆ κατέκρυπεν, ἀλλ' οὐρανὸς ὑπεδέξατο». *Μ. Βασιλ.*, Εἰς τεσσαρ. μάρτ., MG. 31, 509, 524.

6. Πρβ. *Γρηγ. Νύσσης*, Βίον ἁγίας Μακρ., MG. 46, 993. Ἀμβροσ., Ἐπιστ. 22, *ML*. 16, 1022. Πρβ. καὶ *E. Lucius*, μ.ἐ., σ. 272. 274.

7. *Γρηγ. Νύσ.*, Εἰς Θεοδ., MG. 46, 748· «πατρίς μάρτυρος τοῦ πάθους ἡ χώρα».

8. Πρβ. *H. Achelis*, μ. ἐ., II, σ. 350. 441. *E. Lucius*, ἔ.ἀ., σ. 72, Ἀ. *Φυτράκη* ἔ.ἀ., σ. 50.

τως ὑφίστατο μεταξύ τῶν χριστιανῶν ἡ ἀνωτέρω πεποίθησις ἀποδεικνύει πρὸς τούτοις καὶ ἡ σκωπτικὴ παρατήρησις τοῦ Βιγιλαντίου, καθ' ἣν οἱ τιμῶντες τὰ μαρτυρικὰ λείψανα ἐπίστευον ὅτι «αἱ ψυχαὶ τῶν μαρτύρων εὐρίσκοντο πάντοτε παροῦσαι πλησίον τῶν λειψάνων των καὶ ὑπερίπταντο αὐτῶν, ἵνα μὴ εὐρεθῶσι ἀπουσιάζουσαι καθ' ἣν ὥραν θὰ προσήρχετό τις νὰ προσευχηθῇ παρὰ τὸν τάφον των καὶ δὲν δυνηθοῦν οὕτω νὰ ἀκούσωσι τὰς παρακλήσεις του»¹.

V.

Δύνανται ὅμως νὰ συσχετισθοῦν τὰ συμπεράσματα ταῦτα πρὸς τὰς ἀναπτυχθείσας ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐνεργουσῶν διὰ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων δυνάμεων; Ἐπὶ ποίας δὲ βάσεως στηρίζουν οἱ πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν των;

Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν προσέβλεπον πρὸς τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος ὡς πρὸς νεκρὸν σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἀλλὰ «ὡς σῶμα ζῶν καὶ ἀνθοῦν οἱ βλέποντες κατασπάζονται..., ὡς ὁλοκλήρῳ καὶ φαινομένῳ τῷ μάρτυρι»². Καὶ ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει τὰ λείψανα τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν Ρώμῃ «τὰ μέλη τὰ νῦν ζῶντα, νεκρωμένα δε ὅτε ἔζη, ἐν οἷς πᾶσιν Χριστὸς ἔζη..., τὰ ἐνδεδυμένα τὸν Χριστόν»³. Ὁ αὐτὸς πατὴρ ἐπεξηγεῖ προσέτι σαφῶς, ὅτι ἡ διὰ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐκδηλουμένη δύναμις εἶναι «ἡ τοῦ πνεύματος χάρις, ἡ τοῖς ὁστέοις παρακαθημένη καὶ τοῖς ἁγίοις συνοικοῦσα»⁴, εἶναι δηλαδὴ ἡ δύναμις τῆς πνευματοφόρου ψυχῆς αὐτῶν, ἣτις δὲν παραμένει στάσιμος, ἀλλ' «ἀπὸ ψυχῆς εἰς σώματα, καὶ ἀπὸ σωμάτων εἰς ἱμάτια, καὶ ἀπὸ ἱματίων εἰς ὑποδήματα, καὶ ἀπὸ ὑποδημάτων εἰς σκιὰς ἐκτρέχει»⁵. Ὁ Ἰδιος, ὡς ἀνεφέρθη, παρομοιάζει τὰ ἐπὶ τῆς γῆς λείψανα τῶν μαρτύρων πρὸς τὰς ρίζας δένδρων, τῶν ὁποίων οἱ κλάδοι ἀνυψώνονται πρὸς τὸν οὐρανόν, τοὺς μηδέποτε ὅμως δαπανωμένους καρποὺς τῶν κλάδων τούτων δρέπουσιν οἱ πιστοὶ ἐκ τῆς ρίζης αὐτῶν· «Λείψανα ἁγίων ρίζαι κάτω πεφυτευμένοι, καὶ τοὺς κλάδους εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνατείλνουνται. Βούλει καὶ τῶν κλάδων τούτων τοὺς καρποὺς ἰδεῖν; ἄνοιξον ἡμῖν τοὺς τῆς πίστεως ὀφθαλμοὺς καὶ εὐθέως ἐπιδείξω σοι φύσιν καρπῶν θαυμαστῶν...σωμάτων πεφυρωμένων ἴασις καὶ ἁμαρτημάτων συγχώρησις καὶ κα-

1. Ἰερων., *Contra Vigilant.*, κ. 8, ML. 23, 362.

2. Εἰς Θεόδ., MG. 46, 740.

3. Ὁμιλ. 32 εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. Ἐπιστολήν, MG. 60, 680.

4. Ὁμιλ. β' ἐν παλ. Πέτρῳ, MG. 63, 469.

5. Αὐτόθι καὶ Εἰς Αἰγυπτ. μάρτ. MG. 50, 698.

κίας ἀναίρεσις... Πόσοι γοῦν, ἐξ οὗ τὸ σῶμα ἐφντεύθη τοῦτο ἐν τῇ γῇ, μυρίας ἐτρούγησαν ἰάσεις ἀπὸ τῆς ἀγίας ταύτης θήκης, καὶ οὐκ ἀπέλιπεν ὁ καρπός»¹. Ὁ τάφος μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρος εἶναι ἡ θύρα, δι' ἧς ἐκδηλοῦται ἡ δύναμις τῆς πνευματοφόρου αὐτοῦ ψυχῆς, ἡ αὐτὴ δὲ δύναμις, ἥτις ἐξεδηλώθη πολλαπλῶς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς αὐτοῦ μετὰ τὸ πάθος του, καὶ ἥτις ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ νὰ δοῇ διὰ τῶν λειψάνων του. Ἡ διὰ τῶν λειψάνων, συνεπῶς, ἐκδηλουμένη δύναμις εἶναι ἡ χάρις τῶν «Χριστοφόρων» μαρτύρων, εἶναι ἡ ἐν αὐτοῖς «δύναμις τοῦ Θεοῦ», εἶναι ἡ «χάρις τοῦ Πνεύματος», ἥτις εἶχε δοθῇ ὑπὸ τοῦ Κυρίου εἰς αὐτούς. «Ἄνοιξον τῆς πίστεως τοὺς ὀφθαλμούς, γράφει ὁ Χρυσόστομος, καὶ βλέπε παρακατημένην αὐτοῖς (τοῖς ὁστέοις τῶν μαρτύρων) τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν, περιβεβλημένην αὐτοῖς τοῦ Πνεύματος τὴν χάριν, περιστέλλουσαν αὐτοὺς τοῦ οὐρανοῦ φωτὸς τὴν δόξαν»², «τοῦ Πνεύματος τὴν ἐνέργειαν»³. Τὰ σώματα τῶν μαρτύρων, ὁμολογεῖ καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, «ἴσα δύνανται ταῖς ἀγίαις ψυχαῖς ἢ ἐπαφώμενα ἢ τιμώμενα»⁴ καὶ ἐπιτελοῦν, ὥς γράφει ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων († 386), διὰ τῆς δι' αὐτῶν ἐκδηλουμένης χάριτος, «ψυχῆς ἔργον», «διὰ τὴν ἐν τοσοῦτοις ἔτεσιν ἐνοικήσαν ἐν αὐτοῖς δικαίαν ψυχὴν»⁵. Ὁ Ἰππόλυτος ὁ Ρώμης († 235), ἓνα καὶ πλεόν αἰῶνα προηγουμένως, δὲν ἐξέφραζε διάφορον ἄποψιν, δεχόμενος ὅτι οὐ μόνον ἡ «φθαρτὴ σὰρξ» τῶν συμβολιζόντων τοὺς μάρτυρας τριῶν παίδων «ὑπάρχουσα περὶ ψυχὴν ἀγίαν περικειμένη» ἀγιάζεται καὶ καθίσταται ἀθάνατος, ἀλλὰ καὶ τὰ «ἱμάτια περὶ τὰ σώματα τῶν παίδων περικείμενα καὶ ταῦτα σὺν αὐτοῖς ἡγιασθῇ καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ ἐ[δ]απανήθη]»⁶.

Αἱ ἀναφερθεῖσαι γινώμει τῶν Πατέρων ἐπεξηγοῦν σαφῶς, ὅτι ἡ διὰ τῶν λειψάνων ἐκδηλουμένη δύναμις δὲν εἶναι οὐδὲν ἕτερον ἢ ἡ δύναμις ἣν ἐκέκτητο ἡ πνευματοφόρος καὶ «χριστοφόρος» ψυχὴ τοῦ μάρτυρος ἡ καὶ θαυματουργικὰς πράξεις ἐπιτελοῦσα, ὥς διηγείται τὸ ἀρχαιότατον μαρτύριον τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ἡ χάρις αὕτη τοῦ ἐν τῷ μάρτυρι οἰκοῦντος ἀγίου Πνεύματος, τοῦ ὑπ' αὐτοῦ φερομένου Χριστοῦ, καθίστατο, ὥς ἐλέχθη, μόνιμον κτῆμα καὶ ιδιότης οὐχὶ μόνον τῆς ἰδίας αὐτοῦ ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ

1. Εἰς Ἰουλιανὸν μάρτυρα, MG. 50, 672-3.

2. Εἰς Μακκαβ., MG. 50, 617.

3. Εἰς Ἰγνάτ., MG. 50, 595.

4. Κατὰ Ἰουλιανοῦ, I, 69, MG. 35, 589.

5. Κατήχ., 18 MG. 33, 1036-7.

6. Εἰς Δανιὴλ II, 28 (Bonwetsch - Achelis, σ. 94).

σώματος αὐτοῦ, μετ' οὗ αὕτη συνεδέετο στενῶς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ μάρτυρος ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴν καθολικὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν, καὶ τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος πρόκειται νὰ συναναστῇ μετὰ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὡς καὶ τὰ σώματα πάντων τῶν χριστιανῶν¹. Τὰ διὰ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἐπιτελούμενα διὰ τῶν «χριστοφόρων» ψυχῶν τῶν ἁγίων θαύματα ἀποτελοῦν συνέχειαν τρόπον τινα τῶν θαυματουργικῶν πράξεων αὐτοῦ τοῦ Κυρίου, Ὅστις οὐ μόνον διεβαίωσε τοὺς μαθητάς Του ὅτι «ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ κάκεινος ποιήσει, καὶ μείζονα τούτων ποιήσει²», ἀλλὰ καὶ ὄντως ἐνεργεῖ δι' αὐτῶν. Οἱ ἐκ τῶν χριστιανῶν δὲ μόνον οἱ πιστεύοντες, οἱ ἔχοντες ἀνοικτοὺς «τῆς πίστεως τοὺς ὀφθαλμούς», δύνανται νὰ ἀξιωθῶσι τῆς ἐκ τῶν μαρτυρικῶν τούτων λειψάνων ἀπορροεούσης χάριτος³. «Ἡ γὰρ ἐπανθοῦσα (τοῖς λειψάνοις) χάρις διανέμει τὰ δῶρα, τῇ πίστει τῶν προσιόντων τὴν φιλοτιμίαν μετροῦσα», «οἱ πιστῶς δὲ ἐπαγγέλλοντες, τυγχάνουσιν ὧν περ αὐτοῦσιν⁴».

Τοιοιουτρόπως ἡ περὶ τῶν δυνάμεων τῶν λειψάνων διδασκαλία τῶν Πατέρων τοῦ τετάρτου αἰῶνος δὲν παρουσιάζεται ὡς εἰσάγουσα νέον τι κατ' οὐσίαν ἐν ταῖς περὶ τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεσιν, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐρμηνεύουσα τὰς ἐκδηλωθείσας φυσικὰς συνεπειὰς καὶ λογικὰ ἐπακόλουθα τῶν ὑφισταμένων ἀπὸ τῶν πρώτων ἀκόμη αἰώνων προϋποθέσεων. Τὰ τοιαῦτα δὲ ἐπακόλουθα, ἐφ' ὅσον ὑφίσταντο αἱ ἐφ' ὧν ἐρείδονται προϋποθέσεις, ἠδύναντο νὰ ἐμφανισθοῦν ἀσφαλῶς καὶ ἐνωρίτερον. Ἡ παρατηρηθεῖσα ἐπιβράδυνσις πιθανῶς νὰ ὀφείληται εἰς τοὺς δισταγμοὺς τῆς Ἐκκλησίας μὴ τυχὸν αἱ τοιαῦται ἐκδηλώσεις τῶν πιστῶν τῆς θεωρηθοῦν ὡς μιμούμεναι εἰδωλολατρικὰς συνηθείας. Γνωρίζομεν δὲ καὶ ἐκ τῶν ἀναφερθεισῶν ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ πηγῶν πόσον πρόθυμοι ἐνεφανίζοντο εἰς ἐκάστην εὐκαιρίαν οἱ διώκται τῶν χριστιανῶν ἵνα παρεξηγήσωσι καὶ τὴν ἐλαχίστην ἐκδήλωσιν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν μαρτύρων των, ἰσχυριζόμενοι ὅτι δηθὲν ἐπρόκειτο οὗτοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Ἐσταυρωμένον καὶ νὰ λατρεύσουν αὐτοὺς ὡς Θεούς, ὡς καὶ τὴν προσπάθειαν τῶν χριστιανῶν ὅπως ἀντικρούσωσι τὰς κατηγορίας ταύτας καὶ προσδιορίσουν σαφῶς τὸ

1. Πρβ. π.χ. Ἱωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς Βαβύλαν, ΜΓ. 50, 553. «Τοσαύτη τῶν ἁγίων ἡ δύναμις, ὧν ζώντων μὲν οὐδὲ τὰς σκιὰς φέρουσιν, οὐδὲ τὰ ἱμάτια, τελευτησάντων δὲ καὶ τὰς λάρνακας τρέμουσιν» (οἱ δαίμονες). Πρβ. καὶ F. J. Dölger, *Christophoros* κλπ., ἔ.ἀ., σ. 73 καὶ E. Lucius, μ.ἔ., σ. 64.

2. Ἱωάνν., 14, 12. Ἱωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς Βαβύλ., ΜΓ. 50, 553 ἔ.

3. Πρβ. π.χ. Χρυσόστ., Εἰς Μακκαβ. ΜΓ. 50, 617. Εἰς Ἰγνάτ., Αὐτόθι, σ. 595 ἔ.

4. Θεοδώρητον, Ἑλλην. παθ. θερ., VIII, ΜΓ. 83, 1012. 1032.

εἶδος τῆς ἀποδιδομένης εἰς τοὺς μιμητὰς τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου τιμῆς, ὥστε νὰ μὴ θεωρηθοῦν οὗτοι «ἀνθρωπολάτραι»¹. Οὕτως ἡ χαρακτηρίζουσα πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς διωκομένης Ἐκκλησίας τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων σύνεσις ἐπέβαλεν, ὥστε καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν ἡρώων τῆς πίστεως ἐκδηλώσεις νὰ εἶναι νουνεχεῖς καὶ συγκεκρατημέναι, ἵνα μὴ παρέχωσιν αὐταὶ ἀφορμὰς κατηγοριῶν εἰς τοὺς διώκτας καὶ ἴσως παρεξηγήσεων καὶ μεταξὺ τῶν πιστῶν². Ὅταν τοῦναντίον ἤρχισεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ τρίτου αἰῶνος, νὰ ἐπικρατῇ μακροχρόνιος εἰρήνη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἶχε δημιουργηθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ περίοδος τῶν διωγμῶν ἀνῆκεν ἤδη εἰς τὸ παρελθὸν καὶ προσέτι ὅτι ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία οὐδὲν εἶχε πλέον νὰ φοβηθῇ ἐκ τῶν τυχόν κατηγοριῶν τῶν ἐθνικῶν, ὁ ἐπικρατήσας ἐπινίκιος ἐνθουσιασμός ἐνισχυόμενος καὶ ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἀθρόως προσερχομένων εἰς τὸν χριστιανισμόν ἐθνικῶν, χωρὶς δὲ νὰ ὑποτάσσουν οὗτοι ἐξ ὁλοκλήρου τὰς ἰδίαις αὐτῶν συνηθείας ὑπὸ τὴν αὐστηρότητα τῶν χριστιανικῶν ἐκδηλώσεων καὶ συνηθειῶν, παρεμέρισε τὴν παλαιότεραν ἐπιφυλακτικότητά της καὶ ἐπέτρεψε καὶ τὰς πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν ἐκδηλώσεις καὶ πέρα τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνεκτῶν ὁρίων, ὡς καὶ ἀνωτέρω παρετηρήθη³.

Ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τοῦ ξερυνωμένου φαινομένου καθιστᾷ τὴν

1. Πρβ. π.χ. Μαρτ. Πολυκ., κ. 17 (*Knopf - Krüger*, σ. 6), *Εὐσεβ.*, VIII, 6, 7. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 30. 41. Ἐνδεικτικὴ τυγχάνει ἡ προσπάθεια τοῦ Ὡριγένους ἐν τῷ κατὰ Κέλσου ἔργῳ του νὰ ἐξάρῃ τὸν καθαρῶς πνευματικὸν καὶ μεταφυσικὸν χαρακτῆρα τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν, ὥστε νὰ στερήσῃ οἰασδήποτε βάσεως τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἀντιπάλου του. (Πρβ. ἰδίᾳ III, 34, VIII, 18. 23 κλπ). Αἱ παρεξηγήσεις δὲν κατέπαυσαν καὶ μετὰ τὴν ἐκικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ Πατέρες δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἡσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπανερχῶνται ἐπανειλημμένως ἐπὶ τοῦ θέματος, ἔστω καὶ ἂν οὐδένα κίνδυνον διέτρεχε πλέον ἡ πίστις αὐτῶν. (Πρβ. π.χ. *Κυρίλλ.* Ἀλεξ., Κατὰ Ἰουλ., VI, MG. 76, 812· «τούς γε μὴν ἁγίους μάρτυρας, οὔτε θεοὺς εἶναι φαιμέν, οὔτε προσκυνεῖν εἰθίσμεθα λατρευτικῶς δηλονότι, ἀλλὰ σχετικῶς καὶ τιμητικῶς». Ἀστερίου Ἀμασ., (Εἰς μάρτ., MG. 40, 321-4), ἐνθα καὶ προσδιορίζεται ἡ ἐκ τῶν μαρτύρων προσδοκωμένη ὠφέλεια· «Ἡμεῖς μάρτυρας οὐ προσκυνούμεν, ἀλλὰ τιμῶμεν, ὡς γνησίους προσκυνητὰς Θεοῦ· οὐ σέβομεν ἀνθρώπους, θαυμάζομεν δὲ τοὺς ἐν καιρῷ πειρασμῶν καλῶς σεβασθέντας Θεῷ. Ἐν θήκαις φιλοκάλοις ἀποτιθέμεθα, καὶ οἴκους τῆς ἀναπαύσεως ἐγείρομεν, ταῖς κατασκευαῖς μεγαλοπρεπεῖς, ἵνα ζηλώσωμεν τὰς τῶν καλῶς τελευτησάντων τιμάς... Τοῖς ἀγαπωμένοις παρὰ τοῦ Δεσπότη ὁμοδούλοις προσφεύγομεν, ἵνα ἐκεῖνοι ἐν τοῖς ἰδίοις κατορθώμασι τὰ ἡμέτερα θεραπεύωσι πλημμελήματα». Θεοδώρητου, Ἑλλην. παθ.μ. θεραπευτ., VIII. MG. 83, 1012. 1017· «γελᾶτε καὶ κωμωδεῖτε τὸ τούτοις παρὰ πάντων προσφερόμενον γέρας, καὶ μῦσος ὑπολαμβάνετε τὸ πελάζειν τοῖς τάφοις».

2. Πρβ. καὶ *H. Delehaye*, *Les origines* κλπ., σ. 43

3. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 117 ἑ.

ἐμφάνισιν αὐτοῦ φυσικωτέραν, διότι προσδιορίζει τὰς δημιουργησάσας τοῦτο προϋποθέσεις, ἐξηγεῖ συνηθείας τινας, ὡς τοῦ διαμελισμοῦ καὶ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων, ἐμφανιζομένας τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ τετάρτου αἰῶνος, δικαιολογεῖ τὴν περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου ἐμφανιζομένην ἐξέλιξιν τῶν σχετικῶν συνηθειῶν καὶ ἀντιλήψεων καὶ ἐπὶ τούτοις παρέχει, φρονοῦμεν, τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν εὐλογον ἀπορίαν τῶν δεχομένων τὴν ἐμφάνισιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιλήψεων περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος περὶ τοῦ πόθεν παρελήφθησαν αἱ ἰδέαι αὗται καὶ πῶς ἐπεκράτησαν τόσον ταχέως, ἄνευ οὐδεμιᾶς σχεδὸν ἀντιδράσεως, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις κατ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν ἠγωνίζετο μετὰ τῆς γνωστῆς λεπτολόγου διαλεκτικότητος νὰ προσδιορίσῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ τὴν ὁρθὴν καὶ καθαράν διδασκαλίαν τῆς καὶ νὰ ἐκκαθάρῃ ταύτην ἀπὸ παντὸς στοιχείου μὴ προερχομένου ἐκ τῶν πηγῶν τῆς πίστεως αὐτῆς.

* * *

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ διατυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ *K. Holl* ἄποψις, ὅτι αἱ περὶ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις, αἱ ἀναφανεῖσαι κατ' αὐτὸν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἐδημιουργήθησαν ἐκ τῶν ἀποδιδομένων εἰς τοὺς κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀναφανέντας μοναχοὺς ὑπερφυσικῶν καὶ θαυματουργικῶν δυνάμεων¹. Ἐν πρώτοις αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος περὶ τῶν μαρτύρων καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ παλαιότεραι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὅποτε ὅντως ἤρχισε δημιουργουμένη ἡ πίστις ὅτι καὶ οἱ μοναχοὶ ἦσαν φορεῖς ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Ὡς λεπτομερῶς ἀνεπτύχθη ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης ἐργασίας, τὴν πεποίτησιν περὶ τῶν διὰ τῶν πασχόντων διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἐκδηλουμένων δυνάμεων ἀνευρίσκομεν ἤδη κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα, ἡ πίστις δὲ ὅτι καὶ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ἐκέκτηντο ὑπερφυσικὰς ἰδιότητας ὑφίστατο ἀσφαλῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ μάλιστα ἔτι προγενέστερον. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρίαι δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς τεθείσης ὑπὸ τοῦ *Holl* βάσεως. Ἡ συσχέτισις ἂφ' ἑτέρου τῶν δύο χορῶν τῶν ἁγίων, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μοναχῶν, εἶναι ὀρθή, δὲν δικαιολογεῖται ὅμως ἐκ τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων ἡ ἄποψις ὅτι αἱ τῶν μοναχῶν ἰδιότητες μετεβιβάσθησαν κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα εἰς τοὺς μάρτυρας. Ἀπ' ἐναντίας «οἱ μαρτυροῦντες τῇ συνειδήσει» μοναχοὶ διεδέχθησαν μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας τοὺς μάρτυρας τῶν διωγμῶν καὶ εἰς αὐτούς, ὡς τοὺς νέους ἥρωας τῆς πίστεως, ἀπεδόθησαν αἱ

1. Die Vorstellung vom Märtyrer κλπ., ἔ.ἀ., σ 90 ἔ.

μόνον εἰς τοὺς μάρτυρας ἀποδιδόμεναι ἀρχαιότερον ἀντιλήψεις αὐται, ὥς κατεδείχθη ὑφ' ἡμῶν ἀλλαχοῦ¹.

Ὑπεστηρίχθη καὶ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ *A. v. Harnack*², ὅτι αἱ καθαρῶς, κατ' αὐτόν, εἰδωλολατρικαὶ ἀντιλήψεις περὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων υἱο-
θετήθησαν ἀπλῶς ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ
μάλιστα τοῦ Αὐγουστίνου, διότι διὰ τῆς δι' αὐτῶν ἐκδηλουμένης ἀπὸ τῆς
ἐποχῆς ἐκείνης θαυματουργικῆς δράσεως ἐπεβεβαιοῦτο καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους
ἐκείνους παρουσία καὶ δρᾶσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις
μετὰ τὴν λῆξιν τῶν διωγμῶν, τῆς περιόδου ταύτης τοῦ διαρκοῦς θαύματος
τῶν μαρτύρων, ἐφαίνεται εἰς τὰ ὅμματα τῶν πιστῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιθυμούν-
των νὰ ἀσπασθοῦν τὴν νέαν πίστιν ἐθνικῶν, ὥς ἐστερημένη τῆς δυνάμεως
ἐκείνης. Ὡς δ' ἀκριβῶς, ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ *H.* ἐν συνεχείᾳ, σκοπὸς τῶν περι-
γραφόντων τοὺς ἄθλους τῶν μαρτύρων κειμένων ἦτο «ἵνα μὴ τις ἢ ἀβεβαιό-
της ἢ ὀλιγοπιστία τοῖς παλαιοῖς μόνον τὴν χάριν καὶ τὴν δύναμιν δεδόσθαι
νομίσῃ» καὶ ὅτι «τὰ νῦν πραχθέντα οὐ τὴν αὐτὴν παρρησίαν ἔχει, ἐπεὶ δοκεῖ
πὺς εἶναι τὰ ἀρχαῖα σεμνότερα», ἀλλ' ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ εἶναι ἡ δύναμις
τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἡ δρῶσα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, «πάντοτε ἐργαζομένου τοῦ
Θεοῦ, ᾧ ἐπηγγείλατο εἰς μαρτύριον μὲν τῶν ἀπίστων, εἰς ἀντίλημψιν δὲ τῶν
πιστῶν»³, τοιουτοτρόπως καὶ σκοπὸς τῶν περιγραφόντων τὰ θαύματα τῶν
μαρτυρικῶν λειψάνων διηγήσεων ἦτο, ἵνα ἀκριβῶς δειχθῇ ὅτι ἡ ἐν τῇ Ἐκ-
κλησίᾳ δύναμις τοῦ ἁγίου Πνεύματος παραμένει πάντοτε ἀμείωτος δρῶσα νῦν
ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις διὰ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων τῆς. Καθ' ὃν τρό-
πον ἐπὶ τούτοις κατεβάλλετο παρὰ τῶν συντακτῶν τῶν ἀρχαίων μαρτυρίων
πᾶσα μέριμνα διὰ τὴν διάδοσιν αὐτῶν πρὸς δόξαν Θεοῦ, οὕτως καὶ κατὰ
τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐπεδιώκετο νὰ γνωστοποιῶνται τὰ θαύματα τῶν μαρτυ-
ρικῶν λειψάνων διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν σχετικῶν περιγραφῶν ἐπ' Ἐκκλη-
σίας ἢ διὰ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν, ἵνα δι' αὐτῶν ἀποδεικνύηται ὅτι ὁ αὐτὸς
Θεός, Ὁ ἐπιτελέσας τὰ ἐν τῇ *K.* Διαθήκῃ καὶ ἐν τοῖς ἀρχαίοις μαρτυρίοις θαύ-
ματα, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιτελῇ καὶ τὰς νέας ταύτας θαυματουργικὰς πράξεις⁴.

Αἱ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς παρατηρούμεναι περὶ τῶν μαρτύρων καὶ
τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις καὶ συνήθειαι δὲν δύνανται κατ' ἀρχὴν

1. Πρβ. *Ἀ. Φυτράκη*, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, σ. 9 ἔ.

2. Das Ursprüngliche Motiv der Abfassung von Märtyrer- und Heilungs-
acten in der Kirche, ἔ. ἄ., σ. 106 ἔ. Πρβ. καὶ *J. Zellinger*, Augustin und die
Volksfrömmigkeit, München 1933, σ. 50 ἔ. Πρβ. καὶ *K. Holl*, ἔ. ἄ., σ. 74 ἔ., ἐνθα
ἀποκροῦνται τινες ἐκ τῶν διατυπωμένων ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ *Harnack* ἀπόψεων.

3. Μαρτ. Περπετ., κ. 1. (*Gebhardt*, σ. 61-3).

4. Αὐτόθι, σ. 109. 112-115.

νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἔξ ὁλοκλήρου εἰδωλολατρικαί, κληροδοτηθεῖσαι δῆθεν μὲ ἡλλαγμένον μόνον τὸ περίβλημα ἐκ τῆς ἀποθνησκούσης εἰδωλολατρείας εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν¹. Ἀνεπτύχθη ἐκτενῶς ἀνωτέρω, ὅτι ὄντως ὠρισμένα τινὰ ἔθιμα, ἀπαντῶντα καὶ παρ' ἐθνικοῖς καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς καὶ συνδεόμενα μετὰ τῶν νεκρῶν, παρουσιάζουν ἀναλύμενα, λόγῳ τῆς μορφῆς αὐτῶν, τῆς μακραίωνος παραδόσεως καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς νὰ διατηρῇ κατὰ τινὰ τρόπον ἐπαφήν τινα μετὰ τῶν ἀποθνησκόντων προσφιλῶν αὐτῆς προσώπων, ὁμοιότητάς τινας ἐκδηλώσεων ἐνίοτε καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν. Ὁ ἐρευνῶν ὅμως καὶ ἐπισημαίνων τὰ φαινόμενα ταῦτα δὲν θὰ πρέπη νὰ λησμονῇ ὅτι πολλάκις ἡ αὐτὴ ἐκδήλωσις παρατηρουμένη εἰς διάφορα σύγχρονα μάλιστα πρόσωπα δὲν κέκτηται πολλάκις τὸ αὐτὸ νόημα. Τὸ αὐτὸ κατὰ μείζονα λόγον ἰσχύει προκειμένου περὶ ἀνθρώπων διαφόρων ἐποχῶν καὶ δὴ ὁρμωμένων ἐκ διαφόρων προϋποθέσεων. Μία συνήθεια δύναται νὰ ἐπιζῇ καθ' ὃν χρόνον ἡ δημιουργήσασα ταύτην ἀρχικὴ πίστις εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἑκατονταετηρίδων νεκρά². Ἐν τῇ θρησκευτικῇ σφαίρᾳ ἰδίᾳ συμβαίνει πολλάκις, ὡς ὁρθῶς ὑποστηρίζεται³, ὥστε εἰς ἐκδηλώσεις ἐχούσας ἑξωτερικὴν ὁμοιότητα μορφῶν νὰ παρατηρῇται οὐσιώδης διαφορὰ σημασίας καὶ πνεύματος. Ἡ βαθυτέρα μελέτη τῶν ἐρευνωμένων ἐνταῦθα φαινομένων καὶ ἡ ὁρθὴ τοποθέτησις αὐτῶν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς διαμορφώσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων πείθει τὸν ἐρευνητὴν, ὅτι αἱ συνδεόμεναι μετ' αὐτῶν ἀντιλήψεις καὶ συνήθειαι ἔχουν τόσον διαποτισθῇ ὑπὸ τοῦ νέου μεταφυσικοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ὥστε κατ' οὐσίαν παρουσιάζονται μὲ τελείως νέον περιεχόμενον καὶ μετὰ δυσκολίας δύναται τις ἐνίοτε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀρχικὴν προέλευσιν καὶ σημασίαν αὐτῶν⁴. Ὁ χριστιανισμὸς συνέχισε καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὠρισμένα ὑπάρχοντα ἔθιμα, ἀλλὰ ἵνα χρησιμοποιήσῃ ταῦτα μόνον ὡς μέσα ἐκφράσεως τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἰδεῶν, ὡς ἐχρησιμοποίησεν, ὡς γνωστόν, καὶ ὠρισμένα καθαρῶς ἐθνικὰ σύμβολα διὰ νὰ συμβολίσῃ καὶ ἐκφράσῃ ἰδίᾳ διδασκαλίας. Ἡ πρὸς τοὺς μάρτυρας συνεπῶς καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν τιμὴ τῶν χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων παρουσιάζει ἀσφαλῶς εἰς τινὰς περιπτώσεις ὁμοιότητάς τινας ἐκδηλώσεων πρὸς παραλλήλους σχετικὰς συνηθείας τῆς ἐθνικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ οὐχὶ ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ πνεύματος αὐτῆς⁵.

1. A. v. Harnack, *Αὐτόθι*, σελ. 109.

2. Πρβ. καὶ P. Dörfler, μ.ε., σ. 13.

3. Πρβ. L. Bieler, μ.ε. I, σ. 146 ἔ. ὡς καὶ P. Wendland, *Die Hellenistisch-Römische Kultur* κλπ. I²⁻³, Tübingen 1912, σ. 95.

4. Πρβ. H. Leclercq, ἐν DAL, X, σ. 2430. P. Dörfler, μ.ε., σ. 13.

5. Πρβ. καὶ H. Delehaye, *Légendes Hagiographiques*, σ. 157.

Παρατηρήθη ὅτι ἐν αὐταῖς ταῖς πηγαῖς ἀνευρίσκομεν πολλάκις μαρτυρίας παραλληλίζουσας ὄντως τὰς περὶ τῶν μαρτύρων καὶ ἰδίᾳ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἀντιλήψεις πρὸς ἀντιστοίχους εἰδωλολατρικὰς συνηθείας, πρὸς ἐξουδετέρωσιν μάλιστα τῶν ὁποίων φαίνονται ὡς εἰσαχθεῖσαι εἰς τινὰς περιπτώσεις αἱ συναφεῖς χριστιανικαί. Ἀνεπτύχθη ἤδη, ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος *Γρηγόριος ὁ θαυματουργός*, «πρὸς καινὸν βίον μεταρρυθμίζων» τὰς συνηθείας τῶν κατοίκων τοῦ Πόντου, ἐχρησιμοποίησε τὰς περὶ τοὺς μαρτυρικοὺς τάφους πανηγύρεις διὰ νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς νεοφωτίστους ἐκ τῶν εἰδωλολατρικῶν νεκρικῶν εὐωχιῶν, τὰς ὁποίας οὗτοι ἰδιαίτερος ἡγάπων¹. Ὁ Εὐσέβιος, περιγράφων τὰς ἀποδιδομένας ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν τιμὰς εἰς τοὺς ἐν πολέμοις πίπτοντας, τοὺς ὁποίους οὗτοι ἐθεώρουν «ὡς δαίμονας γεγονότας» καὶ «ἐθεράπευον καὶ προσεκύνουν τὰς θήκας αὐτῶν», καταλήγει ὅτι «ταῦτα ἀρμόζει ἐπὶ τῇ τῶν θεοφιλῶν τελευτῇ (τῶν μαρτύρων), οὓς στρατιώτας τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας οὐκ ἂν ἀμάρτοις εἰπὼν, παραλαμβάνεσθαι. Ὅθεν καὶ ἐπὶ τὰς θήκας αὐτῶν ἔθος ἡμῖν παρίεναι καὶ τὰς εὐχὰς παρὰ ταύταις ποιεῖσθαι, τιμᾶν τε τὰς μακαρίας αὐτῶν ψυχὰς»². Ὁ Θεοδώρητος βραδύτερον³, ὁμιλῶν περὶ τοῦ παντελοῦς ἐξαφανισμοῦ τῶν ἀρχαίων ἱερῶν καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῶν κυρίως διὰ Μαρτυρίων, δὲν ἀποκρύπτει τὴν χαρὰν του, διότι ἅπλοῖ ἄνθρωποι, «ἰδιῶται, στρατιῶται, οἰκέται καὶ θεραπαινίδες», ἐνδυναμωθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κατώρθωσαν νὰ καταδικάσουν εἰς λήθην τοὺς ἀρχαίους θεοὺς. «Τοὺς γὰρ οἰκείους νεκρούς, παρατηρεῖ ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς ἐθνικούς, ὁ Δεσπότης ἀντεισῆξε τοῖς ὑμετέροις θεοῖς καὶ τοὺς μὲν φρούδους ἀπέφηνε, τούτοις δὲ τὸ ἐκείνων ἀπένειμε γέρας. Ἀντὶ γὰρ δὴ τῶν Πανδίων καὶ Διασίων καὶ Διονυσίων καὶ τῶν ἄλλων ὑμῶν ἑορτῶν, Πέτρου καὶ Παύλου καὶ Θωμᾶ καὶ Σεργίου καὶ Μαρκέλλου καὶ Λεοντίου καὶ Παντελεήμονος καὶ Ἀντωνίνου καὶ Μαρικίου καὶ τῶν ἄλλων μαρτύρων ἐπιτελοῦνται δημοθοινίαι καὶ ἀντὶ τῆς πάλαι πομπείας καὶ αἰσχροουργίας καὶ αἰσχρορρημοσύνης σῶφρονες ἑορτάζονται πανηγύρεις».

Αἱ μαρτυρίαι ὅμως αὗται δὲν ἀποτελοῦν ὁμολογίαν, οὕτως εἶπεῖν, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς υἱοθέτησε ἐθνικὰ ἔθιμα⁴, ἀλλὰ παρουσιάζουν τὸν τρόπον ἀκριβῶς τῆς ἀντιμετωπίσεως αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τὴν μέθοδον διεισδύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπὶ τούτοις τὸν τρόπον τοῦ πλήρους ἐκχριστιανισμοῦ τῶν

1. Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 67 ἔ. 76.

2. Εὐαγ. προπαρ., XIII, 11, MG. 21, 1096.

3. Ἑλλην. παθ. θεραπ., VIII., MG. 83, 1032-3.

4. E. Lucius, μ.ε., σ. 3, 73 κλπ. A. v. Harnack, Die Mission, σ. 758 ἔ. 923 κλπ.

ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθεῖσων ἀρχαίων συνηθειῶν, εἰς ἃς καὶ ἐνεφύσησεν οὗτος νέαν αἴγλην καὶ νέαν σημασίαν καὶ διάφορον περιεχόμενον¹.

Ἐπὶ τούτοις, διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν γνώμην τοῦ Harnack, ἡ παρουσία τοῦ Ἀγ. Πνεύματος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐθεωρεῖτο τόσον αὐτονόητος καὶ αἱ ὑπερφυσικαὶ ἐκδηλώσεις αἱ τελούμεναι «ἐν δυνάμει πνεύματος» τόσον συνηθεῖς καὶ συνεχεῖς, ὥστε καθίσταται ὄντως ἀκατανόητος ὁλόκληρος ἡ ἱστορία αὐτῆς, ἂν δὲν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ προϋπόθεσις αὕτη. «Οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ Ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἐκάστης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν Ἑθνῶν ἐπιτελεῖ», μαρτυρεῖ περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὁ Εἰρηναῖος². Ἄλλωστε, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, πᾶσα μυστηριακὴ πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας προϋποθέτει τὴν παρουσίαν καὶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. «Καὶ γάρ, ἐρωτᾷ, εἰ μὴ πνεῦμα ἅγιόν ἐστιν ἐν ἡμῖν (ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ), πῶς ἂν οὗτοι οἱ κατὰ τὴν ἱερὰν νύκτα ταύτην φωτισθέντες τῶν ἁμαρτιῶν ἀπηλλάγησαν; οὐδὲ γάρ ἐστιν ἁμαρτημάτων ἀπαλλαγῆναι ἄνευ τοῦ Πνεύματος ἐνεργείας»³.

Διδακτικωτάτῃ προσέτι διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἐρευνωμένων ἐνταῦθα καὶ τόσον παρεξηγηθέντων φαινομένων τυγχάνει ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πατέρων ἐναντι συναφῶν συνηθειῶν, δι' ἃς ὅμως δὲν ὑφίσταντο αἱ χριστιανικαὶ προϋποθέσεις, αἵτινες ὑπῆρχον διὰ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων. Ἡ χρησιμοποίησις π. χ. ποικίλων φυλακτηρίων ἦτο συνηθεῖα εὐρύτατα διαδεδομένη εἰς ὁλόκληρον τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον⁴. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ οἱ χριστιανοί, ἅλλα καὶ κληρικοὶ τινες προσέτι, δὲν ἐγκατέλειπον εὐχερῶς τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἔθιμον. Ἦδη ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος συγκληθεῖσα ἐν Λαοδικείᾳ Σύνοδος ἐν τῷ 36ῳ κανόνι αὐτῆς ἐπελήφθη τοῦ θέματος τούτου ὁρίσασα, «ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικούς ἢ κληρικούς... ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια, ἅτινά ἐστι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Τοὺς δὲ φοροῦντας, ρίπτεσθαι ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἐκελεύσαμεν»⁴. Ἐπίσης

1. Πρβ. καὶ Π. Τρεμπέλα, Λειτουργ. πλανῶν ἔλεγχος, σ. 4. Α. Φιλιππίδου, Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων, Ἀθήναι 1938, σ. 2 ἔ.

2. Παρ' Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορ. V, 7, 5. Πρβ. καὶ Ὡριγέν., Κατὰ Κέλσου, VII, 8 (Koetschau, σ. 160).

3. Εἰς Πεντηκ., MG. 50, 457-8. Πρβ. καὶ Περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως, MG. 50, 432.

4. Πρβ. π. χ. F. J. Dölger, Das Anhängerkreuzchen der hl. Makrina und ihr Ring mit der Kreuzpartikel, Ant. und Christ., III. 1932, σ. 84 ἔ. F. Eckstein — J. Waszink, Amulett, Reall. für Ant. und Christentum, I, σ. 397 ἔ.

4. Πρβ. Ἀ. Ἀλιβιζάτου, ἔ. ἀ., σ. 203. Πρβ. καὶ 24ον Κανόνα τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου, Αὐτόθι σ. 164.

εἰς κοπτικὸν κείμενον τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, περιέχον ἀπόκρυφα κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Α' Οἰκ. Συνόδου, ἀπαγορεύεται εἰς πάντα χριστιανόν, εὐρισκόμενον ἐν ἀσθενείᾳ ἢ ἐν ὀδύνῃ ἢ ἐν θλίψει, νὰ μεταβαίνει εἰς μάγους καὶ νὰ λαμβάνῃ φυλακτήρια ¹. Καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος καταφέρεται μετὰ δριμύτητος ἐναντίον παντὸς χριστιανοῦ, ὅστις μεταχειρίζεται τοιαῦτα ἐθνικὰ φυλακτήρια, «ὅτι ἐαυτὸν ἐποίησεν ἀντὶ πιστοῦ ἄπιστον, ἀντὶ δὲ χριστιανοῦ ἐθνικόν, ἀντὶ δὲ συνετοῦ ἀσύνετον, ἀντὶ δὲ λογικοῦ ἀλόγιστον». Ὁ αὐτὸς πατὴρ περιγράφει κατωτέρω λεπτομερῶς τὰ λαμβάνοντα χώραν «καταντλεῖ γάρ σοι γραῦς διὰ κ' ὀβελούς ἢ τετάρτην οἴνου ἐπαοιδὴν τοῦ Ὁρφέως (ὄφεως). Καὶ σὺ ἔστηκας ὡς ὄνος χασμώμενος, φορῶν δὲ ἐπὶ τὸν αὐχένα τὴν ρυπαρίαν τῶν τετραπόδων, παρακρουσάμενος τὴν σφραγίδα τοῦ σωτηρίου σταυροῦ. Ἦν σφραγίδα οὐ μόνον νοσήματα δεδοίκασιν, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ στίφος τῶν δαιμόνων φοβεῖται καὶ τέθηπεν. Ὅθεν καὶ πᾶς γόης ἀσφράγιστος ὑπάρχει²». Κατὰ τῆς συνηθείας ταύτης καταφέρονται μετὰ τῆς αὐτῆς δριμύτητος καὶ ὁ Εὐσέβιος ³, καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ⁴, καὶ ἰδίᾳ ὁ Χρυσόστομος ⁵.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ὑπῆρχον ἀσφαλῶς φυλακτήρια ἐκ μαρτυρικῶν λειψάνων, ὡς βεβαίῳ τὸ παράδειγμα τῆς ἀσπαζομένης τὸ ὑπ' αὐτῆς φερόμενον ὁστοῦν μάρτυρος γυναικὸς ἐν Β. Ἀφρικῇ, ὁ διαμελισμὸς τῶν λειψάνων τῶν τεσσαράκοντα μαρτύρων μεταξὺ τῶν πιστῶν, ἡ μαρτυρία τοῦ Προυδεντίου ⁶, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποκατοπτρίζονται ἀσφαλῶς συνήθειαι τῆς ἐποχῆς του, ὅτι δῆλον ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐν Ταρραγόνα τῆς Ἰσπανίας ἐπεξήτουν νὰ λάβουν λείψανα τοῦ Ἐπισκόπου μάρτυρος Φρουκτουόζου καὶ τῶν διακόνων του ἐκ τῆς πυρᾶς, ἵνα μεταφέρουν ταῦτα εἰς τὰς οἰκίας των ἢ νὰ τὰ ἀναρτήσουν ἐκ τοῦ τραχήλου των ὡς φυλακτήρια, καὶ ἡ ἐπιβεβαίωσά πάντα ταῦτα μομφὴ τοῦ Βιγιλαντίου κατὰ τῶν χριστιανῶν (περὶ τὸ 406), διότι οὗτοι ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν καὶ προσεκύνουν λείψανα ἐντὸς μικρῶν θηκῶν ⁷.

1. F. J. Dölger, *Αὐτόθι*, σ. 84 ἔ.

2. Ἀποστ., ΜΓ. 26, 1320.

3. Εὐαγ. ἀποδ., 3, 6. ΜΓ. 22, 224 ἔ.

4. Ὁμιλ. εἰς 45 Ψαλμ., ΜΓ. 29, 418.

5. Ὁμιλ. Εἰς Κολ., ΜΓ. 62, 357. 61, 623 κλπ. Πρβ. καὶ Reall. für Ant. und Christentum, 3. α., σ. 407 ἔ.

6. Perist. VI, 130-5 (CSEL 61, 360). Πρβ. καὶ F. J. Dölger, *Ant. und Christentum*, III, 1932, σ. 250-1.

7. Ἰερωνύμου, *Contra Vigilant.* 4, ML 23, 357. Ἦδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου αἰῶνος τεμάχια ἐκ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἱεροῦ λειψάνου τοῦ συνδεομένου μετ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου, εἶχον διασκορπισθῇ εἰς ὁλόκληρον τὴν Οἰκουμένην καὶ ἐφέροντο ὡς φυλακτήρια ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ὁ ἅγ. Ἰωάνν. ὁ Χρυσόστομος

Παρά τὸ ἀναμφισβήτητον τοῦτο γεγονός οὐδεμίαν ἀξιόλογον διαμαρτυρίαν ἀνευρίσκομεν εἰς τοὺς Πατέρας ἢ εἰς τὰς λοιπὰς συγχρόνους πηγὰς ἐκτὸς τῆς μεμονωμένης φωνῆς τοῦ ἐξ Ἀκυϊτανίας πρεσβυτέρου Βιγιλαντίου, ἣτις κατεπνίγη κυριολεκτικῶς ὑπὸ τῆς ἐκφραζούσης τὴν καθολικὴν κατ' αὐτοῦ ἀγανάκτησιν ἀντικρούσεως τοῦ Ἱερωνύμου. Τὸ γεγονός τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι οὐδεὶς κίνδυνος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διεβλέπετο ἐκ τῆς ἀσκήσεως τῶν συνηθειῶν τούτων ὥς συνέβαινε διὰ τῆς χρήσεως τῶν λοιπῶν φυλακτηρίων τῶν μὴ προερχομένων ἐκ μαρτυρικῶν λειψάνων, ἅτινα ῥητῶς χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῶν ἐχόντων πλήρη συναίσθησιν τοῦ ἐξ αὐτῶν κινδύνου¹ εἰδωλολατρικὰ καὶ ὥς μὴ ἐπιτρεπόμενα εἰς τοὺς χριστιανούς καὶ μετὰ σφοδρότητος ἀποκρούονται. Συνεπῶς μετὰ βεβαιότητος δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι, ἐὰν αἱ περὶ τῶν λειψάνων ἀντιλήψεις, αἵτινες ἐπηρέαζον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὴν ὅλην ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς, ἐφαίνοντο ἔστω καὶ κατὰ τὸ ἐλάχιστον ἔσθαι πρὸς τὰς συνηθείας καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, θὰ κατεπολεμοῦντο μετὰ τῆς αὐτῆς σφοδρότητος, μεθ' ἧς καὶ τόσαι αἰρετικαὶ διδασκαλίαι ὥς καὶ αἱ καθαρῶς ἐθνικαὶ συνήθειαι.

*

Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῶν ποικίλων πληροφοριῶν, συνηθειῶν, ἐκδηλώσεων καὶ ἀπόψεων προκύπτει ὅτι μία ἀδιάκοπος συνέχεια συνδέει τὰς περὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων ἀπόψεις ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης μαρτυρίας τοῦ δευτέρου αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ τετάρτου, καθ' ὃν αἱ περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεις ἔλαβον σχεδὸν τὴν τελείαν αὐτῶν ἐξέλιξιν². Αἱ δῆθεν υἱοθε-

γράφει· «αὐτὸ δὲ τὸ ξύλον ἐκεῖνο, ἔνθα τὸ ἅγιον ἐτάθη σῶμα καὶ ἀνεσκολοπίσθη, πῶς ἐστὶ περιμάχητον ἅπασιν; καὶ μικρόν τι λαμβάνοντες ἐξ ἐκείνου πολλοί, καὶ χρυσῷ κατακλείοντες, καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῶν τραχέων ἐξαρθῶσι τῶν ἑαυτῶν καλλωπιζόμενοι, καίτοι καταδίκης σύμβολον τὸ ξύλον ἦν καὶ τιμωρίας...» Πρὸς Ἰουδ. καὶ Ἑλλ. ΜΓ. 48, 826. Πρβ. καὶ Κυρίλλ. Ἱεροσολύμων, Κατηχ. ΙΙΙ, 4, ΜΓ. 33, 776· «...τὸ κατὰ μικρὸν ἐντεῦθεν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ λοιπὸν διαδοθὲν». Γρηγ. Ναζιανζ., Εἰς βίον Μακρίνης ΜΓ. 46, 973, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἁγ. Μακρίνη ἔφερε κοῖλον δακτύλιον «καὶ ἐν αὐτῷ ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς κατακέκρυπται».

1. Πρβ. Α. v. Harnack, ἔ. ἀ., σ. 109, ἔνθα διατυπῶνται ἀντίθετος γνώμη.

2. Ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν σημαίνει ποσῶς ὅτι δὲν παρετηρήθησαν καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ὑπερβολαὶ καὶ καταχρήσεις ἢ ὅτι εἷς τινὰς περιπτώσεις ὁ χριστιανικὸς λαός, ἀπὸ τῶν μέσων ἰδίᾳ τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς, εὗρίσκετο ἐξ ὁλοκλήρου ἐπὶ τοῦ καθαρῶς πνευματικοῦ ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἱ ποιμένες καὶ διδάσκαλοι αὐτοῦ ἰστάμενοι παρεῖχον τὰς ἐκτεθείσας ἀνωτέρω ἐρμηνείας τοῦ ἐρευνωμένου φαινομένου, καὶ ὅτι δὲν ἀπεμακρύνθη πολλάκις ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Πατέρων καθορισθείσης βάσεως. Ἀξίον ἐξάρσεως ὅμως τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι πᾶσαι αἱ ὑπερβολαὶ αὗται δὲν ἐδημιούργησαν «χριστιανισμὸν δευτέρας κατηγορίας» (Α. v. Har-

τηθείσαι ἀπλῶς ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τετάρτου αἰῶ-
νος, δι' ὧρισμένον δὲ σκοπὸν, ἀντιλήψεις αὗται, ἔχουν τὰς ρίζας των,
ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοπῆς, εἰς τὰς ἀρχαιοτάτας περὶ τῶν «Χριστοφόρων»
μαρτύρων ἰδέας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας¹. Αὗται δε πάλιν στηρίζονται ἐπ'
αὐτῶν τῶν διαβεβαιώσεων τοῦ Κυρίου, ὅτι «τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς» λαλεῖ
διὰ τοῦ στόματος τῶν πασχόντων διὰ τὸ ὄνομά Του καὶ ὅτι ὁ Παράκλητος
διδάσκει καὶ ὑπομιμνήσκει πάντα εἰς ἐκείνους, οἵτινες, «πλήρεις Πνεύματος
ἁγίου ὑπάρχοντες», ὁμολογοῦν τὴν πρὸς Αὐτὸν πίστιν των². Ἡ ἐξ αὐ-
τῶν τῶν ὑποθηκῶν προελθοῦσα ἀρχικὴ ἀντίληψις, ὅτι οἱ μάρτυρες εἶναι
«πνευματοφόροι» καὶ «Χριστοφόροι», συνοδεύει μετ' ἀξιοθαυμάστου συνε-
πειίας τὰς περὶ αὐτῶν καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν ἰδέας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλη-
σίᾳ καὶ ἐπηρεάζει πάσας τὰς πρὸς αὐτὰ ἐκδηλώσεις τῶν πιστῶν³. Βάσει

nack, *Dogmengeschichte* II², σ. 42·3), ἀλλὰ ἐθεωρήθησαν πάντοτε ὡς ἀποτελοῦσαι
παρεκκλίσεις ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀκολουθουμένης καθαρῶς πνευματικῆς γραμ-
μῆς. (Πρβ. *E. Lucius*, μ.ε., σ. 132, ἐνθα ὁμολογεῖται τοῦτο). Ἀποτελεῖ ὅμως ἀναντιρ-
ρήτως ἀπαράδεκτον σφάλμα ἡ ἐξαγωγή γενικῶν συμπερασμάτων ἐκ τῶν μεμονωμένων
περιπτώσεων, δυναμένων εὐχερῶς νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ ἐκ τῆς φύσεως τῶν φαινομέ-
νων, ἐνίστε δὲ ἐκ τῶν εἰδικῶν ἀφορμῶν καὶ λόγων, οἵτινες ὑφίσταντο ἐν τῇ περιοχῇ
ἐνθα αὗται ἐνεφανίσθησαν καὶ ἐκ τοῦ χρόνου τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν. Τὸ ὅτι
ἐν τῷ χριστιανικῷ λαῷ ἀπαντῶσιν ἐνίστε συνήθειαι, παραστάσεις καὶ ἀντιλήψεις
δυνάμεναι νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς ἐξωχριστιανικὰς τοιαύτας, δὲν σημαίνει ποσῶς
ὅτι δημιουργεῖται παρ' αὐτῷ ἀνεπίσημός τις «λαϊκὴ λατρεία», ἀνταγωνιζομένη
δῆθεν πρὸς τὴν ἐπίσημον λατρείαν, τὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅτι
συνεδέετο μετὰ τῆς λατρείας ἀπετέλει οὐσιώδη ἐκδήλωσιν τῶν χριστιανικῶν κοι-
νοτήτων καὶ πάντοτε ἐτέλει, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς τελούσης τῆς
λατρείας ποιμενοῦσης Ἐκκλησίας. Ἐξωχριστιανικαὶ συνήθειαι παρελαμβάνοντο
ἢ ἦσαν ὑπ' αὐτῆς ἀνεκταί, ἐὰν καὶ μόνον δὲν ἀντέκηντο πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῆς θεμε-
λιώδεις διδασκαλίας καὶ δὲν ὑπενθύμιζον κατὰ ἀπαράδεκτον τρόπον τὴν εἰδωλολατρι-
κὴν πρᾶξιν. Οὐδέποτε ὅμως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, αἱ
συνήθειαι αὗται ἀπετέλεσαν ἰδιαιτέραν μορφήν λατρείας, ἀπειλήσασαι δῆθεν τὴν διδα-
σκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας (πρβ. καὶ *Π. Τρεμπέλα*, *Λειτουργ. πλανῶν ἔλεγχος*, σ. 12. 15).
Ὡς πεπλανημένη δέον τὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ ἄποψις ὅτι δῆθεν οἱ μάρτυρες καὶ οἱ
ἅγιοι καθόλου «ἀπεθεώθησαν» σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τοῦ
λαοῦ καὶ κατέστησαν «πραγματικαὶ θεότητες» καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν ἐθεωρήθησαν
ὡς αὐτοτελεῖς πηγαὶ δυνάμεως, «*Manan*» καὶ «*Tabu*». (Πρβ. π.χ. *N. Söderblom*, μ.ε.,
σ. 56. 87 ἐ. *F. Pfister*, ἐν *Die Religion in Gesch. und Gegenwart*, IV, 1963. *K. Holl*, ἔ.ἀ., σ. 92. *Νικ. Λεβίδου*, *Τὰ ἅγια λείψανα*, Ἀθήναι 1872, ἐνθα μονομερῶς
ὑποστηρίζονται συναφεῖς ἀπόψεις).

1. Πρβ. καὶ *H. v. Campenhausen*, μ.ε., σ. 103 ἐ.

2. Ματθ. 10, 19-20. Ἰωάν. 14, 26, Πράξ. 7, 55. 5, 8 ἐ. κλπ.

3. Ὅτι ἡ δύναμις καὶ ἡ χάρις τοῦ Κυρίου, τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐνεργεῖ, διὰ τῶν
ἁγίων καὶ τῶν λειψάνων των οὐδέποτε ἐλησμονήθη, ἀλλὰ πάντοτε διετυποῦτο σαφῶς

τῆς ἀντιλήψεως ταύτης μεταπλάσσονται καὶ συναφεῖς τινες συνήθειαι τοῦ κατακτωμένου ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, τὰς ὁποίας οὗτος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ διδασκαλίας, καὶ λαμβάνουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν αὐτῷ καθαρῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον. Αἱ διὰ τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων ἐκδηλούμεναι δυνάμεις δὲν εἶναι ἴδιαι τῶν μαρτύρων ιδιότητες, οἵτινες οὐδὲν ἕτερον ὑπῆρξαν ἢ «γνήσιοι τοῦ Κυρίου μαθηταί», θυσιασθέντες διὰ τὸ ὄνομα Αὐτοῦ, ἀλλὰ δυνάμεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς χάριτος τοῦ μετ' αὐτῶν ἀγωνισθέντος καὶ δι' αὐτῶν νικήσαντος «ἀρχιμάρτυρος» καὶ «ἀγωνοθέτου»

ΧΡΙΣΤΟΥ.

ὥς ἡ ἐπίσημος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. (Πρβ. π.χ. *Ἰωάνν. Δαμασκηνοῦ*, Ἐκδοσις Ὁρθοδόξου Πίστεως IV, IE, MG 94, 1164, ὡς καὶ τὴν Β' ἀπόκρισιν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως *Ἰερεμίου Β'* πρὸς τοὺς Βυρτεμβεργίους Λουθηρανούς Θεολόγους τοῦ ἔτους 1579, ἐν ἣ νίοθετεῖται ὑπ' αὐτοῦ καὶ διατυποῦται ὡς ἐπίσημος διδασκαλία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς ἐποχῆς του ἡ γνώμη τοῦ *Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ* (Περὶ Εἰκόνων I, 19. MG. 94, 1249), καθ' ἣν οἱ Ἅγιοι «ζῶντες πεπληρωμένοι ἦσαν Πνεύματος ἁγίου, καὶ τελευτησάντων αὐτῶν ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀνεκφοιτήτως ἔνεστι καὶ ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν, καὶ τοῖς σώμασι καὶ τοῖς τάφοις καὶ τοῖς χαρακτῆρσιν». (Πρβ. *Ἱ. Καρμίρη*, Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά βιβλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, II, Αθῆναι 1953, σ. 463. II. *Τρεμπέλα*, Ἡ κοινωνία τῶν Ἁγίων, σ. 43 ἔ.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- Ἀγαθονίκη, μάρτ. : 31.
 Ἀγάπαι : 131. τέλεσις ἐν Κυριακοῖς ἀπαγορεύεται 88. Χαρακτῆρα ἀγαπ. τὰ «συμπόσια» 86. Τράπεζαι ἀγαπῶν 91 ἔ.
 Ἀγίας Γραφῆς παραδείγματα : 113 ἔ.
 «ἀγιοφόροι» : 14.
 «ἀγωνοθέτης» ὁ Κύριος. 154.
 Ἀθανάσιος ὁ Μέγας : 16, 24, 151.
 Ἀθηναγόρας ἀπολογ. : 21, 138.
 Αἰγυπτίων μαρτύρων λείψανα : 109.
 Αἶμα μαρτύρων : 35 ἔ., ἀντικείμενα βεβαμμένα 35, 36, 37, 103. ὡς ἐγκαίνιον 37. φιαλίδια μεθ' αἵμ. 37 ἔ.
 Ἀμβρόσιος Μεδιολ. : 37, 43, 86, 100, 110, 128, 129, 141.
 Ampoules : 37 ἔ.
 ἀναγνώρισις μαρτύρων : 72.
 ἀναθήματα εἰς Μαρτύρια : 108.
 «ἀνάμνησις Χριστοῦ» : 87.
 Ἀναστάσιος, μάρτ. : 53, 61.
 Ἀνάστασις νεκρῶν : 29, 135 ἔ., στεροῦνται ἄταφοι 40.
 ἀνθρωποθυσίαι : 125.
 ἀνθρωπολάτραι : 145.
 Ἀντώνιος ὁ μέγ. : 24.
 «ἀποθέωσις» μαρτύρων : 153.
 Ἀποκαλύψεως ὕψος : 75.
 Ἀπόστολοι : 19. πρῶτοι μάρτυρες 10. σκιῶν θαύματα 24. μνήμη 69.
 Ἀποφθέγματα πατέρων : 25.
 Ἀρείου μνήμη : 73.
 Ἀριστείδης, ἀπολ. : 12, 34, 74.
 Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία : 68.
 Ἄρτος : φάρμακον ἀθανασίας 79. κλάσις εἰς μνήμην πιστοῦ καὶ ἀγάπας 79, 86. εἰς τάφους 130. εἰς παραστάσεις δειπνῶν 132.
 «Ἀρχιμάρτυς» ὁ Κύριος : 10, 56, 154.
 ἀσκηταί : «Χριστοφόροι» 24. εὐωδία 25.
 Ἀστέριος, μάρτ. : 53.
 Ἀστέριος Ἀμασ. : 10, 45, 52, 111, 112, 115, 145.
 auctores martyrum οἱ Ἀπόστολοι : 10.
 Αὐγουστίνος : 7, 63, 64, 82, 85, 86, 87, 89, 107, 112.
 «ἀφρωτίζειν» συνήθεια : 123.
 ἄψιδες ἐπὶ τάφων μαρτ. : 63.
 Βαβύλας, μάρτ. : 59.
 Βαλεριανός, αὐτ. : 71.
 Βαλσαμών : 76.
 Βαρλαάμ, μάρτ. : 105.
 Βασίλειος ὁ Μέγας : 28, 29, 42, 45, 60, 76, 78, 84, 104, 109, 111, 115, 116, 118, 135, 136, 137, 141, 151.
 basilica martyrum : 52. προέλευσις 62.
 Βιβλίων ἱερῶν ἀνάγνωσις κατὰ γενεθλίου : 78, 83.
 Βιγιλάντιος : 110, 142, 151.
 Βίκτωρ Ρώμης : 46.
 Βιταλίου καὶ Ἀγρικόλα μαρτ. λείψανα : 43.
 Βλανδῖνα, μάρτ. : 13, 22.
 brandea : 53, 107.
 Γάϊος, πρεβύτερος Ρώμης : 46.
 Γαλληνὸς αὐτοκράτωρ : 48, 117.
 «γείτονες» οἱ μάρτυρες : 140.
 γενέθλια μόνον οἱ ἁμαρτωλοί : 64, 129.
 «γενέθλιοι» χριστιανῶν : 68, 129.
 «γενέθλιοι» μαρτύρων : 64 ἔξ. ἐν Ἀνατολῇ 66 ἔ. εἰς Β. Ἀφρικὴν 68. εἰς Ρώμην 69 ἔξ. ἡ θεία εὐχαριστία κατ' αὐτήν 77. χαρμόσυνοι 74 ἔ. 76. μὴ ἐορτάζεται τεσσαρακοστήν 76.
 «γενέσια» παρ' ἔθνικοις : 121, 122.
 «γέννησις ἐν τῷ οὐρανῷ» : 64.
 Γρηγόριος θαυματουργός : 67, 76, 86, 149.
 Γρηγόριος Α' Ρώμης : 110.
 Γρηγόριος Καθολικός Ἀρμενίων : 68.

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζ.: 29, 42, 59, 60, 74, 88, 108, 111, 118, 136, 143, 152.
 Γρηγόριος ὁ Νύσσης: 15, 16, 28, 45, 60, 67, 73, 76, 84, 85, 86, 105, 108, 109, 111, 116, 136, 137, 139, 141, 142.
 Γρηγόριος Τουρῶνης: 40, 107.
 Δαμασκηνὸς Ἰωάννης 153.
 Δάμασος Ρώμης: 42, 56, 72, 107, 140, 141.
 Depositio martyrum: 43, 69, 72.
 δεσμὰ ὁμολογητῶν 11.
 Δημήτριος μάρτυς: 35. αἷμα 38. κρύπτη 93. λείψανα 37. Μαρτύριον 38, 54. τράπεζα 97.
 Διαθήκη τεσσαράκοντα μαρτύρων: 116.
 Διδασκαλία Ἀποστόλων: 79.
 Δίδυμος ὁ τυφλός: 26, 50. ¶
 διαμελισμός λειψάνων: 109 ἔ., 111 ἔ., 116, 118. ἀξία διαμ. λειψάνων 111 ἔ. κατα-
 χρήσεις 112 ἔ.
 Διαταγαὶ Ἀποστόλων: 10, 11, 15, 16, 17, 19, 28, 68, 74, 78, 79, 81, 87, 113, 128, 135.
 Δίκαιοι Π. Διαθήκης: 19.
 Διόγνητον ἐπιστολή: 12, 15.
 Διοκλητιανὸς αὐτοκρ.: 48.
 Διονύσιος Ἀλεξανδρείας: 18, 19, 32, 34, 67, 71.
 Dionysius Filocalus: 56, 72.
 δίπτυχα: 67, 72, 73.
 διωγμῶν ἔτη: 117.
 διωκτῶν συμπεριφορὰ ἔναντι λειψάνων: 38 ἔ.
 Δονατιστῶν αἵρεσις: 104.
 Δρουσιανή: 79.
 δυσοσμία πονηρῶν πνευμάτων: 26.
 Ἐγκαίνιον τὸ αἷμα μαρτύρων: 37. λαο-
 νακίδια μετ' ὁστών: 98.
 Ἐδέσσης χρονικόν: 49.
 ἔθνικοι κατήγοροι: 144, 145.
 ἔθνικαὶ συνήθειαι ἐν τῷ χριστιαν.: 148.
 Εἰρηναῖος: 26, 138.
 «Ἐκκλησία μαρτύρων»: 12.
 Ἐκκλησίαι πόλεων: 48, 49, 55.
 ἐκφωνήσεις ὀνομάτων νεκρῶν: 79, 80.

ἐκχριστιάνισις ἔθν. συνηθειῶν: 149. ἔ.
 ἔλαιον μαρτύρων: 93, 97. ληκύθια 98.
 εὐωδία 25.
 ἐλεημοσύνη ὑπὲρ κεκοιμημένων: 87.
 Ἑλισσαῖος: 114, 115.
 «ἐναγίσματα»: 124.
 ἔνاتا κεκοιμημένων: 128.
 ἐνιαύσια » 128.
 ἐνταφιασμός χριστιανῶν: 29, 33, 34, 45.
 πλησίον μαρτυρικῶν λειψάνων 140.
 Ἐπιγράμματα Δαμάσου Ρώμ.: 42, 56, 107.
 ἐπιγραφαὶ εἰς μαρτ. τάφους: 56.
 ἐπικλήσεις ἔθνικῶν: πρὸς νεκροὺς 122.
 πρὸς ἡρώας 124.
 ἐπικλήσεις χριστιανῶν: παρὰ τοὺς τά-
 φους 20. πρὸς κεκοιμημένους 133.
 πρὸς μάρτυρας κλπ. 82. ἐν ἐπιγραφαῖς 108.
 ἐπιτάφιοι ἀγῶνες, θρῆνοι, λόγοι, ὕμνοι
 παρ' ἔθνικοις: 125.
 Ἐπιφάνιος Κύπρου: 12, 16, 28, 94, 96, 122, 125, 131.
 ἐπιφυλακτικότης ἀρχ. Ἐκκλησίας: 117 ἔ.
 145 ἔ.
 Ἐρμᾶς: 19, 139.
 Εὐαγγέλια ὡς φυλακτήρια: 5.
 «εὐλογίαι»: 98.
 Εὐσέβιος Καισαρ.: 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 25, 31, 32, 36, 41, 42, 45, 46, 47, 50, 57, 58, 62, 63, 68, 71, 77, 116, 118, 123, 138, 149, 150, 151.
 Εὐσταθίου ἀγίου Μαρτύριον: 59.
 Εὐχαί: ὑπὲρ ὁμολογητῶν 11. ὑπὲρ μαρ-
 τύρων 78. ὑπὲρ κεκοιμημένων 78-82.
 μετὰ θυσίας ἀποτελεσματικαὶ 82.
 εὐωδία: Ἀγ. Τριάδος, Χριστοῦ, ἀγίου
 Πνεύματος, οὐρανοῦ 25, 26, 27. ὁμο-
 λογητῶν 20, 25 ἔ. μαρτύρων 27. λει-
 ψάνων 95.
 εὐωδία: Θεῶν, ἡρώων, ἱερῶν ἀνδρῶν 26.
 Ἐφραίμ ὁ Σύρος: 111.
 Ζήνων Βερῶνας: 63.
 Ἥλιον μνηωτή: 115.

ἡμερομηνία θανάτου μαρτύρων : 72.

Ἡρώδης : 64.

Ἡρῶα : 60 ἔ. Καλυδῶνος 61. Περιγάμιος 61.

Ἡρώες : ποῖοι ἐθελωροῦντο 123. λείψανα, τάφοι, βωμοί, θυσίαι 124-5.

Θαδδαίου διδασκαλία : 26.

θάνατος ὕπνος τοῖς δικαίοις : 77.

θάνατος μαρτύρων, θανάτου κατάλυσις : 74 ἔ.

θαυμάτων λειψάνων περιγραφαί : 84.

Θεία εὐχαριστία : ὑπὲρ κεκοιμημένων καὶ μαρτύρων 77, 79, 80. ποίας ἡμέρας 128. παρευρίσκονται καὶ ὠφελοῦνται αἱ ψυχαί : 79, 80, 81.

«θεῖος ἀνὴρ» : 22.

Θέκλα, μάρτυς : 22, 23.

Θεοδόσιος ὁ Μέγας : 111.

Θεοδώρητος ὁ Κύρου : 28, 42, 85, 108, 110, 111, 112, 119, 122, 125, 126, 130, 139, 141, 144, 145, 149.

Θεοδώρου μάρτ. λείψανα : 105.

Θεοί, ἵνα μὴ λατρευθῶσιν οἱ μάρτυρες ὡς : 41.

«Θεοφόροι» : 14.

θηρία ἀπωθοῦνται : 22 ἔ.

Θρασέα μάρτ. ὁ τάφος : 47.

θυσίαι : ἀπεκροῦντο ὑπὸ χριστιανῶν 120. ἐθνικῶν πρὸς θεοῦς, ἥρωας καὶ νεκροὺς 121, 124, 125.

Θυσιαστήριον : οὐράνιον 19, 100. σχέσις πρὸς μάρτυρας 98 ἔ. πρὸς τάφους μαρτύρων 52, 59, 99, 101, 141. ἡ τράπεζαν εὐχαριστίας 100.

Θωμᾶ Ἀποστ. λείψανα : 111.

Ἰακώβ Σαρούγ : 79.

Ἰακώβου Ἀδελφοθέου : μαρτύριον 10. θρόνος 36.

Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος : 9, 10, 11, 14, 22, 31, 40, 79, 64, 98, 100. μαρτύριον 17. λείψανα 40. 105.

Ἰεράρχαι «Χριστοφόροι» : 24. δι' αὐτῶν δυνάμεις 24.

Ἰερεμίας ὁ Β', πατρ. Κων)πόλεως : 154.

Ἰερώνυμος : 33, 84, 110, 142, 151, 152.

Ἰησοῦς Ναυῆ : 113.

Ἰουλιανὸς αὐτοκρ. : 25, 34, 42.

Ἰουστίνος, μάρτ. : 12, 96, 130. μαρτύριον 31. 35. λείψανα 31.

Ἰππόλυτος Ρώμης : 14, 15, 19, 22, 36, 55, 70, 137, 143.

Ἰσίδωρος Πηλουσ. : 128.

ἰσόθεοι οἱ ἥρωες : 127.

Ἰωάννης ὁ Θεολόγος : 15. τάφος ἐν Ἐφέσῳ 47. Μαρτύριον 54, 59. Πράξεις 79, 128.

Ἰωσήφ σῶφρ. λείψανα : 113. 114. 115.

Καθέδρα ἐν χριστ. «συμποσίσις» : 133. ἐν νεκροδείπνοις 122.

Καικιλία μάρτ. : 35.

Καيسάριος : 74.

Κάλλιστος μάρτ. ἐπισκ. : 70.

Carmina natalicia : 60, 107.

Κάρπου κλπ. μαρτύριον : 31, 34, 47, 84.

Κατακόμβαι : 43. 55 ἔ.

κατηγορίαι κατὰ χριστιανῶν : 38.

«κατοικία» μάρτυρος ὁ τάφος του : 141.

cellae trichorae : 90.

Κέλος : 14, 138.

κιβώρια ἐπὶ τάφων μαρτ. : 53.

Κλήμης Ἀλεξ. : 9.

Κλήμης Ρώμ. : 59.

Codex Theodosianus : 111.

Κοιμητήρια : 29, 43 ἔ. ἐξ ιδιωτικῶν τάφων 43. extra muros 45. ιδιοκτησία Ἐκκλησίας 44-45. συνάξεις ἐν αὐτοῖς 67. ἀπαγορεύονται 71. τρίκογχα κτίσματα ἐν αὐτοῖς 90. σημασία 135. αἰρετικῶν 65.

κοιμώμενοι οἱ νεκροὶ χριστιανοί : 135.

Κοινωνία ἀγίων : 80, 130 ἔ. 132.

Confessio : 52.

κόνις ἐπὶ τοῦ τάφου ὡς λείψανον : 105.

Κόνων μάρτ. : 13. Μαρτύριον 10, 13.

Κορνήλιος Ρώμης : 56, 110.

Κρύπτη : Ἡρώων 61. Μαρτυρίων 52, 53.

Κυπριανὸς Καρχηδ. : 11, 14, 15, 18, 19, 20, 32, 36, 43, 68, 72, 74, 77, 80, 85.

μαρτύριον 11, 35, 74. ἐνδύματα μεθ'

ιδρώτος 36. λείψανα 32. τάφος 31.
Κύριλλος Ἀλεξ. : 52, 114, 145.
Κύριλλος Ἱεροσολ. : 57, 82, 113, 143, 152.
Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας : 35, 54, 63, 68,
71, 78, 84, 85. Μαρτύρια ἰδρυθ. ὑπ'
αὐτοῦ 57 ἔ.

«**Λαϊκή λατρεία**» : 153.

Λείψανα παρ' ἐθνικοῖς : 6.

Λείψανα : ποῖα ὀνομάζονται 5. χριστιανικαὶ ἀντιλήψεις 28. ἰουδαϊκαὶ καὶ ἐθνικαὶ 28, 113. «τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν» 28 ἔ. ἀντικείμενα ὡς λείψανα 28 ἔ. τεχνητὰ 97. διῶνται κατ' αὐτῶν 39, 40, 41, 42, 137. χαρακτηρ τιμῆς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας 102 ἔ. Ποταμοὶ χαρισμάτων καὶ πηγαὶ ἁγιασμοῦ 104 ἔ. 106, 107, 108, 119. χαρακτηρ τιμῆς ἀπὸ τετάρτου αἰῶνος 103 ἔ. «Χριστοφόρου» ψυχῆς ἐκδηλώσεις 142 ἔ. προταθεῖσαι ἐρμηνεῖται 146 ἔ.

Λειψανοθήκαι : 112, 131, 151.

Λεόντιος ἑπαρχος : 37, 54.

«Λευκοφοροῦντες» ἐνταφιάζουν μάρτυρας : 74.

Liber Pontificalis : 70.

Λικίνιος : 42, 71.

Λουκιανὸς Σαμοσ. : 11, 12, 25.

Λουκίλλα : 104, 116, 151.

Μακάριος ἁγ. : 80, 128.

Μακρίνη ἁγ. : 85, 152.

«**Μανα**» : 127, 153.

Μαξιμιανὸς αὐτοκρ. : 71.

Maximilianus, μάρτ. : 31.

Μαρῖνος, μάρτ. : 31.

Μαρκωνίται : 16.

Μάρκος Αὐρήλιος αὐτοκρ. : 12.

Μάρτυρες : σημασία ὅρου 9. ἀναγνώρισις 65. δεσμὰ 35. «δοχεῖα ἁγ. πνεύματος» 16. ἡκρωτηριασμένα μέλη 35. λόγοι 17. παραστάσεις 19, 76. «παρηρησία» : 17, 19, 20. πρεσβεύοντες 19, 20. στεφανούμενοι 19. «Χριστοφόροι» 9 ἔ. 16. Χριστὸς θριαμβεῖ διὰ τῶν μαρτύρων

20. ὀμιλεῖ καὶ συμμαρτυρεῖ μετ' αὐτῶν 12 ἔ. 14. μιμηταὶ τοῦ πάθους Του 9. φωστῆρες τῆς οἰκουμένης 73. αἵρετικοὶ 16, 65, 104. Ἠρώες καὶ μάρτυρες 126.

μαρτύρια (κείμενα) : 11, ὕψος 75. ἀνάγνωσις 83. παραποίησις 17. τῶν ἐν Λουγδούνους μαρτύρων 9, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 28, 29, 39, 137.

Μαρτύρια (μνημεῖα) : κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν : 50. ἀπὸ τετάρτου αἰῶνος 52 ἔ. μορφαὶ 53, 55. μετὰ δύο τάφων 53. «ἀλείψανον» 59. Μαρτύρια. - Ἠρῶα 60 ἔ. 62. Μαρτ. - Βασιλικά 62. παρεκτροπαὶ ἐν Μαρτ. 88. αἵρετικῶν 65. ἐξ ἀρχαίων ναῶν 119. «οἶκος» τοῦ μάρτυρος 141. ἁγ. Ἀναστασίου : 53, 61. ἁγ. Βαβύλα 59. ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ 57 ἔ. Δύσεως 58. ἁγ. Εὐσταθίου 59. Ἰωάννου Θεολόγου, 54, 59. ἁγ. Κλήμεντος 59. ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου 57, 58, 62. ἐν Οὐγγαρίᾳ 54. ἐν Σαλώναις 53.

Μαρτυρολογία : 29, 66, 67, 69, 72, 73.

«μαρτύριον συνειδήσεως» : 24, 146.

«Μαρτύρων Ἐκκλησία» : 16.

Μαυρίκιος αὐτοκρ. 110.

Μαυσωλεῖα χριστ. 61, 91.

Μεθόδιος Ὀλύμπου : 139.

Μελιτιανοὶ : 11, 16.

Μελέτιος Ἀντιοχείας : 24.

Memoria sancta : 92.

Mensae eleorum : 93, 98.

Mensae martyrum : 91, 92.

Μετακομιδαὶ λειψάνων : 46, 50, 56, 69, 70, 110.

Μητέρες μαρτύρων : 75.

Μινούκιος Φήλιξ : 29, 48.

«**Μνήμα**» ὁ τάφος μάρτ. : 47, 52.

Μοντανισταὶ : 16.

Montani-Lucii μαρτ. : 10, 74, 55.

Μόνικα : 85, 89.

Μωϋσῆς : 115.

«**Ναοφόροι**» : 14.

Natalitia : 64 ἔ. 129.

νεκρικά ἔθνικα ἔθιμα: 120, 149. ἰουδ.
10, 121.

Νεκρόδειπνα ἔθνικων: 86, 122.

Νεκροταφεῖα ἔθν. ἰουδ.: 43. 44, 90.

νεκροὶ χριστ. ἐν ἔθν. νεκροταφείοις: 43.

νεκρῶν ἀνάστασις: 135 ἔ.

«νεκύσια»: 121.

nomen ἢ nomina martyrum: 5.

Νοουατιανοί: 43.

Ὁμολογηταί: 10 «πνευματοφόροι» 15, 17,
18, 20, 22, 27. ἐπικλήσεις πρὸς αὐτοὺς
17, 18. εὐωδία 20.

Ὁδοιπορικά προσκυνητῶν: 107

Ὁπτάτος ἐπισκ.: 104.

Παλλάδιος: 26.

Palliola: 107.

Πάμφιλος, μάρτ.: 23, 42, 50.

παννυχίδες: 84.

Πάπυλος: μάρτ.: 31.

Parentalia: 121.

Πατρίς μάρτ.: 141.

Παυλῖνος Νόλης: 37, 60, 84, 86, 89, 111.

Παύλου-Θέκλης Πράξεις: 21, 23, 123.

Παύλου Ἀποστ. λείψανα: 110, 142. τά-
φος 45.

Παφνούτιος, ὁμολ.: 35.

Πελαγία, μάρτυς: 13.

πεπτωκότες: 18.

Περπετούας κλπ. μαρτύριον: 13, 16, 18,
20, 23, 26, 35, 83, 147.

Πέτρος Ἀπόστ.: 15. τάφος 45. 56.

Πέτρος-Μαρκελῖνος: 42, 58.

πινάκια ἐπὶ τῶν τραπ. τῶν μαρτύρων 93.

Πιονίου μαρτύρ.: 18, 22, 64, 66, 70, 83.

Πνεῦμα ἅγιον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ: 147, 150.

Πολυκράτης Ἐφέσου: 46.

Ποντιανὸς μάρτ. Ρώμης: 70, 110.

Πόντιος διάκονος: 36.

Πολυκάρπου Σμύρνης μαρτύριον: 9, 10, 11,
12, 16, 19, 20, 21, 25, 30, 41, 47, 66,
75, 77, 80, 83, 131, 145. λείψανα 30,
39.

Πρόκλος Φρυγ.: 46.

Προυδέντιος: 36, 139, 151.

Refrigerium: 130.

Ρουφῖνος: 42.

Sacraria: 48.

sacrificia οἱ μάρτυρες: 98.

sacrilegi οἱ χρ(η)νοί: 38.

Σάγαρι μάρτ. ἐπισκ. τάφος: 47.

Σάγκτος μάρτ.: 13.

sanctos ad, retro: 140.

sanctuaria: 107.

σαρκοφάγων καλύμματα: ἔθνικων 122.

χριστιανικῶν 99, 131.

Σάτυρος, μάρτ.: 23, 35.

Σιλανός, μάρτ.: 43.

Σίξτος Β' Ρώμης: 70.

σκιαί Ἀποστόλων: 114, 144.

σουδάρια Ἀποστόλων: 113, 114.

σπονδαὶ εἰς νεκρούς: 95, 96.

Σταυρὸς τίμιος ὡς λείψανον: 5, 151.

Στέφανος πρωτομάρτ.: 10, 14, 15, 55, 76.

«Συμπόσια»: παρὰ τοὺς τάφους 53, 78,
85. χρόνος ἐμφανίσεως ἐθίμου 86 ἔ. χα-
ρακτῆρα ἀγαπῶν 85 ἔ. ἀντιδράσεις 86,
88 ἔ. παραστάσεις 122. συμβολισμὸς
130 ἔ.

«συνάξεις» παρὰ τοὺς τάφους: 51, 64 ἔ.
ἐγκώμια κατ' αὐτάς: 6.

«συνεργοί» εἰς προσευχὴν οἱ μάρτ.: 141.

Σύνοδοι: ἐν Ἑλβίρᾳ: 84, 139. Α' Οἰκουμ.
(ἀποκρυφ. ἀποφ.) 151. ἐν Λαοδικείᾳ
44, 65, 76, 88, 150. Γ' οἰκουμ. 54. ἐν
Καρθαγένῃ 83. ἐν Ἰππῶνι 183. ἐν Καρ-
θαγένῃ τοῦ ἔτους 419, 84, 89, 92. Πεν-
θέκτη 88.

«σύνοικοι» οἱ μάρτυρες: 140.

Σωζόμενος: 34, 42, 95.

Σωκράτης: 11, 35.

σώματος ἀνάστασις: 136-39.

Σωσάννης Μαρτύριον: 55.

Tabu: 153.

Τάφοι: χριστιανῶν 44. μαρτύρων 43 ἔ.
45 ἔ. τὸ κέντρον τῆς τιμῆς 29, 35,
64, 66 ἐν ὑπαίθρῳ, 51. ἐν κατακόμ-
βαις 56. τὰ ἐπ' αὐτῶν κτίσματα 47 -
49 ἔ. ἡ θέσις των ἐν τοῖς Μαρτυρίοις

59 ἔ. κοσμοῦνται κατὰ «γενεθλίου»
 66. προσκομίζοντο ἐδέσματα 85, 94,
 129, 130. Ψυχὴ διατηρεῖ δεσμούς 129
 ἔ. παρ' ἔθνικοις 94, 121, 145.
 «τέμενος» : 51.
 templum τὸ Μαρτύριον : 52.
 τεσσαράκοντα μαρτύρων : διαθήκη 109.
 λείψανα 42, 95, 105, 109, 116, 141, 151.
 τεσσαρακοστὰ κεκοιμημένων : 128.
 Τερτυλλιανός : 11, 12, 13, 15, 18, 29, 34,
 43, 49, 68, 77, 79, 83, 84, 96, 98, 122,
 128, 132, 136, 138.
 Τράπεζαι εὐχοριστίας : 99.
 Τράπεζαι : ἀγαπῶν 91. μαρτύρων 53,
 91 ἔ. 95 ἔ. χρήσις αὐτῶν 93 ἔ. παρ'
 ἔθνικοις 94.
 Τρίκοχα κτίσματα : 53, 91.
 Τρίτα κεκοιμημένων : 128.
 Τρεῖς παῖδες : συμβολισμὸς μαρτυρίου
 15, 22. ἀγιασθέντα σώματα καὶ ἐνδύ-
 ματα 22, 36, 114.
 «τρόπαια» οἱ τάφοι μαρτύρων : 46, 53, 75.
 Ὑμνοι : κατὰ τὰς «γενεθλίου» τῶν μαρ-
 τύρων : 78, 84 ἔ.
 «ὑπογραμμὸς» τῶν μαρτ. ὁ Κύριος : 12.
 Φαβιανός, μάρτ. ἐπισκ. : 70.
 Φαραώ : 64.
 fenestella confessionis : 52, 97.
 Φηλικητάτη, μάρτ. : 13.
 Φήλιξ ὁ Α' Ρώμης : 70.

Φήλιξ, μάρτ. : 89, 107.
 φιαλίδια μεθ' αἵματος μαρτύρων : 37 - 8.
 Φιλέας Θμουϊτῶν : 16.
 Φιλίππου Ἀποστ. τάφος : 46.
 Φιλοστόργιος : 42.
 Fructuosus, μάρτ. ἐπίσκ. : 33, 151.
 Φυλακτήρια : 5, 98, 110, 150, 151.
 Χαρμόσυνος ἑορτασμὸς μνήμης μάρτυ-
 ρος : 74 ἔ.
 «χριστιανισμὸς δευτέρας κατηγορίας» : 152.
 «Χριστοφόροι» οἱ μάρτυρες : 9 ἔ. 14, 16,
 18, 28, 102, 153.
 Χριστοφόρος Μυτιληναῖος : 7, 112.
 Χρυσόστομος Ἰωάννης : 5, 13, 20, 24,
 25, 29, 44, 45, 50, 60, 73, 77, 81, 83,
 84, 87, 91, 97, 104, 105, 108, 111, 114,
 136, 142, 144, 150, 151.
 «Ψαλμοὶ» κατὰ τὰς παννυχίδας μαρτύ-
 ρων : 85.
 Ψυχαὶ : μετὰ Ἀγίων 134. ἐν Παραδείσῳ
 19. λείψανα - τάφος 29, 128, 134, 142.
 μαρτύρων καὶ πιστῶν κατὰ τὴν ὑπὲρ
 αὐτῶν προσφορὰν τῆς θείας εὐχαρι-
 στίας 79, 80 ἔ. 81, 129. μετὰ σώμα-
 τος πρὸς κρίσιν 139. καὶ τάφοι παρ'
 ἔθνικοις καὶ ἑβρ. 120 ἔ. 121, 125.
 Ὠριγένης : 10, 14, 15, 19, 20, 79, 82, 96,
 98, 138, 139, 145, 150.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγικά	Σελίς 5
----------------------	---------

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΟΙ «ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΙ» ΜΑΡΤΥΡΕΣ

I. Οἱ «γνήσιοι τοῦ Χριστοῦ μαθηταί»	» 9
II. Οἱ «πνευματοφόροι» μιμηταί τοῦ πάθους Του	» 12
III. Οἱ μετὰ «παρησίας» πρεσβεύοντες	» 17
IV. Δυνάμεις καὶ «εὐωδία» διὰ τῶν ὁμολογητῶν καὶ τῶν μαρτύρων	» 20

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ «ΤΙΜΙΩΤΕΡΑ ΛΙΘΩΝ ΠΟΛΥΤΕΛΩΝ» ΛΕΙΨΑΝΑ

I. Τὰ «ἅγια καὶ ἱερὰ» λείψανα	» 28
II. Αἷμα μαρτύρων	» 35
III. Ἡ ἔναντι τῶν λειψάνων διαγωγή τῶν διωκτῶν	» 38

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΟΙ «ΔΕΙΚΝΥΟΜΕΝΟΙ» ΤΑΦΟΙ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

I. Τὰ «κοιμητήρια»	» 43
II. Τὰ «δεικνύμενα τρόπαια»	» 45
III. «Μαρτύρια» κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν;	» 48
IV. Τὰ «Μαρτύρια» μετὰ τὸν θρίαμβον	» 52
V. «Μαρτύρια» καὶ «Ἡρώα»	» 60

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Αἱ ΠΕΡΙ ΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ «ΣΥΝΑΞΕΙΣ»

I. Ἡ «γενέθλιος τοῦ μαρτυρίου»	» 64
II. Ὁ ἑορτασμός αὐτῆς εἰς τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς περιοχάς	» 66
III. Τὰ Μαρτυρολόγια	» 71
IV. Ὁ χαρακτήρ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς «γενεθλίου»	» 74
V. Τὰ κατὰ τὸν ἑορτασμόν λαμβάνοντα χώραν	» 77
VI. Τὰ παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων «συμπόσια»	» 85
VII. «Τράπεζαι μαρτύρων καὶ ἀγαπῶν»	» 91

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΗΣ ΤΙΜΗΣ

I. Τὸ ἐξαγόμενον διὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας συμπέρασμα Σελ.	102
II. Αἱ περὶ τῶν λειψάνων ἀντιλήψεις τοῦ τετάρτου αἰῶνος »	103
III. Λειψάνων διαμελισμός »	109
IV. Τὰ ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπιχειρήματα »	113
V. Πότε ἐμφανίζεται ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολή »	116

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΟΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ

I. Ἡ διατυπωμένη συνήθως πρὸς ἐρμηνείαν αὐτῶν ἄποψις »	119
II. Αἱ περὶ τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων ἀντιλήψεις τῶν ἐθνικῶν »	120
III. Παράλληλά τινα χριστιανικά ἔθιμα καὶ τὸ νόημα αὐτῶν »	126
IV. «Κεκοιμημένων» ψυχαὶ »	134
V. Τοῦ Κυρίου διὰ τῆς «χριστοφόρου» ψυχῆς αἱ ἐνέργειαι »	142
Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων »	155